Скарби Болохівської землі

Василь Якубовський

Присвячую пам'яті моїх батьків –
Ганні Юріївні Левадній та Іванові Петровичу
Якубовському.

Автор

Інститут археології НАН України
Кам'янець-Подільський державний університет

Василь Якубовський

Скарби Болохівської Землі

Кам'янець-Подільський
2003

The Institute of Archaeology of the Ukraine National Academy of Sciences
Kamyanets-Podil`sky State University

Vasyl` Yakubovsky

Treasures of the Bolochiv land

Kamyanets-Podil`sky
2003

УДК 930.26 (477.4) "12/13"
ББК 63.4+63.5 (4 укр)
Я 49

ISBN 966-8102-12-6

Затверджено до друку Вченою Радою Інституту археології НАН України

Рецензенти: **О.П.Моця** – завідувач відділом давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України, д.і.н.
Г.Ю.Івакін – провідний співробітник Інституту археології НАН України, д.і.н.
І.С.Винокур – завідувач кафедрою країн Східної Європи і археології Кам'янець-Подільського державного педуніверситету, д.і.н., академік Академії Наук вищої школи України

Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі: Наукове видання. –Кам'янець-Подільський: "МЕДОБОРИ" (ПП Мошак М.І.), 2003. –159с.

Відповідальний редактор **П.П.Толочко**, д.і.н., академік НАН України

Художнє оформлення першої сторінки обкладинки:
Заслужений художник України **Борис Негода**

У монографії розглядаються унікальні ювелірно-художні скарби XII-XIII ст. історичної Болохівської землі, значна частина яких відкрита археологічними експедиціями під керівництвом автора.

Для археологів, істориків, мистецтвознавців, музеєзнавців, етнографів, вчителів-краєзнавців і студентів.

Видання 2-ге, доповнене.

© В.І.Якубовський, 2003

Вступ

Запропонована увазі читачів праця присвячена відкриттям речових скарбів, виявлених у процесі археологічних розкопок деяких населених пунктів Болохівської землі. Життя цього політичного об'єднання пов'язується з порубіжними землями Галицького, Волинського та Київського князівств. Якихось ще 40 років тому назад наукові уявлення про цей регіон були приблизними та суперечливими. Згодом здійснено ряд важливих археологічних відкриттів, згідно яких Болохівська земля постала як цивілізована, економічно розвинена область України-Руси.

Важливу роль в історичному пізнанні Болохівської землі посідають речові скарби. Дослідження показують, що їх приховали на поселеннях в тайниках у лихолітні воєнні часи монголо-татарських завоювань XIII ст. Окремі із них являють зразки мистецтва світового рівня. Таким, наприклад, є унікальний комплекс прикрас з розкопок болохівського укріпленого центру біля села Городище Деражнянського району Хмельницької області. Скарб відкрито Слов'яно-руською археологічною експедицією у 1970 році під керівництвом автора. Він демонструє комплекс срібних і позолочених прикрас XII-XIII століть, який належав феодальній родині із династії чернігівських князів Ольговичів.

За збереженістю, комплектністю та історико-художньою цінністю цим коштовностям зараз в Україні рівних нема. Це справді так, оскільки попередньо виявлені скарби втрачені. Їх або переплавили на іграшки, як це для прикладу сталося із київським скарбом 1839 року (він ще відомий під назвою скарбу А.С. Аненкова), або їх вивезли за межі Батьківщини. Правда, в 1955 році у фонди Київського державного історичного музею (зараз Національний музей історії України) надійшов подібний скарб із розкопок столичної вулиці Володимирської, але кількісно він є меншим за знахідку в околицях с.Городище на р.Згар.

Першими, хто зацікавився скарбом відразу після його відкриття, були журналісти України. Свідченням цього є повідомлення на сторінках науково-популярного журналу «Україна»(К., 1973)[1], і на шпальтах газет Української РСР.[2] Увагу скарбові приділили також дві редакції академічних видавництв, вмістивши на сторінках «Українського Радянського Енциклопедичного

Словника» (Т.1, - К.,1986) та альбома «Мистецтво Київської Русі» (К.,1989) короткі нариси про нього. Опубліковані тексти супроводжувалися ілюстраціями.[3]

Першу публікацію скарбу на рівні сучасних вимог здійснив автор в українському академічному виданні «Археологія»[4] (1975р.). Деякі прикраси скарбу зведено ним у дисертації про пам'ятки Болохівської землі, яку він успішно захистив на Спецраді Інституту археології НАН України у 1984 році.[5] Окремі коштовності проілюстрували також один із розділів монографії І.С. Винокура «Історія Лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя» (Київ-Одесса, 1985)[6]. Окрім того, один наруч скарбу, який відображає дії скоморохів, опубліковано у праці Б.О. Рибакова «Язычество Древней Руси»(М., 1988).[7]

Новий етап знайомства зі скарбом та його визнанням припадає на кінець 70-х -поч. 80-х років XX століття. Згідно з урядовим рішенням, скарб із Хмельницького передають у Київ, де він тривалий час прикрашав експозиції Державного музею історичних цінностей України. Відтак окремою пересувною виставкою експонувався для вчених V Міжнародного конгресу слов'янської археології (1985 р.), а у складі виставок Міністерства культури СРСР побував у Канаді (1986 р.), Італії (1987 р.) та Японії (1989 р.). У 1990 році скарб повернуто назад у фонд Хмельницького обласного краєзнавчого музею, де він зберігається й понині.

У результаті багаторічних розкопок болохівського городища Вали в околицях с.Теліженець (Старосинявський район Хмельницької області), що також проводилися під керівництвом автора, у 1978 році здобуто ще один великий і багатий скарб ХП-ХШ ст. Цей скарб складають 32 срібні та позолочені жіночі прикраси. У другому житті їм не судилася така гучна біографія, як прикрасам їх попереднього скарбу. Незважаючи на давність відкриття скарбу, у даний час про нього маємо лише два невеликих повідомлення, вміщені у провінційних виданнях[8]. Матеріали другого скарбу із городища Вали не опубліковані зовсім. Вони відомі лише вузькому колу спеціалістів, які мають можливість працювати у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею.

Друга велика частина матеріалів, залучених в це дослідження, походить із розкопок болохівського укріпленого центру біля м. Шепетівки (с. Городище Шепетівського району Хмельницької області). У літературі він знаний ще під назвою Велике городище, яке ототожнюється автором з літописним м.Болохів[9].

Минуло більше як 35 років з того часу, як закінчилися археологічні

дослідження на його території. Протягом восьми польових сезонів городище цього міста повністю досліджено. Матеріали розкопок у вигляді багатотисячних колекцій пам'яток матеріальної і духовної культури України-Руси у 60-х роках вивезені у Ленінград (зараз Санкт-Петербург), і, як власність, передані у фонд Відділу історії руської культури Державного Ермітажу. Через відомі теперішні соціально-економічні труднощі в Україні та адміністративні міждержавні перешкоди вивчення зазначених колекцій є для автора утрудненою справою. Майже неможливою є і публікація цих матеріалів, оскільки Відділ виставок і розвитку Ермітажу за поліграфічне відтворення археологічних пам'яток ставить перед закордонними юридичними і фізичними особами понад можливі в плані виконання фінансові зобов'язання.

У вивезених з України археологічних колекціях перебуває 16 речових скарбів. Інформацію про них можна знайти у десятилітньої давності публікації Г.О.Піскової. Правда, як вважає сама дослідниця, більшість із них не являються скарбами, але через відсутність даних про умови виявлення кожної знахідки, вона, слідом за М.К.Каргером, подає їх як окремі комплекси[10]. Згідно взаємної згоди опубліковану підбірку скарбів ми включаємо у нашу книжку (розділ VI). Автор щиро дякує Г.О.Пісковій за творчу співпрацю і сподівається, що дослідження таким чином постане перед читачами у необхідній інформаційній повноті.

Наприкінці 90-х років XX ст- початку XXI ст список речових скарбів Болохівскої землі поповнився ще п'ятьма скарбами із розкопок літописного м.Губин. Це відкриття у 1997-2002 рр. здійснила археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педуніверситету під керівництвом професора І.С.Винокура, доцентів В.І.Якубовського, О.І.Журка (працює в м.Хмельницькому) та завідувача археологічною лабораторією Кам'янець-Подільського державного університету В.П.Мегея. Скарби, які походять звідти, у повідомленнях, підготовлених автором попередньо до друку, згадуються лише побіжно і широкому загалу дослідників ще не відомі.

Отже, станом межі 2000-го року авторові вдалося зібрати відомості про 24 знахідку болохівських скарбів. Їх відкрито методом археологічних розкопок. Скарби та заведені на них польові і охоронно-інвентарні документи зберігаються у відомчих архівах і державних сховищах міст Хмельницького, Києва та Санкт-Петербурга. Окремі скарби опубліковані. Для наукового осмислення ці та неопубліковані комплекси є вельми важливі. Їх дослідили у

культурних шарах, вік яких конкретно датується літописними повідомленнями, і тому вони є еталонними в розкритті багатьох проблем, пов'язаних з вивченням історії та культури Болохівської землі XII-XIII століть.

Зокрема, важливим, на наш погляд, є питання про етнічне походження князів і населення Болохівської землі. Тут, насамперед, треба відзначити, що в минулому ця проблема у вітчизняній та західноєвропейській історіографії розглядалася виключно на підставі одних лише писемних джерел, які до того трактувалися часто довільно. Так, наприкінці XIX ст. українські історіографи А.С. Петрушевич та І.А. Лінниченко у своїх працях твердили, що територію болохівської автономії слід пов'язувати із волохами (румунами), які колонізували цей край у період політичного занепаду Київської Русі.[12] Ці вигадки сприйняли і підтвердили румунські дослідники. Один із них – археолог Віктор Спіней – навіть стверджував, що матеріали, які одержали у свій час радянські вчені в ході вивчення болохівських старожитностей, немовби не є давньоруськими, через що аргументувати проблему слов'янського походження цієї території вони не можуть.[13]

Тенденційність цих вимислів цілком очевидна, оскільки територія, де згодом виникла Болохівська земля, була заселена стародавніми слов'янами ще на межі I тис. н.е.[14] Їхніми нащадками було руське населення, яке залишило по собі яскраву, відокремлену від західної, матеріальну давньоукраїнську культуру, про що, власне, засвідчують матеріали цих речових скарбів.

Екскурс в історію досліджень болохівських скарбів засвідчує, що ці унікальні історико-мистецькі джерела поки що не зведені в одну публікацію. Дані про переважну більшість в них розсіяні у різних обласних виданнях, а самі скарби, зосереджуючись у державних музеях України та Росії, в силу відомчих правил мають обмежений доступ для вивчення. Такий стан, безперечно, є свідченням давно назрілої потреби створення повноцінної публікації, яка б відкрила фахівцям широкі перспективи для роботи з матеріалами скарбів.

Заповнити існуючу прогалину і має на меті ця праця. Вона охоплює і вперше вводить у науковий обіг практично всі матеріали скарбів Болохівської землі. Разом з тим у ній зроблено спробу розглянути болохівські прикраси в історико-культурному контексті. Йдеться, зокрема, про історичні події, пов'язані з приховуванням комплексів прикрас, про деякі аспекти матеріальної культури тих поселень, в яких знайдено скарби, про культурні контакти людей, що залишили скарби та про питому вагу і місце скарбів у прикладному мистецтві Давньоукраїнської держави. Із сказаного випливає зміст і структура

книги.

Дослідження складають сім розділів, кожен з яких супроводжується необхідним науковим апаратом. Текстова частина дослідження доповнюється картами, графічними і фотографічними ілюстраціями. Більша частина їх виконана автором. З його особистого архіву походять також негативи і фотографії. Розділ VI вміщує ілюстративний матеріал, підготовлений Г.О.Пісковою по архівних даних Російського Інституту Матеріальної культури в Санкт-Петербурзі.

Користуючись нагодою, автор висловлює подяку всім, без кого підготовка і публікація цієї книги була б неможлива: колективу Хмельницької обласної дитячої екскурсійно-туристської станції та її юним гуртківцям-археологам, які у літньому експедиційному сезоні 1970 року були учасниками відкриття скарбу, адміністрації та колегам Хмельницького обласного краєзнавчого музею за організаційну підтримку в розкопках болохівських городищ на річках Згар та Іква, Хмельницькій обласній та Старокостянтинівській районній держадміністраціям за посильну допомогу в організації та проведенні досліджень літописного Губина.

Особливу вдячність автор складає академіку Національної Академії Наук України П.П.Толочку, академіку Академії Наук вищої школи України І.С.Винокуру, а також всім тим, хто сприяв появі у світ цього видання.

Примітки:

1. Ганченко І. Скарби древнього Божська // Україна. – 1973.– №8.– С. 16-17.

2. Наточій І. Скарб молодої князівни //Робітнича газета. – 1970.– 11 жовтня; Гайовий І. Говорить історія //Корчагінець (м. Хмельницький). – 1972.– 3 серпня; Якубовський В. І. Мандрівка в глибину століть //Корчагінець (м.Хмельницький). – 1973.– 17 травня.

3. Асєєв Ю.С. Мистецтво Київської Русі. – К.; 1989.– С.8,9; Український Радянський Енциклопедичний Словник. – К., 1986.- Т.1.–С.435.

4. Якубовський В.І. Давньоруський скарб із с.Городище Хмельницької області //Археологія: Респ. міжвід. зб.– К., 1975.– Вип.16.– С.87–105.

5. Якубовський В.И. Древнерусские памятники XII-XШ вв. верховьев рек Южного Буга й Случи: Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук / Институт археологии Украинской ССР, К., - 1984.

6. Винокур І.С. Історія Лісостепового Подністров'я та Південного Побужжя. К.; Одеса, 1985.– С.107. – Рис.30

7. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – М., 1988.– С. 724.– 755. Рис. 140

8. Пескова А.А., Белецкий С.В. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени //Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. – Спб.; Псков, 1997.- Т.II.- С.129.

9. Якубовський В.І. Основні центри Болохівської землі //Наукові праці Кам'янець-Подільського педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1(3). – С.19.

10. Піскова Г.0. Скарби стародавнього Ізяславля //Археологія. – К., 1988.- Вип. 61.-С.16.

11. Якубовський В.І. Новітні археологічні дослідження і відкриття в історичному Губині //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1998.- Т.2(4).- С.97.

12. Лінниченко І.А. Риси з історії станів у Південно-Західній Русі XIV-XV ст. – М., 1894. – С.170; Петрушевич А.О. Дополнение к сводной Галицько-Русской летописи с 1600 по 1700 год. – Львов, 1891.

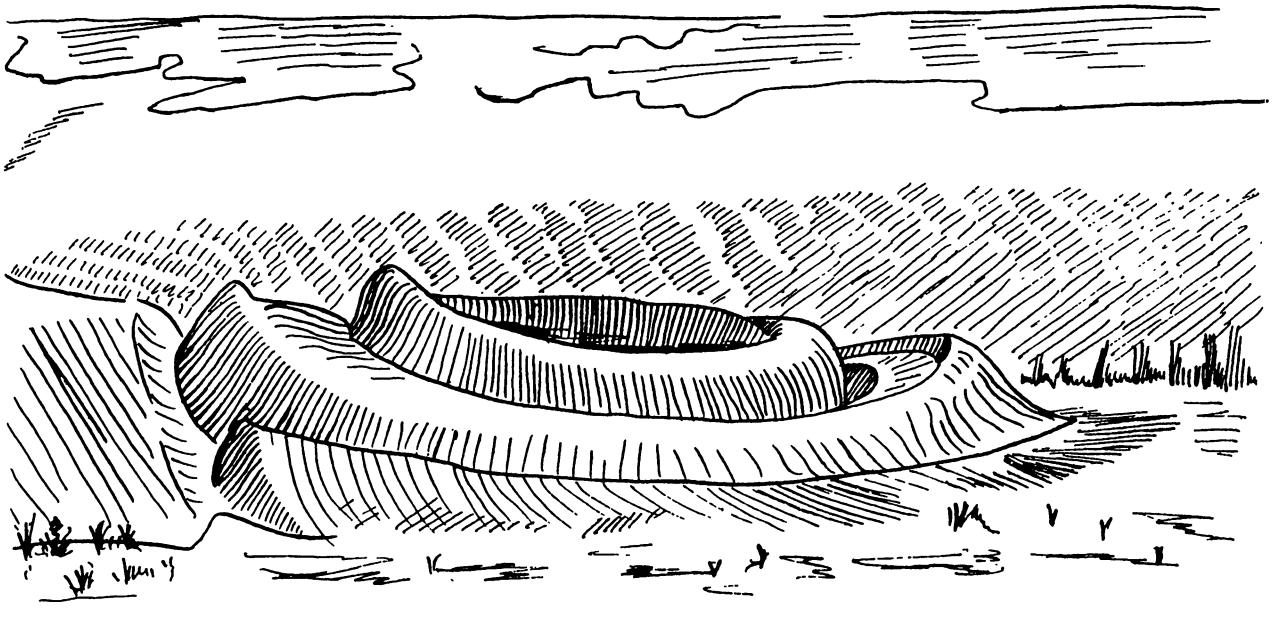
13. Spinei Victor. In formatiile istorice desppe populata românească de la est de Carpati in secolele XI-XIV //In Anuarul Institutului de Istarie şi Arheologie "A.D. Xenopol". – 1977. – XIV. – S. 3-4.

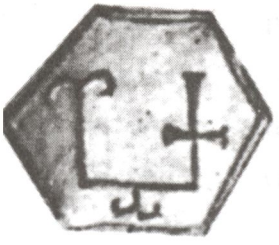
14. Баран В.Д., Козак Д.Н., Терпиловський Р.В. Походження слов'ян. – К., 1991; Седов В.В. Восточные словяне VI-XIII вв. –М.: Наука, 1982.- 327 с. - (Археология СССР)

Розділ I

Болохівська Земля.

Історичний нарис

В історії Галицько-Волино-Київського порубіжжя важливим, але ще недостатньо вивченим, є період кінця XII ст., коли на основі феодального політико-адміністративного роздроблення України-Руси виникла Болохівська держава.

Територія порубіжжя, будучи частиною великокнязівського домену, до другої половини XII ст. знаходилася у сфері політичного впливу Києва. Деякі літописні пункти, наприклад, Меджибіж і Божськ – це предковічні родові вотчини київських князів. Київській князівській владі підлягали також міста Гнойниця і Тихомль, розташовані у верхів'ях р.Горині. До такого висновку дійшов П.П. Толочко у монографічному дослідженні, присвяченому Київській землі.[1] Наприкінці XII, початку XIII ст. васальний зв'язок цього регіону ослаб настільки, що там виникла Болохівська земля,[2] яка в українській історіографії займає значне місце. Нею в різній мірі цікавилися історики, археологи та краєзнавці XIX-XX ст. Найдетальніше висвітлення літератури з цього питання знаходимо у працях В.Мавродіна та П.Раппопорта.[3]

Історичні джерела дозволяють сьогодні охарактеризувати різноманітні аспекти історико-культурного розвитку Болохівської землі. Але перш за все звернімося до головних літописних свідчень, в яких відображено окремі епізоди політичного життя Південно-Західної України-Руси, і Болохівської землі зокрема, у 30-50-х роках XIII ст.

Історію цього політичного організму дослідники починають із літописної згадки 1150 року. Так, перераховуючи події, пов'язані із міжусобною боротьбою Ізяслава та Юрія Довгорукого за Київ, літописець повідомляє того року, що "и приде Изяславу весть иже Владимир перешел Болохово идет мимо Мунарев к Володареву"[4]

Наступні літописні повідомлення розкривають події угорської агресії на землях Галичини і Волині за правління короля Енре II (1205–1235). За свого життя цей угорський правитель, як відомо, здійснив у Галицьку Русь більше десяти воєнних походів. В одному із них (1231 року) у складі угорського війська брали участь і болохівські князі. Іпатіївський літописець про це зазначає: "бе бо с королевичемь Олександрь и Гльбь Зеремеевичь иные князи Болоховьсции и Оугорь множество".[5] Про наслідки цього походу літописець не розповідає.

У 1235 році болохівські князі ще раз виступають проти Данила Галицького, з'явившись під Кам'янцем уже у складі галицько-боярської опозиції: "В лето 6743 придоша Галичане на Каменец и вси Болоховсции князи с ними".[6] І якщо про результат попередньої сутички між угрупуваннями літописець замовчує, то тут він зафіксовує поразку і захоплення боярського війська: "и побежени быша неверии Галичане и вси князи Болоховьсции изомани быша и приведоша в Владимерь ко князю Данилови".[7]

Влітку того ж таки 1235 року за них заступилися князі Михайло Чернігівський та Ізяслав, ультимативно вимагаючи від Данила Романовича відпустити болохівців додому: "лету же наставшу нача посылать Михаил и Изяслав и грозячи: дай нашу братию или придем на тя войною".[8]

Більш широкі повідомлення про болохівських князів та їх територію зустрічаємо у літописному тексті за 1241 рік. Тоді "Ростислав собра князе Болоховьсции и остаток Галичан, приде ко Бокоте".[9] Данило Галицький, почувши про новий похід за участю болохівців, організовує каральну експедицію і "устремися на ня, грады их огневи предасть и гребля их раскопа", при цьому літописець називає конкретні болохівські міста: "Деревич, Губин и Кобудь, Кудин городець, Божський, Дядьков"[10] і пояснює причину, що зумовила каральний похід Данила Романовича: "Оставили бо их татарове да им орють пшеницу и проса. Данил же ня большую вражду держа яко от татар большую надежду имаху".[11]

Востаннє про Болохівську землю літопис повідомляє у 1257 році у зв'язку із другим воєнним походом Данила Галицького, в результаті якого були підкорені "Белобережы и Чернятинцы и все болоховци".[12]

Отож, Болохівська земля має, як бачимо, досить велику літописну історію. Першим, хто зацікавився нею, був історик кінця XIX ст., професор Київського університету М.П.Дашкевич. На підставі топонімічних назв цей дослідник у 1878 році встановив, що Болохівська земля була розташована на порубіжжі Київського і Галицько-Волинського князівств, займаючи верхів'я річок Случа і Тетерова та північно-східну частину Побужжя з центром Меджибіж.[13] Городища в селах Губин (Староконстянтинівський район Хмельницької області), Великі Деревичі

(Любарський район Житомирської області) і Кудинка (Летичівський район Хмельницької області) М.П.Дашкевич визнавав рештками одноіменних болохівських літописних міст Губина, Деревича і Кудина. Літописній назві "Сімоць", на думку київського вченого, відповідає с.Сьомаки в Старокостянтинівському районі Хмельницької області, а назві "Чарнятинці" – с.Великий Чернятин у верхів'ях Случа. Згадку про "Білобережжя" М.П.Дашкевич пов'язує з с.Берегелі в Красилівському районі на Хмельниччині. Літописні міста Божськ і Дядьків ним ототожнюється із сучасними населеними пунктами Божиківці у Деражнянському районі Хмельницької області і Дяківці в Літинському районі Віницької області.

Розвідки М.П.Дашкевича заохотили дослідників до археологічних пошуків. До тієї пори належить, зокрема, археологічне обстеження Кременецького і Острозького повітів колишньої Волинської губернії, здійснене Л.М.Рафальським у 1864-1865 роках. Ним було зафіксовано декілька давньоукраїнських городищ[14], які були опубліковані у "Приложениях к Волынским епархиальным ведомостям" (1872), привернувши згодом увагу до себе дослідників в питанні подальших поглиблених робіт в означеному районі.

Окремі епізоди з історії болохівської автономії знайшли висвітлення і в краєзнавчій літературі того часу. Це стосується передусім монографічних видань М.П.Батюшкова "Подолия. Историческое описание" (1891) і "Волынь" (1888). Болохівська земля знайшла місце в картографічних працях Л.Батаровича, які вийшли у 1880 році[15], а також у відомих археологічних картах В.Б.Антоновича (1901) та Ю.Й.Сіцінського (1901).

Зусиллями П.А.Раппопорта археологічна карта Болохівської землі поповнилася новими укріпленими центрами, розташованими в околиці с.Тихомля і біля станції Разіно[16]. В опублікованій у 1956 році праці, присвяченій військовій архітектурі Древньої Русі, П.А.Раппопорт описує будову та соціальну роль цих та інших укріплень на теренах болохівського регіону[17].

Вказані праці стали імпульсом для широких археологічних досліджень, які розгорнулися на території Болохівської землі лише з 50-х років XX ст. Започаткував їх київський археолог В.К.Гончаров. Протягом 1948-1953 років він провів розкопки решток давньоукраїнського літописного центру біля с.Колодяжне[18]. Тоді ж П.А.Раппопорт здійснив невеликі розвідкові розкопки на болохівських городищах біля сіл Великі Деревичі, Губина, Кудинки та ін.[19] У той час на території Погориння, в межах сучасного Білогірського району Хмельницької області, М.О.Тиханова обстежила Тихомльське городище, а також неукріплені селища поблизу сіл Воробіївка, В'язовець і Вільшаниця[20].

Планомірне археологічне вивчення старожитностей Болохівської землі з 1967 року здійснює і автор цього дослідження. Очолювані ним археологічні експедиції Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Хмельницької обласної екскурсійно-туристської станції протягом 19 археологічних сезонів (1967-1984, 1989 р.р.) здійснили на Болохівщині тематично спрямовані розвідки і стаціонарні роботи. Так, у 1972 році автором проведена розвідка в басейні р.Хомори від с.Ліщани (Ізяславщина) Хмельницької області до м.Баранівки Житомирської області. У результаті виявлено і обстежено селища XII-XIII ст. поблизу сіл Бейзими, Григорівки, Коськова і Великої Березни[21]. У 1975 році здійснено чергову розвідку у басейні р.Бужок (ліва притока р.П.Буг) від с.Копачівки до смт.Меджибожа, якою зафіксовано ряд болохівських селищ біля сіл Верміївка, Аркадіївці, Печеськи, Митківці[22]. У 1977 році обстежувався і вивчався басейн р.Вовк (права притока верхів'я р.П.Буг)[23].

У різні роки археологічні експедиції, керовані автором, здійснили розвідково-рятівні роботи на болохівських городищах біля населених пунктів Копистина і Сусловець (верхів'я р.П.Буг), Михнова і Тихомля (басейн верхньої течії р.Горинь), Старого Острополя (басейн р.Случ), Берегелі і Пасічної (водорозділ річок П.Буг і Случ). Паралельно (1968-1972 р.р.) здійснювалися щорічні стаціонарні дослідження Згарського городища (решткн м.Божська) і руїн болохівського міського центру Городець (1973-1984, 1989 роках) поблизу с.Теліженці Старосинявського району Хмельницької області.

З 1994 року автор, як заступник начальника археологічної експедиції Кам'янець-Подільського державного педуніверситету (далі КПДПУ), продовжує розкопки на території літописної Гнойниці (с.Михнів Ізясласького району Хмельницької області). Роботи проводилися тоді на курганному могильнику, що знаходиться на відстані 300 м. на північний захід від літописного укріплення. Дослідженнями відкрито одне чоловіче поховання, здійснене за обрядом трупопокладення у підкурганній ямі[24].

Протягом 1997-2003 років ця ж експедиція здійснила широкомасштабні розкопки оборонних споруд і внутрішнього майдану північної частини городища літописного Губи-

Рис. 1. **Карта. Територія поширення головних пам'яток Болохівської землі**: — · — – кордон Болохівської землі; цифрами позначено населені пункти – а) Хмельницька область: 1 – Тихомль, 2 – Михнів, 3 – Ізяслав, 4 – Городище, 5 – Полонне, 8 – Великий Чернятин, 9 – Старокостянтинів, 10 – Губин, 11 – Берегелі, 12 – Меджибіж, 13 – Кудинка, 15 – Городище, 16 – Теліженці; б) Житомирська область: 6 – Великі Деревичі, 7 – Колодяжне; в) Вінницька область: 14 – Дяківці.

на. Протягом семи польових сезонів за участю автора відкрито залишки трьох жител, а також п'яти клітей внутрішньовального ряду і рештки рову. Речовий матеріал, виявлений в приміщеннях, датується XII-XIII ст. Дослідженнями встановлено, що жителі Губина загинули під час штурму міста у середині XIII ст. Їхні кістяки, як з'ясували розкопки, виявилися непохованими[25].

Декілька років назад, у згаданому вже 1994 році, експедиція КПДПУ під керівництвом професора І.С.Винокура провела розкопки на території волинського міста Ізяслава. Нею в урочищі Рогніда виявлено культурний шар з матеріалами XII-XIII ст., який пов'язується дослідниками із центральною частиною літописного Ізяславля. Аналогічні дослідження ця ж експедиція провела на території літописного Полонного у 1992-1993 роках.

Окрім досліджень провінційних експедицій, у 60-70-х роках XX ст. значний обсяг робіт у вивченні болохівських старожитностей здійснили і співробітники Інституту археології НАН України. Зокрема, київський археолог О.М.Приходнюк у 1965 році в басейні р.Случ розвідково виявив і обстежив шість пам'яток XII-XIII ст. На селищі поблизу с.Григорівки він провів шурфування, яким відкрив піч із різноманітними побутовими матеріалами[26]. Цікавими і плідними виявилися також роботи на болохівських могильниках XII-XIII ст. поблизу волинських сіл Коржівка і Махаринці, здійснені у 1976 році відомим українським археологом О.П.Моцею[27]. Окрім того, дослідницькі роботи на болохівських городищах провів також М.П.Кучера[28].

Таким чином, дослідженнями XX ст завершується другий етап в історії археологічного вивчення Болохівської землі. Спільними зусиллями вчених на її території зафіксовано на сьогодні більше ста пам'яток: 27 городищ, 51 селище і 23 могильники. Значна кількість їх добре досліджена, особливо ґрунтовно вивчалися городища і могильники. Матеріали досліджень частково проаналізовані і введені у науковий обіг в узагальнюючих працях багатьох вчених (Раппопорт, 1956; Винокур, 1985; Рибаков,1988; Асєєв,1989 та ін.), присвячених давній історії і культурі України. У повній мірі автор використав матеріали розкопок у своєму дисертаційному дослідженні "Давньоруські пам'ятники XII-XIII ст. верхів'їв річок Південного Бугу і Случа" (1984), а також в окремих статтях і повідомленнях, опублікованих в академічних і місцевих виданнях. Безумовно, це дослідження автора також побудоване на матеріалах, значна частина яких вводиться в науку вперше.

Новітні дані досліджень дозволяють уточнити та поглибити питання про кордони болохівського політичного утворення. Правда, ці кордони тоді ще не мали чітко вираженої державно-охоронної функції і були умовними.

Передусім розглянемо західний кордон, який за Н.П.Дашкевичем, проходив дещо східніше лінії Чернятин – Берегелі верхів'ями річок Случ, Ікопоть, Хомора, Бужок (рис.1). Таке визначення нам видається правильним, оскільки на цій лінії збереглися руїни одноіменних городищ XII- XIII ст.

Дійсно, в с.Великий Чернятин Староконстянтинівського району Хмельницької області таким, за П.М.Батюшковим, є рештки зруйнованого міста Чернятина.[28] На південний захід від нього знаходиться с.Берегелі Красилівського району Хмельницької області, яке також є непоганим орієнтиром на лінії західного кордону, оскільки біля цього населеного пункту в лісі є городище, що умісцевлюється з рештками літописного Білобережа.[29] Його жителів, як і болохівців, Данило Галицький підкорив у 1257 році.

К.І.Терещук, який також займався питаннями локалізації болохівського автономного утворення, суттєво уточнив його північні межі. На його думку північна лінія кордону тягнулася водорозділом між річками Случ і Хомора, а не вздовж р.Случ, як вважав колись М.П.Дашкевич. На підтвердження цього волинський краєзнавець наводить літописні повідомлення про місцезнаходження болохівського городища у с.Довбиші, розташованого в зоні означеного водорозділу. Полемізуючи з М.П.Дашкевичем, К.І.Терещук припускає, що сільська округа Кам'янця на р.Случ і басейн р.Хомори в районі Грицівського городища немовби не належать до Болохівської землі.

Це припущення, на думку автора, не є переконливим, оскільки суперечить реальній історичній картині. Зокрема, саме у цьому регіоні (північно-західна частина) маємо ряд літописних центрів, серед них Болохів – адміністративний центр Болохівщини, – що ототожнюється з повністю розкопаним укріпленням під м.Шепетівкою. Від нього, мабуть, і пішла назва Болохівської землі. На захід від його городища знаходилися галицько-волинські міста Тихомль і Гнойниця, в яких, як вважає автор, після 1233 року сиділи болохівські посадники. Отже, північна межа встановлюється літописами досить виразно. Вона фіксується північніше лінії місце – розташуванням літописних міст Тихомль –

Болохів – Полонне.

Південні болохівські володіння, за М.П.Дашкевичем, обмежувалися верхньою течією р.Південного Бугу по лінії десь південніше Меджибожа. Судячи з місцерозташування руїн міста Божська в околиці с.Городище на р.Згар, ми вважаємо, що південними кордонами Болохівська земля досягала басейнів річок Вовка, Згара і Згарка (праві притоки Південного Бугу). Це дає можливість окреслити південний кордон по лінії місцезнаходження міста Хмельницького, сучасного селища Вовковинці (Деражнянський район Хмельницької області) та м.Літина (райцентр Вінницької області).

Східні й північно-східні рубежі проходили відповідно до літописного повідомлення десь водорозділом Слуг-Тетерів, Тетерів-Сниводи: від с.Колодяжне до міст Чуднова і Літина. Пересунути цю лінію ще східніше, до р.Гнилоп'яті (права притока Тетерова), як вважав М.П.Дашкевич, не можливо, оскільки там, крім Райковецького городища, нема поселень, які б хронологічно відповідали болохівським.

На означеній території Іпатіївський літописець згадує сім населених пунктів: Губин, Деревич, Кобудь, Кудин городець, Божський, Меджибіж і Дядьків. Ці відомі літописні центри мали великі і добре укріплені городища, які в історико-соціальному плані відповідали статусові феодальних міст. Цю та інші проблеми автор розглядає у наступному другому розділі.

Уточнення, таким чином, показує, що історична Болохівська земля у XII-XIIIст. знаходилася в порубіжній зоні Київського, Волинського і Галицького земель. У сучасних адміністративних кордонах вона охоплювала північну, центрально-східну частини Хмельницької області, західні райони Вінницької області і південну територію Житомирської області. У широтному напрямку вона простягалася на 140 км, в меридіальному – на 240 км.

Матеріали проведених археологічних досліджень показали, що Болохівська земля у XII-XIII ст. становила собою економічно розвинений і густо заселений край. Археологічні дослідження городищ засвідчили, що вони є рештками важливих економічних і воєнно-стратегічних центрів, які виникли у процесі феодалізації краю з необхідності його оборони від половецьких вторгнень.[30] Більшість із них спланована мисових виступах річок. Укріплені центри мали досить значні розміри: від 1до 5 га. Деякі городища побудовані на рівній місцевості. Фортифікації цих та інших городищ створені на високому воєнно-інженерному рівні. В основі їхнього будівництва спостерігаються архітектурні схеми, добре відомі і поширені в Україні-Русі. Це засвідчує не тільки високий економічно-культурний рівень розвитку цього району, але й спорідненість воєнно-оборонних об'єктів Давньоукраїнської держави.

У соціальному плані болохівські укріплені центри, як і в інших землях Київської держави, були феодальними замками або сторожовими фортецями.[31] Академік НАН України П.П.Толочко вважає їх воєнно-феодальними поселеннями.[32] За нашими дослідженнями, рештками таких феодальних замків є більшість болохівських городищ, серед них руїни фортець-замків біля сіл Теліженці і Городища на р.Згар. Їхня економічна база знаходилася у прилеглих до фортець неукріплених селищах, населення яких займалося землеробством, тваринництвом, ремеслами і військовою справою. Аналогічними галузями господарства займалося і населення літописного Болохова. Таке ж історико-соціальне призначення, можливо, мали літописні городища Деревич, Кудин, Дядьків та інші населені пункти.

Значну групу городищ складають згадані літописом укріплені болохівські центри Деревич, Губин, Городець, Дяків та інші. Ці населенні пункти були власністю болохівських князів, окремі з яких мали заміські резиденції: невеликі укріплення біля сіл Старого Остроголя (Старокостянтинівський район Хмельницької області) та Сусловець (Летичівський район, Хмельниччина), які розташовані поблизу від синхронних літописних центрів Губина і Кудина на дуже близькій відстані (1,5-3 км). Малі розміри, відсутність в матеріалах розкопок речей господарського призначення засвідчують, що ці пункти були сторожовими фортецями, виконуючи роль заміських резиденцій князів Губина і Кудина.

Укріплення поблизу Колодяжного, Городища на р.Згар (Божськ), Тихомля та Меджибожа є рештками міст, в яких сиділи посадники київських, галицьких і болохівських князів. Їх утримувачі часто змінювалися, в чому легко пересвідчитися, звернувшись до літописної історії Меджибожа і Тихомля (див. розділи II, III). Ці та інші міста були значними адміністративними центрами. Серед них Полонне виконувало, крім того, роль центру волості, яка була власністю київської церкви Богородиці. Тобто в місті діяла князівська і духовна влада.

Міста Болохів (городище під Шепетівкою), Ізяслав, Тихомль знаходилися на так званому Вальному тракті, або транзитній торговій дорозі, що сполучала у XIII ст. Київ із Західною Європою. Таке їх розташування показує напрямки

внутрішніх і зовнішніх торгових стосунків між цими містами. Із них Болохів був одним із найважливіших центрів транзитної торгівлі. Про це свідчать археологічні речі західноєвропейського походження, знайдені в час розкопок укріпленої території міста. Серед імпортних виробів увагу привертають речі із латинськими пояснювальними написами: чаша з алегоричними зображеннями людських вад, срібний релікварій, платівка із сценою воскресіння Христа тощо. Як показали дослідження, у Болохів вони потрапили із Риму і Німеччини. У тому ж таки Болохові виявлені романського походження мечі,[33] геральдична нашивна бляшка, намистини так званого мінського типу, ромбовидні скроневі кільця, наконечник піхов із землі Курші та інші речі.[34] За даними джерел Болохів був не просто рядовим торговим пунктом, а рештками князівського столичного міста всієї Болохівської землі. Це підтверджують у деякій мірі знахідки чотирьох печаток для скріплення листів.

Поступальний розвиток м. Болохова, як і інших центрів, був перерваний у середині XIII ст страшною Батиєвою навалою, під час якої, за підрахунками дослідників, загинуло 1,5 тисяч його захисників та всі матеріальні і духовні цінності.

Через територію Болохівської землі проходили й інші, не менш важливі торговельно-транзитні шляхи. Так, однією із відгалужених гілок Татарського тракту була та, що зв'язувала Пониззя із Луцьком, Володимиром і Києвом.[35] У XIII ст. на цьому шляху в межах болохівського автономного утворення стояли міста Божськ, Меджибіж, Городець та Губин, які, очевидно, були важливими пунктами транзитної торгівлі. Це якоюсь мірою підтверджують три перстені, виявлені у скарбі під час розкопок руїн Божська 1970 року. Такі персні використовувалися одночасно як печатки, що служили ще й митними пломбами. Цими митними пломбами князі опечатували свої товари, які рухалися з Божська до інших міст України-Руси.

Дослідженнями, які проводилися на болохівських городищах, масово виявлено предмети озброєння, кінської упряжі, спорядження вершників (рис.2). Вони засвідчують про заселення території укріплених центрів воєнними людьми, певну частину яких складала воєнно-феодальна знать, що була власниками значних матеріальних цінностей. Отже, реальними пунктами місцеперебування феодалів були укріплені центри біля сіл Городища поблизу Шепетівки (Болохів), Теліженець (Городець) та городища на р.Згар (Божськ), в Губині.

Разом з цим предмети озброєння засвідчують високий рівень організації в болохівській автономії військової справи. Так, зброя далекого бою підтверджує висновки зброєзнавців про зростаючу роль лука в умовах тактичного захисту укріплених пунктів південно-західної частини України-Руси.[36] На думку дослідників, лук, форма і склад якого зараз добре відомі,[37] був на озброєнні передусім професійних воїнів.[38] Ним озброювали ще ополчення, яке формувалося у період великих воєнних дій.[39] Це, а також велика кількість виявлених наконечників стріл дозволяє зробити висновок, що основу болохівського війська складала піхота. Їй підлягали, можливо, спецзагони арбалетників, про що переконує знахідка гачка-самостріла (рис.3, - 7) в матеріалах розкопок укріпленого центру Болохова.[40] Його виявлено разом з рештками стрільця-арбалетника. Отже, в дружинному середовищі виділяються спецформування, озброєне арбалетами.

Поява арбалета, а також клювовидних бойових сокир мали прогресивний вплив на подальший розвиток військової справи і тактики ведення бойових дій як на болохівській території, так і на інших землях України-Руси. Розвиток цього процесу перервала війна з військами монголо-татарських ханів.Знахідки наконечників стріл типу зрізів з дуговидними випуклими лезами (рис. 3, - 1, 2) – незаперечні свідчення облоги болохівських городищ військами монголо-татар.

Застосування наконечників протикульчужних і бронебійних стріл пояснюється, очевидно, інтенсивним запровадженням у війська XIII ст. бронезахисної одежі.

Болохівські села, як і будь-які інші в Україні-Русі, були відкритими, незахищеними селищами. Більшість з них розташовувалися вздовж рік та річних приток, сконцентровуючись поблизу сторожових і літописних центрів. Деякі селища знаходилися безпосередньо біля підніжжя укріплених центрів, оточуючи їх з напільного боку. Частина сільських поселень була значно віддалена від річок і займала зручні, природньо захищені території. Селища територіально невеликі, але деякі охоплювали площу в декілька десятків гектарів. Такими були селища біля сіл Коськова (Шепетівський район Хмельницької області), Григорівки (Ізяславський район Хмельницької області) та Аркадієвець (Хмельницький район Хмельницької області). Досить великими (більше 20 га) були неукріплені селища літописних центрів Городець і Губин.

Забудова селищ здійснена переважно за прибережно-рядним принципом. Будівлі знаходилися на певній віддалі одне від одного. Це,

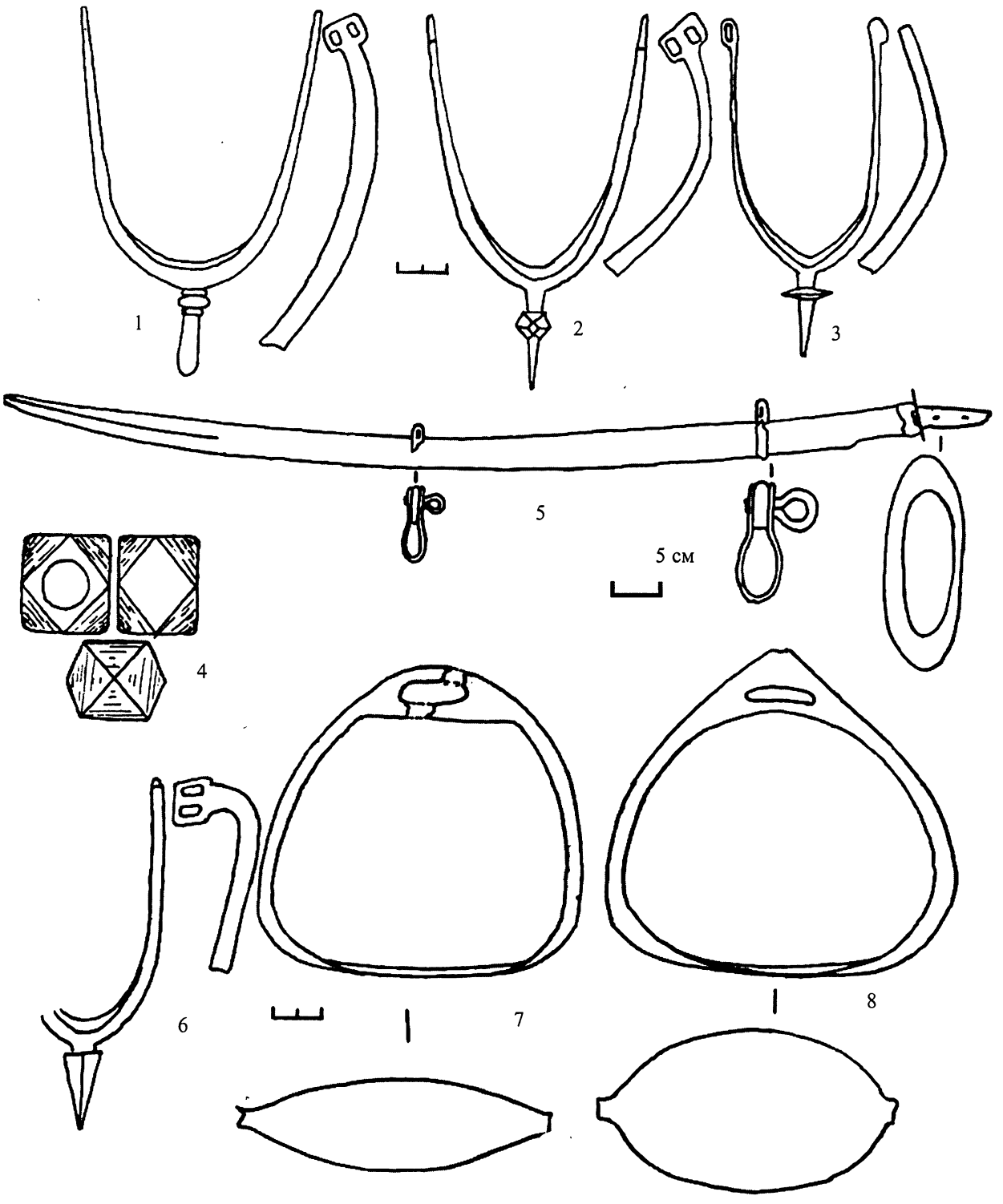

Рис. 2. Зброя ближнього бою і спорядження вершника.
Пояснення позначень: 1, 2, 3, 6 (інв. №№А 1498, 1462, 928 - м.Городець, інв. №№А 348 - м.Болохів) – шпори; 4 – верхня частина булави (інв. №А – 829, м.Божськ); 5 – шабля (м.Городець); 7, 8 (інв. №А 805 - м.Божськ, №А 1466 - м.Городець) – стремена: 6 - острога.

як показали розкопки Колодяжинського і Теліженецького селищ, були прямокутні житла розміром 4х3,8 м і 4,2х3,3 м (рис.4), заглиблені в грунт на 0,5-0,9 м. Житлові приміщення мали стелю, яку робили з дерев'яного стелиння (дилів), обмащеного глиняно-солом'яною сумішшю. Для покриття дахів використовували очерет і солому. Інтер'єр помешкань був простим. В одному з його кутків розташовувалися глинобитні печі з повернутими до середини житла вустям. Всередині зруйнованих жител зафіксовано речовий інвентар, який свідчить про землеробський характер господарства мешканців цих поселень. Отже, основним заняттям болохівських селян було орне землеробство. На користь цього вказують сільські поселення, розташовані на родючих ґрунтах. Провідною галуззю землеробства було виробництво зернових і технічних культур. Праця землеробів базувалася

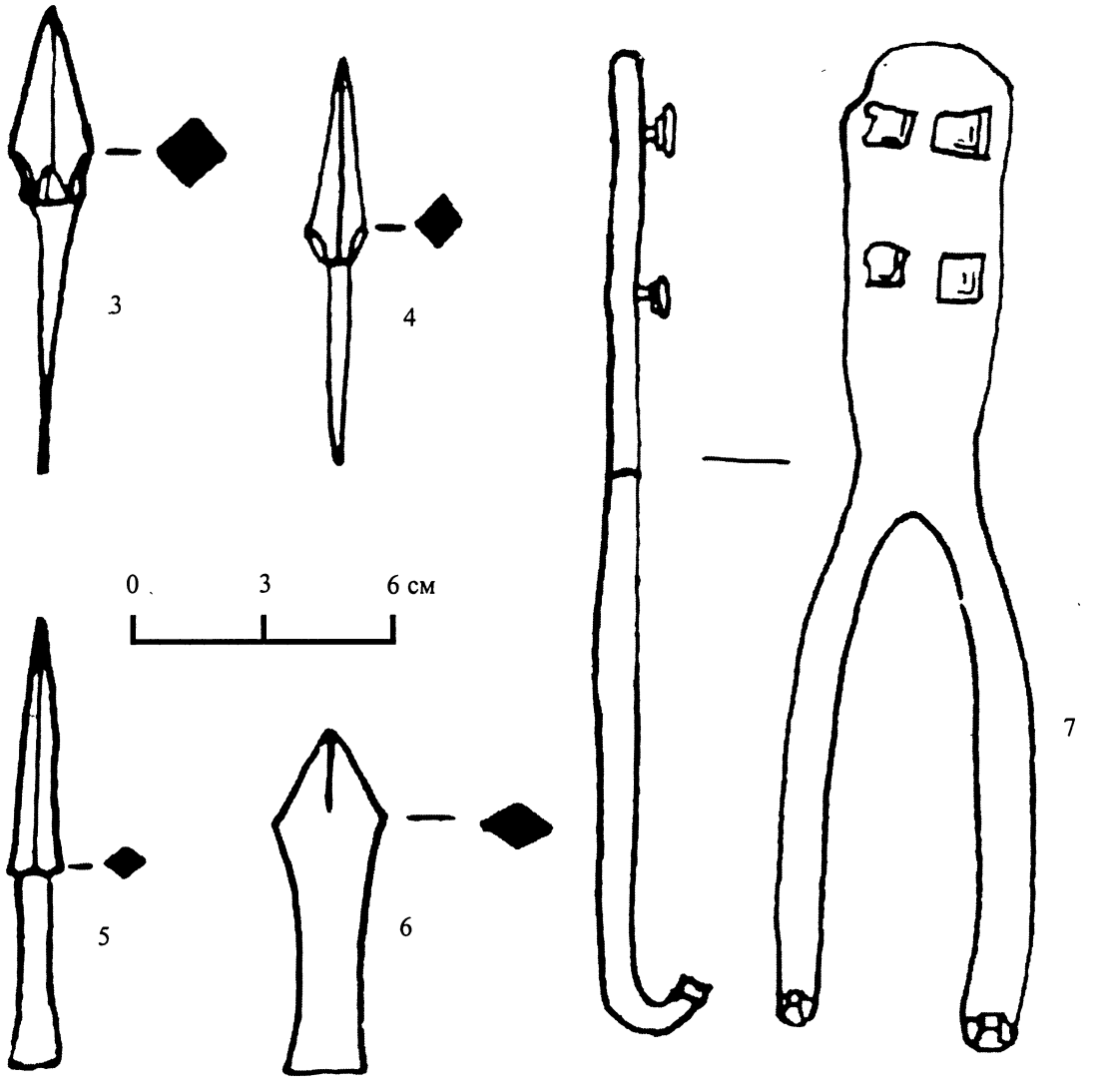

Рис. 3. Зброя далекого бою: 1, 2 – наконечники зрізнів (м.Городець); 3-6 – наконечники болтів (м.Болохів); 7 – поясний гачок для натягування арбалета (м.Болохів).

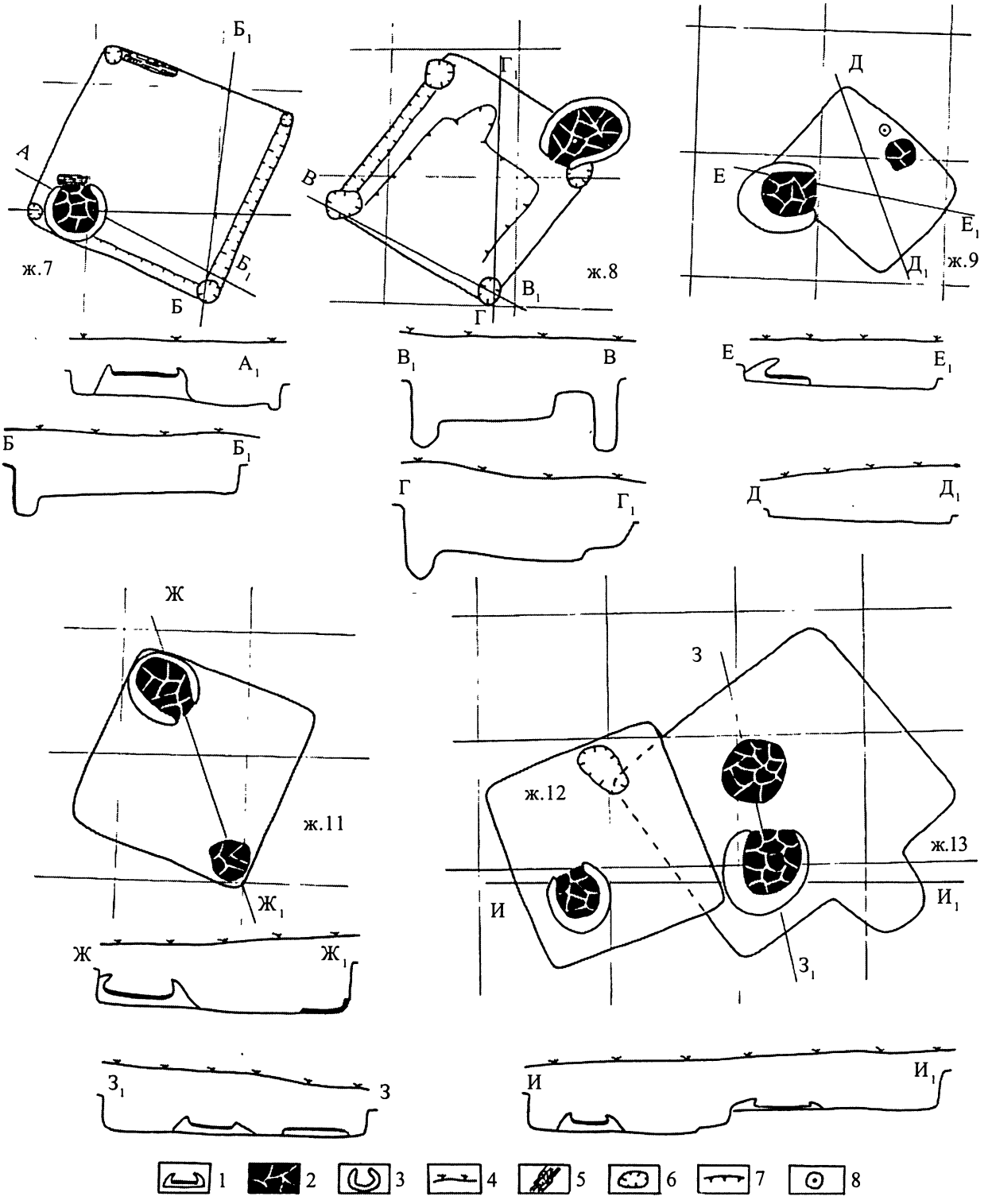

Рис. 4. **Фрагмент планів і розрізів жител, розкопаних на території м.Городця:** 1 – рештки печей; 2 – рештки вогнищ і черінів; 3 – звалені куполи печей; 4 – лінія денної поверхні; 5 – спалені бруси і дошки; 6 – заглиблення і стовбові ямки; 7 – лінія глиняної лежанки; 8 – черепи загиблих людей; ж.7-13 – нумерація решток розкопаних жител.

на використанні тогочасних прогресивних знарядь обробітку ґрунту і збирання врожаю: плугів, кіс і серпів, археологічно виявлених на болохівських поселеннях у різні роки (рис.5). Колекцію складають 43 лемеші, 36 чересел, 450 серпів і 254 коси.

Тваринництво, розвиваючись на базі приселищного землеробства, теж відігравало важливу роль в сільськогосподарському житті сільського населення. Допоміжним, але суттєвим, у господарстві болохівців було мисливство і рибальство.

Матеріальна культура, створена сільським населенням, має прямі аналогії і спільні риси як на теренах Болохівської землі, так і на інших територіях України-Руси, що засвідчує матеріально-культурну єдність давньоукраїнського люду Київської держави.

Могильники, виявлені і досліджені в регіоні болохівського політичного утворення, утримують підкурганні і грунтові могили. В курганах ховали, мабуть, мешканців городищ. На це вказують самі курганні могильники, які скрізь у ті часи супроводять городища. Сільське населення ховали в ґрунтових могилах. Такі ознаки виявили болохівські могильники біля сіл Коржівка і Махаринці Старокостянтинівського району Хмельницької області. Поховальні обряди, відкриті розкопками, повністю відповідають посмертним ритуалам, поширеним тоді в Україні-Русі.

На тлі загальноруської культурної єдності дуже яскраво виявляються риси культури Болохівської землі, особливо у галузі ремесла, яке в цілому тяжіло до київського. Це добре простежується по гончарних виробах (рис. 7, 8, 9). Цікаво, що частину ремісничих виробів болохівське населення отримувало

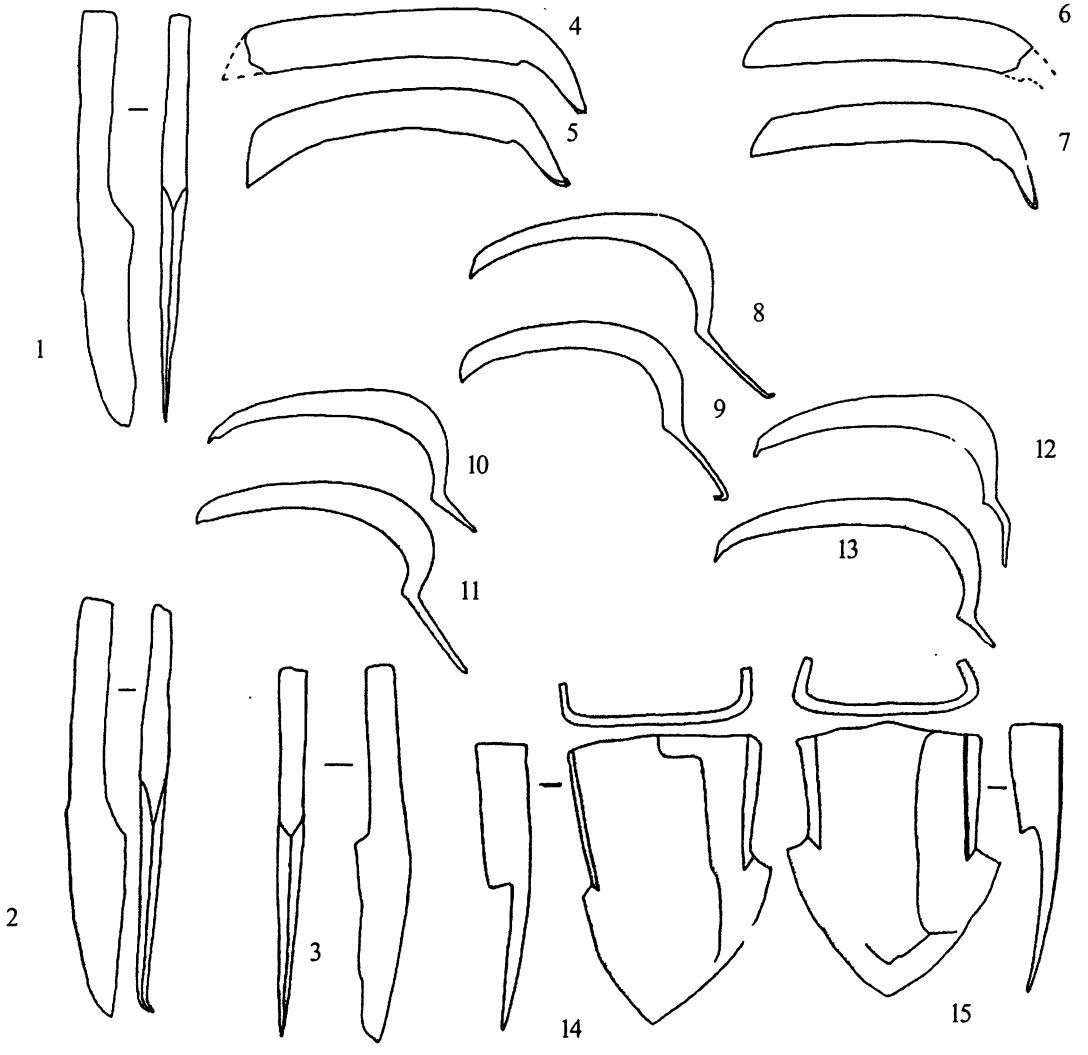

Рис. 5. **Сільськогосподарські знаряддя праці:** чересла (1, 2, 3 – м.Городець); коси (4, 5, 6 – м.Городець; 7 – м.Болохів); серпи (8 – м.Болохів; 9-13 – м.Городець) 7 – поясний гачок для натягування арбалета (м.Болохів).

Рис. 6. **Спалені зерна сільськогосподаоських культур з розкопок м.Божська:** 1 – пшениця; 2 – просо; 3 – ячмінь.

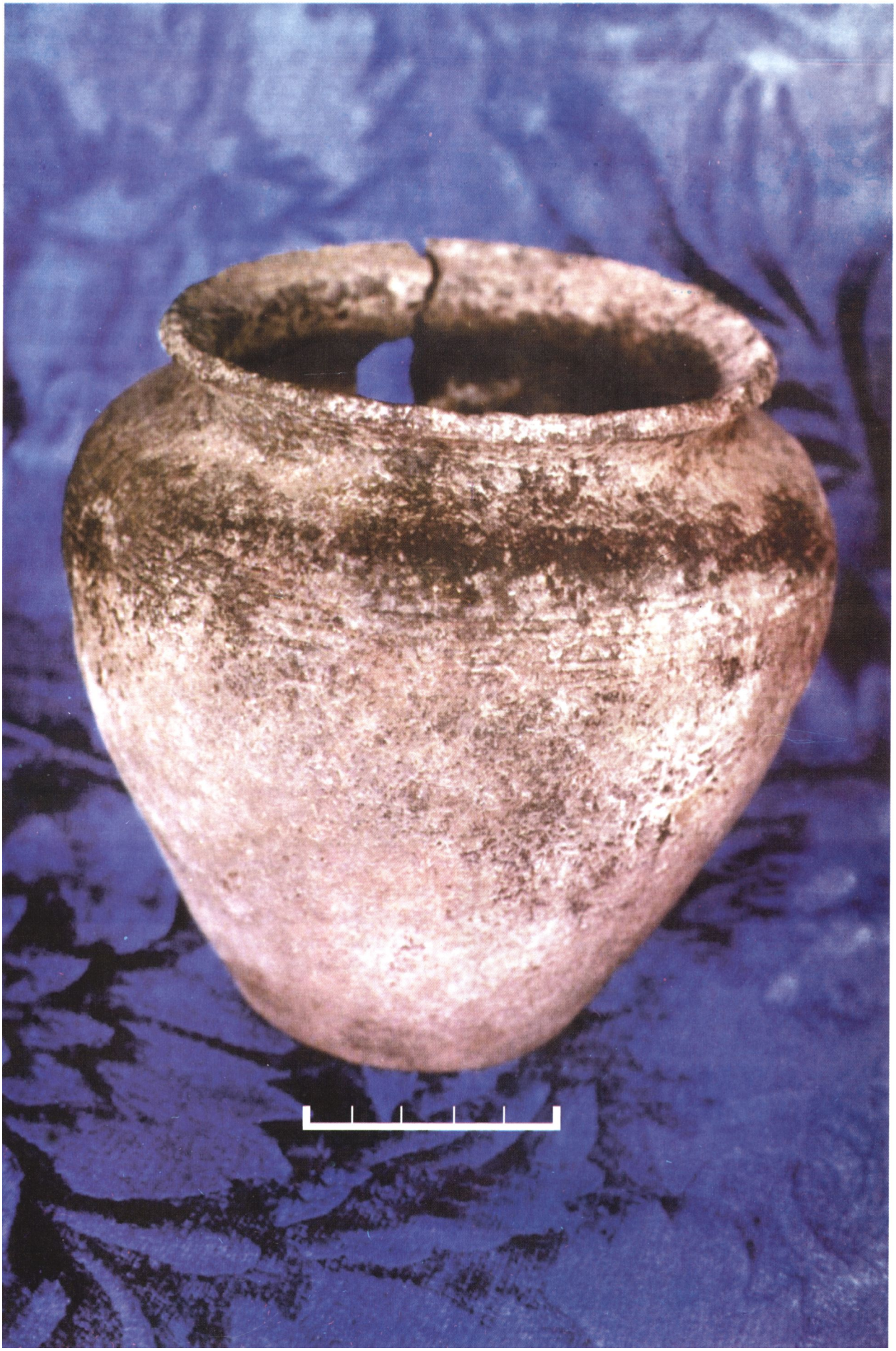

Рис. 7. **Горщик з розкопок літописного Губина** (діл.IV, 1997 р.).

Рис. 8. **Глек з розкопок літописного Губина** (діл.IV, 1997 р.).

Рис. 9. **Глек одноручний з розкопок літописного Губина** (ручка втрачена, діл.IV, 1997 р.).

безпосередньо з Києва. Наприклад скляні браслети із розкопок літописного Болохова виготовлені київськими склоробами.[41] Знайдені горшки з гранованими вінчиками вказують на культурні зв'язки з Галицькою землею.

Таким чином, можна стверджувати, що Болохівська земля в XII-XIII ст являла собою частину земель України-Руси. Власне, руські риси матеріальної і духовної культури переконують у факті заселення цієї території давньо-українським населенням. Судячи зі знахідок скроневих кілець типу повтору витка із загнутими у зворотній бік кінцями, це були спадкоємці деревлян. Населяли вони в основному північну частину Болохівщини – верхів'я річок Горині і Тетерова, а південну – , можливо, нащадки уличів.

Такі висновки мають принципово важливе історико-політичне значення. Вони спростовують гіпотезу М.Барсова, Д.Зюбрицького та А.Г. Шараневича про заселення Галицько-Волино-Київського порубіжжя половцями, а також заперечують вимисли українських та румунських істориків (А.Петрушевича[42], І.Лінниченко[43], В.Спінея[44]) про розселення на болохівській території волоського (румунського) населення.

Історики С.М.Соловйов і Н.В.Молчановський на основі єдиного літописного повідомлення за 1241 рік прийшли до висновку, що Болохівська земля була пограбована в результаті каральних походів Данила Галицького. Подібної думки дотри-мувався також російський радянський археолог П.А.Раппопорт, який висловився з цього питання у статті про болохівські городища.

З часу виходу у світ праці П.А.Раппопорта минуло більше як 45 років. За цей період віднайдено новий археологічний матеріал, який дає можливість по-новому осмислити історичні долі населення болохівського політичного утворення.

Археологічні розкопки свідчать, що Болохівська земля частково постраждала в часи феодальних усобиць XIII ст., але більша частина її зазнала руїни у період війни з монголо-татарами. Для прикладу згадаємо Теліженецьке городище. Його фортифікації, житлово-господарські споруди, ремісничі майстерні спалені й перетворені в купи попелу. Разом з ними загинуло мирне населення та захисники. На розкопаній території цього городища, як всередині приміщень (рис.10), так і навколо них, майже немає місця, де б не зустрілися жертви війни. Тут, як і в багатьох інших населених пунктах, виявлені колективні могили, серед них і менша камера млина №3, земляна долівка якої встелена рештками 16 загиблих. Приміщення зернового сушильного комплексу

стало місцем для другої могили, в якій знаходився прах 7-ми людей. Черепи полеглих розсічені або проломлені. Археологічний матеріал, знайдений біля людських решток, хронологічно співпадає з часом нападу на Південно-Західну Україну-Русь монголо-татарських орд Бурундая.

Не менш страхітливі сліди розгрому зафіксували розкопки укріпленого центру літописного Божська. Свідками оборони і трагічної загибелі його городища на р.Згар є рештки згорілих будівель, спалений підвісний міст, виявлений на дні рову у східній частині пам'ятки, здеформовані господарсько-побутові речі, ремісничі інструменти, кольчуги, обвуглені злакові (рис.6) і бобові культури, а також кістки людей, що загинули насильницькою смертю (рис.11). Старі і діти – в помешканнях, інші – на оборонних рубежах, захищаючи місто.

Пам'яткою трагічної оборони болохівського населення від монголо-татар є укріплений центр м.Болохова. Його городище, як відомо, повністю розкопано, тому й служить достовірним джерелом змалювання картини монголо-татарського погрому. Під руїнами житлових будинків, господарських будівель і фортечних укріплень залишилися лежати рештки півтори тисячі

Рис. 10. **Кістки загиблого із зерносушильного комплексу** (м.Городець).

Рис. 11. **Рештки загиблих захисників м.Божська.**

людей[45], які загинули у час облоги та оборони міста. Картину знищення городища доповнюють обвуглені кістки домашніх тварин, рештки кінської збруї, прикраси, сільськогосподарський інвентар та інші речі, які назавжди залишилися разом з їх власниками.

Від орд Батия загинуло й населення городища літописного Колодяжина.

Не уникла подібної долі і центральна частина літописного болохівського міста Кудина. Земляні роботи, які проводилися на його території у 1973 році, виявили в руїнах спалених приміщень внутрішньовальної північної частини 7 людських кістяків. Аналогічна картина спостерігалася й під час розкопок літописного болохівського міста Губина, здійснених протягом 1997-1999 років на території Північного майдану. Там людські рештки відкрито у південній внутрішньовальній частині, а також в кліті-зрубі №4 (1997 р.) та у житловому зрубі №3 (1999 р.). Згідно з дослідженнями фортифікації і будівлі згоріли у другій половині XIII ст. Разом з будівлями загинули матеріальні цінності і люди.[46]

У вогні загинуло також Копистинське городище, що знаходиться на лівому березі Південного Бугу (Хмельницький район Хмельницької області). Подібним чином знищено городище поблизу с.Берегелі Красилівського району Хмельницької області та центр літописної Гнойниці. Фортифікації, житлово-господарські будівлі та їх мешканці знайдено спаленими.

Наведені матеріали засвідчили картину знищення багатьох болохівських населених пунктів. Їхні укріплені центри та прилягаючі до них селища загинули у вогні. Життя там більше не відроджувалося. На болохівських городищах після погромів практично нікому було хоронити: загинули всі мирні жителі й захисники. Це ілюструють непоховані людські рештки і покинуті побутові, військові, господарські речі та коштовності. Руїни болохівських центрів можна порівняти хіба що з історичною долею давньоукраїнських міст Торжка, Козельська, Києва, Рязані та Райковецького городища, що зазнали знищення у страхітливо-криваві часи Батиєвого ходу.

Тотальний лютий погром болохівських центрів не міг бути наслідком міжкнязівських чвар, оскільки на відібраній території феодалам потрібна була не випалена пустеля, а робочі руки. Це, напевно, добре розумів і князь Данило Романович у 1241 році. Тому метою його каральних походів того року в Болохівську землю було приборкання непокірної боярсько-

князівської опозиції. Під час цих походів наносилися збитки й окремим населеним пунктам. Як зазначив літописець, деякі поселення Данило Галицький міг би й спалити, але жертв міжкнязівської війни обов'язково було б менше і їх би неодмінно поховали. Наймовірніше це зробили монголо-татари. Саме їм були властиві такі жахливі погроми, а знайдені наконечники стріл татарського типу підтверджують цю думку.

Згідно з літописними і археологічними даними від монголо-татарського нашестя 40-х років XIII ст. постраждала переважно північна частина болохівської автономної території. У той час орди Батия, рухаючись з Києва на захід, на своєму шляху повністю зруйнували Колодяжин, Болохів та Ізяслав. Наступна хвиля просування монголо-татарських полчищ територією Південно-Західної України-Руси пов'язана з 1254-1255 роками, коли орди Куремси пройшли землями Пониззя і підійшли до Бакоти на Дністрі: "приехаша татарове ко Бакоте, и приложися Милей к ним".[47]

Зрада й перехід на бік азіатських завойовників боярсько-князівської адміністрації мали місце і в Болохівській землі: "Оставили бо их татарове да им орють пшеницу и проса".[48] Блокування болохівців із монголо-татарами спричинили дві каральні експедиції галицько-волинського князя Данила Романовича, спрямованих проти боярсько-князівської опозиції. Причому перший каральний похід 1241 року хоч і був пов'язаний із взяттям семи болохівських міст, проте не призвів до масового спалення населених пунктів та до суцільного винищення місцевого населення. Власне, це й підтверджує літописець, описуючи події 1257 року. Того року Данило Галицький здійснив проти болохівської автономії другу каральну акцію, в результаті якої Болохівщина була ним підкорена.[49]

Зрада боярсько-князівської антигалицької опозиції та деяких прошарків, які блокувалися з нею, аж ніяк не означає, що українці Галицько-Волинського князівства припинили боротьбу проти монголо-татарського війська. У 1259 році воєвода Бурундай, спрямувавши через Болохівську і Галицько-Волинські землі свої війська, зруйнував ці райони, потім рушив у Польщу.[50] Це дає підстави припустити, що населені пункти Болохівського політичного утворення знищили орди Бурундая. Якраз з цим періодом і співпадає тотальне зруйнування болохівських городищ, досліджених у другій половині XX ст.

Таким чином, на порубіжжі Київського та Галицько-Волинського князівств з кінця XII до середини XIII ст. існувала автономна, економічно розвинена Болохівська земля. Її консолідуючий центр місто Болохів, який умісцевлюється із укріпленням біля м. Шепетівки, знаходився на р.Гуска у міжріччі верхів'їв річок Хомори і Горині. Через територію цього автономного утворення проходив найкоротший шлях з Києва до Галича та в Західну Європу, а також один із відгалужених трактів Татарського шляху, що з'єднував Пониззя із Києвом. На перехресті цих доріг стояв Болохів, а на відгалуженні Татарського шляху – м.Божськ. Доказом цього є літописна згадка про Божськ на цій з'єднуючій магістралі. Так, у 1151 році галицький князь Володимир Володаревич, поспішаючи до Києва на допомогу Юрію Довгорукому, біля Божська отримав повідомлення, що Юрія переможено.[51]

Ця земля виникла не раптово, не відразу і не на порожньому місці. Її поява пояснюється рядом об'єктивних причин. Вважаємо, що значна віддаленість даного регіону, слабка васальна залежність від політичного центру Давньоукраїнської держави та політичний занепад Києва є тими головними чинниками, які призвели до політичного відокремлення та утворення Болохівської землі. До них слід додати ще наявність агресивних сусідів – галицьких бояр, які в XIII ст. разом з болохівцями активно відстоювали свою незалежність. І, нарешті, не останню роль відіграли сили, які скористалися сприятливою політичною обстановкою. Такими, судячи з джерел, були дрібні феодали із Чернігівської землі. Літописець називає їх князями. Вони сиділи, мабуть, у найбільш значних центрах болохівської автономії, управляючи князівством через посадників, що були вихідцями з місцевого боярства. Згідно з літописним повідомленням 1238 року одним із таких посадників у Меджибожі був Борис.

Імен болохівських князів літописець не називає, як і обставин та часу їх появи. Опосередковано можна лише встановити, що вони належали до родини Чернігівських Ольговичів. Про це маємо повідомлення від 1235 року, за яким Михайло Всеволодович Чернігівський та Ізяслав (Мстиславович ?), загрожуючи війною, вимагали від Данила Галицького звільнити своїх братів, яких той утримував у полоні.[52] Отже, літописець чітко вказує, що це був рід здрібнілих, васально залежних князів, імена яких історія забула. Власниками порубіжних земель Галицького, Волинського і Київського князівств вони стали, очевидно, наприкінці XII – початку XIII ст., у часи, коли київським столом правили князі Чернігівські. Але це могло статися й значно раніше, наприклад, за правління Всеволода Черемного.[53] Що ж до

основної маси жителів Болохівської землі, то ними, як показали дослідження, були давні українці, нащадки деревлян та уличів.

Примітки:

1. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – К., 1980. – С.125.

2. Якубовський В.І. Болохівська земля: історія і культура //Науково-краєзнавчий альманах Дивокрай: Південно-Східна Волинь. – Хмельницький, 1995. – Вип. 1. – С.36.

3. Мавродин В.В. Некоторые моменты из истории родового строя на территории разложения Древней Руси //Ученые записки Ленинградского государственного пединститута им. А.П.Герцена. – Л., 1959. – Т.19. – С. 163-174; Раппопорт П.А. Города Болоховской земли //КСИИМК. – М., 1955. – Вып. 57. – С. 52–59.

4. ПСРЛ. – М., 1962. – Т.II. – С. 398.

5. Там само. – С. 767.

6. Там само. – С. 774.

7. Там само. – С. 774.

8. Там само. – С. 775.

9. Там само. – С. 791.

10. Там само. – С. 792.

11. Там само. – С. 792.

12. Там само. – С.838.

13. Дашкевич Н.П. Болоховская земля и ее значение в русской истории //Труды III Археологического съезда. – К., 1878. – Т.2. –С. 69. –73 –129.

14. Рафальський Л. Путешествие по Острожскому уезду Волынской губернии в 1864-1865 годах.// Волынские епархиальные ведомости (в приложениях).-Житомир, 1872.-№№13-44; 1873.-№№3-4.

15. Батарович Л. Историческое значение городищ и известия о городищах, существующих в Волынской губернии.// Волынские губернские ведомости.-Житомир, 1880.-№№83-93.

16. Юра Р.О. Древній Колодяжин//Археологічні пам ятки УРСР.-К.,1962.-Т.12.

17. Раппопорт П. А. Города Болоховской земли//КСИИМК.-М.,1955.-Вып.57.-С. 52-59.

18. Раппопорт П. А. Очерки по истории военного зодчества Северо-Восточной Руси X-XV веков.// МИА.-М., 1961.-№105.-С.218.

19. Раппопорт П. А. Очерки по истории русского военного зодчества X-XIII вв.// МИА.-М.,1956.-№52.- С. 30-34; 69; 112-115; 119.

20. Тиханова М. А. Разведка в районе верхнего течения реки Горынь/ /КСИИМК.-М.,1962.-Вып.87.-С. 46-53.

21. Якубовський В.І. Слов'янські старожитності на Хмельниччині // Археологія.-К.,1984.-Вип.46.

22. Якубовський В. І. Археологічна розвідка басейну р. Бужок на Хмельниччині//Археологія.-К.,1982.- Вип.13.-С. 107-109.

23. Якубовский В. И., Гасюк Л. В. и др. Исследования на территории Хмельницкой области//Археологические исследования на Украине в 1976-1977гг.: Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР.-Ужгород, 1978.-С. 112.

24. Якубовський В. І. Археологічні роботи на території літописної Гнійниці //Велика Волинь: минуле і сучасне: Матеріали міжнародної наукової конференції.-Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка, 1994.-С. 449-451.

25. Винокур І. С., Якубовський В. І., Журко О. І., Мегей В. П.

Дослідження літописного Губина//Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр.-К., 1998.-С. 63-65.

26. Приходнюк О. М. Підсумки археологічних досліджень Хмельницького обласного краєзнавчого музею за 1964-1965 роки// Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968.-С. 131-132; Приходнюк О. М. Археологічна розвідка в верхів'ях річки Случ//Археологія.-К., 1974.-№13.-С. 81.

27. Моця А. П. Древнерусские памятники в верховьях Случи // Археологические открытия в 1977 году.-М., 1978.-С. 361.

28. Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині і Поділлі // Археологія. –К., 1979. -Вип. 29. – С .66-72

29. Батюшков П.Н. Волынь. – Санкт-Петербург, 1888. – С.12

30. Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – К., 1976. – С. 164-165.

31. Довженок В.Й. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – К., 1975. - Вип.16. – С.3–14.

32. Толочко П.П. Киев и Киевская земля. – С.162.

33. . Кирпичников А.Н. Мечи из розкопок древнего Изяслава // КСИА. – М., 1975. – Вып.144. – С .30-33.

34. Пескова А.А., Белецкий С.В. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени // Памятники старины. Концепции. Открытия. Версии. - Спб.; - Псков, 1997. -Т.2. – С.136-137.

35. Осіпян Олександр. Виникнення вірменських колоній на Буковині та демографічні процеси в них протягом XIV-XVII ст. // Питання Стародавньої та Середньовічної історії, археології й етнографії: Зб. наук. статей. –Чернівці, 1997. – Вип. четвертий. – С.71

36. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. // САИ. – М., 1971. – Вып. Е1-36. – С.68-69, 75

37. Анучин Д.Н. О древнем луке и стрелах // Тр.УАС. – М., 1987. – С.342; Довженок В.Й. Військова справа в Київській Русі. – К., 1950. – С.29; Рыбаков Б.А. Древности Чернигова // МИА. – М., 1949. – №11. – С.37; Медведев А.Ф. Оружие Новгорода Великого // МИА. – М., 1959. – №65. – С.139-148. – Рис.9-10.

38. Кирпичников А.Н. Вказ.праця. – С.53

39. Рыбаков Б.А. Военное искусство //Очерки русской культуры XIII-XV веков. – М., 1969. – Часть I – С.416-464

40. Кирпичников А.Н. Крюк для натягивания самострела (1200-1290 гг.) //КСИА. – М., 1971. – Вып. 125. – С.100

41. Щапова Ю.Л. Стеклянные браслеты Изяславля //Культура средневековой Руси. – Л., 1977. – С.87.

42. Петрушевич А.С. Дополнение к сводной Галицко-Русской летописи с 1600 по 1700 год. – Львов, 1891. – С. 325-326

43. Ліниченко І.А. Риси з історії станів Південно-Західної Русі XIV-XV ст. – М., 1894. – С. 170.

44. Spinei Viktor. In formatiile istorice desppe populata romäneassa de la est de Carpati in secolele XI-XIV.– In Anuarul Institului de Istarie Si Arheologie "A.D.Xenopol". – 1977.– XIV. – S.3-4

45. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – С. 69. - (Археология СССР)

46. Винокур І.С., Якубовський В.І., Журко О.Ї., Мегей В.П. Дослідження літописного Губина. – С. 65

47. ПСРЛ. – С. 191

48. Там само. – С. 792

49. Там само. – С. 838

50. Пашуто В.Т. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII в.). – М., 1956. – С. 245

51. ПСРЛ. – С. 440-441

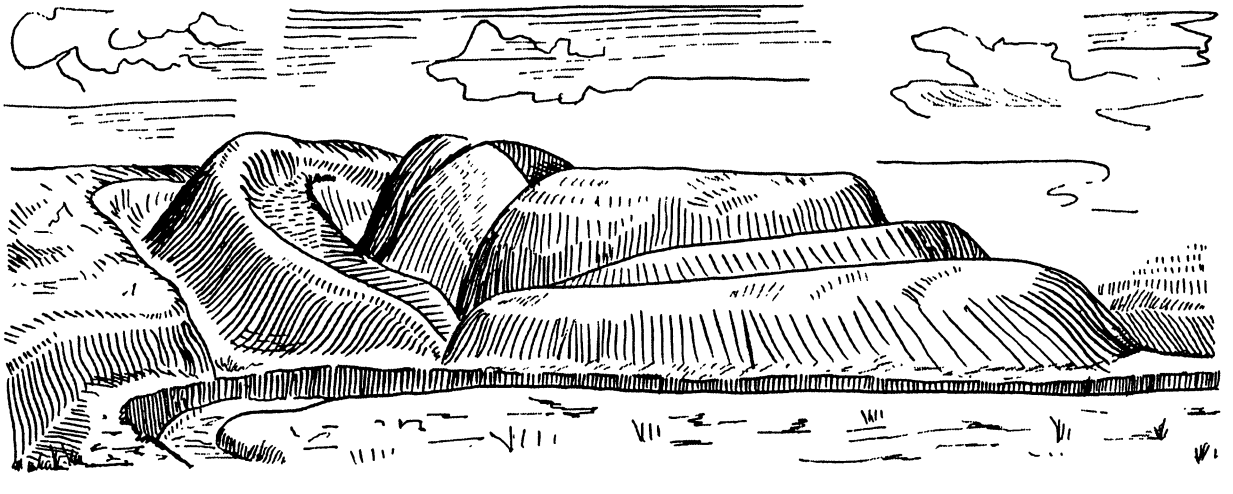
52. Там само. – С. 774-775

53. Якубовський В.І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області. – С. 104

Розділ ІІ

Болохівські укріплені центри

Благодатні землі порубіжжя Волині, Галичини і Київщини, які колись займало Болохівське князівство, люди освоїли давно. У цьому розділі мова йтиме лише про окремі укріплення цього політичного об'єднання, які археологічно добре вивчені. Одним із найкраще вивчених, значних центрів Болохівської землі є Колодяжин, який до кінця XII ст був вотчиною київських і волинських князів. У 20-х роках XIII ст це місто переходить під юрисдикцію болохівських князів. Що це справді так, маємо історичні писемні свідчення, за якими болохівці проводять війська своїх угорських союзників через власну північну територію, що сприяло безпечному, швидкому просуванню коаліційної армії в Київ проти Данила Галицького аж до Чортового лісу у 1231 році, першого разу, та до Кам'янця на Случі у 1235 році – другого разу[1]. В обидвох випадках орієнтирами на північній болохівській території виступають Кам'янець і Полонне, біля яких знаходиться Колодяжин.

Руїни Колодяжинського городища (площа 1,5 га) розташовуються на одному із мисових виступів на р.Случ поблизу с.Колодяжне Дзержинського району Житомирської області (рис.12). З півночі та півдня внутрішній двір оточують високі вали і глибокі рови. Із напілля їх знаходиться дві лінії. До наших днів вали збереглися на висоту близько 3,5 м. У давнину вони, мабуть, були ще потужнішими. Коли монголо-татари розпочали у 1241 р. штурм цього міста, вони поставили до стін 12 стінобитних механізмів (пороків), але їх виявилося замало, аби зруйнувати укріплення. "І прийшов він до города Колодяжина, і поставив дванадцять пороків. Та не міг розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послухавши злої ради його, здалися і самі перебиті були"[2]. Це єдине літописне повідомлення вказує, що Колодяжин колись мав міцні і потужні укріплення.

Археологічними роботами на городищі, які проводилися у 1948-1950 і 1952-1953 рр. під керівництвом київського археолога В.Н.Гончарова, виявлено 50 житлово-господарських будівель і багатий речовий інвентар. Це, передусім, знаряддя сільськогосподарського виробництва: залізні наконечники плугів, рала, коси, окуття лопат тощо. Про землеробську діяльність населення засвідчують також величезні запаси зернових культур, які у перепаленому стані знаходилися у дерев'яних кадубах і земляних ямах. Окрім цього, дослідникам відкрилися вироби з заліза, прикраси, ковальський інструментарій і т.п. В обмеженій кількості трапилися знахідки зброї та озброєння — вістря стріл, залізні булави, бойові сокири і наконечники рогатин. В монографічній праці Р.О.Юри "Древній Колодяжии" низький процент знахідок зброї пояснюється тим, що монголо-татари, увійшовши в місто, відібрали зброю в захисників. Вирушаючи далі на захід, завойовники спалили його[3].

Ще одне велике і повністю розкопане городище, яке зникло у вирі війни Давньоукраїнської держави з військами монголо-татарських ханів, знаходиться в околицях с.Городище під Шепетівкою. Вперше це укріплення оглянув у 1949 р. П.Н.Третяков. 1954-го року його обстежував М.К.Каргер. Стаціонарними роботами, які проводилися під його керівництвом у 1957-1964 рр., відкрито більше 3,6 га. Практично розкопано всю внутрішню територію городища і його фортифікаційні споруди.

Незважаючи на відсутність узагальнюючої розробки, в останні десятиріччя XX ст на накопиченій речовій базі із с.Городища з-під м.Шепетівки виконано ряд робіт джерелознавчого напряму. Так, у працях Т.В.Ніколаєвої "Древнерусская мелкая пластика из камня» (М., 1983) і Т.М.Макарової «Черневое дело Древней Руси» (М., 1986) детально описуються городищенські ікони і срібні вироби, прикрашені чорнінням. Про замки і ключі йдеться у розробці О.В.Овсянікова і Г.О.Піскової «Замки й ключи из раскопок Изяславля» (КСИА. — 1986. — В.171). Клопітку роботу по впорядкуванню речового комплексу з городищенських розкопок здійснив співробітник Санкт-Петербурзького Державного Ермітажу М.А.Миролюбов. Він зробив опис всіх виявлених речей та підготував і видав про них спеціальну працю «Древний Изяславль как археологический источник» (Труды Государственного Эрмитажа. — Л., 1983). Йому також належить публікація «Сельскохозяйственные орудия древнего Изяславля XI-XIII вв.» (К., 1984). Список праць буде далеко неповним, коли не згадати ще деяких інших дослідників, які зверталися до матеріалів з розкопок городища під Шепетівкою. Серед них знайдемо відомі прізвища археологів А.Кірпічнікова[4], Ю.Щапової[5], П.Толочка[6] та ін.

Городищенське укріплення розташовується на східній околиці села, на мисовому виступі, утвореному течією р. Гуски, належить до

поселень дводольного типу. Воно складається із дитинця (площа 0,63 га) і посаду (площа 3 га), укріплених із напільного боку потрійною лінією валів і ровів. Вивченням фортифікаційних споруд зафіксовано рештки дерев'яних клітей, які мали універсальні функції. Будучи збудованими за заздалегідь продуманим планом, вони у разі необхідності могли прийняти і людей, і худобу, і продовольчі запаси.

Двір укріплення був забудований житлами наземного типу. Серед речей, які виявлені в них, були сільськогосподарські знаряддя і ремісничі інструменти. У великій кількості трапилися зброя і різні види озброєння: мечі, шаблі, булави, списи, кістені, вістря стріл, шоломи, стремена, шпори тощо. Серед інших виробів увагу привертають західноєвропейська бронзова чаша, срібний релікварій і біля двох десятків речових скарбів.

Матеріали досліджень показали, що городище під Шепетівкою являє собою складний і багатофункціональний організм з ознаками міського центру, який тісно пов'язаний із селом. Дослідник М.К.Каргер ототожнював це городище із літописним Ізяславом, який опинився у 1241 році на шляху руху полчищ Батия із зруйнованого і розграбованого Києва та був ними спалений. Він припускав, зокрема, що після загибелі літописного центру у XIII ст. новий Ізяслав виник на Горині, де й понині існує із такою ж назвою. Для підтвердження своєї гіпотези М.К.Каргер вважав необхідним провести на території сучасного Ізяслава ґрунтовні археологічні дослідження. У даний час у погоринському місті здійснено лише розвідкові роботи, які виявили там синхронний городищенському культурний шар. Отже, вони дають більше підстав вважати, що місто на Горині і було літописним Ізяславом. А городище, розкопане М.К.Каргером, залишалося безіменним.

Історико-соціальний тип городища на р.Гуска інші дослідники визначають по-різному. Академік П.Толочко, наприклад, вважає його одним із воєнних центрів Київської землі[7]. Петербурзька дослідниця Г.Пескова відносить це городище до типу військових поселень. На її думку, будівництво укріплення здійснено за визначеним заздалегідь проектом із врахуванням військових і господарських потреб[8]. Київський археолог М.Брайчевський вбачав у ньому звичайний феодальний центр, який не мав ніякого стосунку до літописного Ізяслава[9].

Підтримуючи версію М.Брайчевського, автор цього повідомлення вважає, що руїни городища під Шепетівкою слід пов'язати із рештками літописного міста Болохова, яке дало назву історичній Болохівській землі. Головним і, мабуть, єдиним аргументом на користь такого припущення є літописна стаття 1150 року. Вона розповідає, що Володимир Галицький у час міжусобної війни між Ізяславом Мстиславовичем і Юрієм Володимировичем, надаючи сватові Юрію військову допомогу, на шляху із Галича до Києва зустрів місто Болохів: "І прийшла Ізяславу вість, що Володимир уже перейшов Болохів [і] йде мимо [города] Мунарева до [города] Володарева»[10]

Із літописного тексту випливає, що Володимир рухався шляхом Галич – Київ. З Галича шлях стелився до історичних міст Теребовля і Шумська (зараз Тернопільська обл.). Відтак на території сучасної Хмельниччини він, перетинаючи літописні міста Гнійницю (тепер с.Діброва, колись — Мала Гнійниця), Ізяслав, Полонне, неминуче проходив і через територію городища під Шепетівкою. У минулому це була найкоротша дорога із Києва у Західну Європу, в

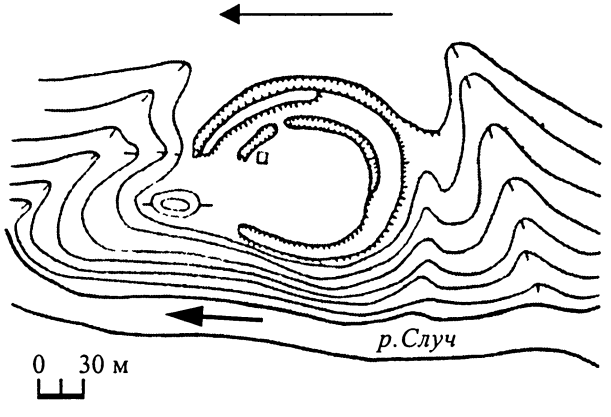

Рис.12. **План городища літописного м.Колодяжин.**

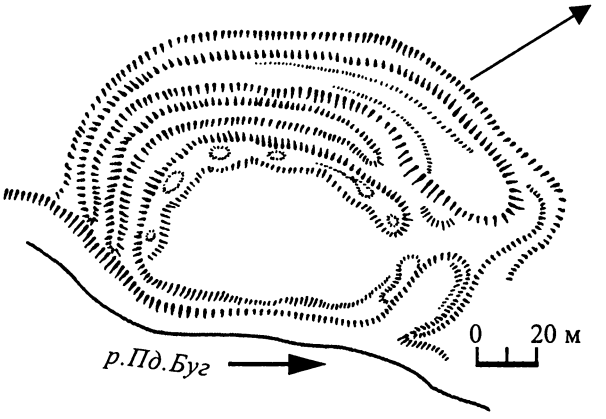

Рис.13. **Схематичний план городища літописного м.Кудин.**

тому числі, звичайно, й до Галича, одного із найбільших міст на крайньому заході Давньоукраїнської держави. Про дорогу у 40-х роках XIII ст. знали і монголо-татари, рухаючись нею із Києва у Західну Європу. На шляху туди вони спалили багато давньоукраїнських поселень на Києво – Галицько-Волинському прикордонні. Серед них, як свідчить літопис, Колодяжин, Кам'янець та Ізяслав на р.Горинь. Не уникло цієї участі і городище під Шепетівкою. Його житлово-господарські та фортифікаційні комплекси спалені разом із захисниками. За підрахунками Д.Т.Рохліна, там загинуло більше 1,5 тис. чоловік[11].

Добре відомим і дослідженим є також болохівське городище Вали. Знаходиться на мисовому виступі правого берега р.Іква, навпроти села Теліженці Старосинявського району Хмельницької області. Протягом 1973-1984 і 1989 експедиційних сезонів воно досліджувалося автором. Являє собою рештки земляно-дерев'яної фортеці і прилеглого до неї неукріпленого селища. Площа укріплення 3,5 га, площа селища — 23 га. Центральна частина, або дитинець, укріплена трьома лініями валів і ровів, кінці яких спланованні на північ, майже впритул до берегових схилів річки Іква. Селище знаходиться з напільної сторони, звідусіль охоплюючи дитинець. На заході його територія поширена аж до правого берега струмка Віднога. Із півдня і південного сходу селище обмежене с.Іванківцями і лісозахисною смугою, що тягнеться від Іванковець до греблі Теліженецького ставу.

Археологічні роботи велися як у фортеці, так і на території селища. Зокрема, у 1973-1975 рр. вони проводилися у північній частині укріплення. Далі, аж до 1984 року включно, їх здійснювали у центральній і південно-західній частині пам'ятки. У 1989 році розкопувалася територія селища у місці прилягання його до зовнішнього валу з південного заходу.

У ході робіт площу фортеці досліджено більш як на 0,5 га. У процесі розкопок з'ясувалося, що фортифікаційна система городища є комбінованою, її складають три оборонні лінії. Внутрішню, зокрема, складає ряд дубових клітей, які півкільцем охоплюють двір фортеці з напільної сторони. До них конструктивно вплетена лінія тісно зістикованих між собою чотирьостінних зрубів, які разом із частоколом закривали з боку річки Іква доступ на територію фортеці. Зовнішньою фортифікаційною лінією є земляний насип і рів. По гребені тягнувся дерев'яний частокіл, виявлений на дні рову у вигляді згорілих брусів.

Розкопками у дворі фортеці знайдено 15 жител, які дозволили встановити два типи конструкції стін: зрубні і фахверкові, або каркасно-стовпові. Перший тип переважає.

Територію фортеці заселяла феодальна знать. Переважно це були дружинники. Про це засвідчують знахідки зброї і предметів військового спорядження. Так, зброю ближнього бою репрезентують уламки мечів, один (цілий) екземпляр шаблі, навершшя булав тощо. Зброєю далекого бою служив лук. Про нього вказують наконечники стріл різного типу. Зокрема, серед наконечників тригранної форми, які мали поширення у давньоукраїнській армії внаслідок контактів з азіатами[12], трапилися також вістря з ромбовидним широким лезом, які були на озброєнні монголо-татар[13].

Деякі представники військово-феодальної знаті володіли казковими багатствами. Підтверджують це знахідки речових скарбів. Багаті і цікаві речі, наприклад, демонструє скарб, виявлений у 1978 р. у тайнику зерносушильного приміщення. У його складі 32 прикраси.

Крім військових, на території фортеці жили і працювали ремісники, про що вказують відкриті ремісничі інструменти і виробничі приміщення. Так, у центрі фортеці, впереміш з житлами, функціонували дві гончарні майстерні, три млинових комплекси, пекарня і ливарно-ювелірна майстерня.

Дослідженнями з'ясовано, що городище Вали збудовано у XII ст. на високому військово-інженерному рівні. Демографічні розрахунки показують, що на його території (площа селища і укріплення 26,5 га) могло проживати більше як 2,5 тис. чоловік (розрахунок 100-150 чол. на 1 га). Згідно історичних паралелей, населений пункт з такою кількістю населення належав до міських поселень середнього штибу[14].

Аналіз літописної статті 1241 року про населені пункти Болохівської землі показує, що руїни городища в урочищі Вали належать, мабуть, літописному болохівському місту Городець[15]. Воно вписується у літописну схему, розташовуючись між містами Кудин і Божськ, місцезнаходження яких, встановлено і визнано.

Знахідки наконечників стріл азіатського типу засвідчують, що місто впало під час татаро-монгольських завоювань другої половини XIII ст. Його фортифікації спалено, а житлово-господарські споруди і ремісничі майстерні перетворено у купу попелу. Вогонь знищив і людей,

які загинули як всередині будівель, так і навколо них та на оборонних рубежах. Про це вказують спалені людські кістки у житлах і виробничих комплексах укріплення.

Добре відомим міським центром Болохівської землі був Божськ. Рештки його городища знаходяться на високому мисовому виступі біля с.Городище Деражнянського району Хмельницької області. Дані з історії виявлення цього поселення та про наслідки його розкопок читач знайде в наступному, третьому, розділі.

Що ж до умісцевлення Меджибожа, визначити його не важко, оскільки він під цією ж назвою зберігся до наших днів у Летичівському районі Хмельницької області. У першій половині XII ст. цей населений пункт був центром Південнобузької волості Київської землі. Перша літописна згадка 1146 року уточнює, що посадником цього міста був Святослав Всеволодович — князь із династії Чернігівських Ольговичів, племінник Ізяслава по дружині Марії[16]. Восени 1148 року Меджибіж переходить у володіння князя Ростислава Юрійовича[17]. Пізніше Південнобузька волость опиняється в руках галицьких князів. У 1228 році посадником Меджибожа стає ставленик Данила Романовича Ярослав Інгварович[18]. Дослідники вважають, що його сином був Борис. За літописами «Борис (Ярославич) Межибозький» згадується у 1234 році у числі галицьких боярзаколотників[19]. До історії Меджибожа літописець повернеться ще раз у 1254-1255 роках у контексті збройної боротьби Данила Галицького із військами ординського хана Куремси: «Після кременецької ж війни [хана] Куремси Данило здійняв війну проти татар. Порадившись з братом [Васильком] і з сином [Львом], послав він [воєводу] Діонісія Павловича [і] взяв [город] Межибоже»[20].

Укріплений центр історичного Межибожа донедавна археологічне не вивчався. Незначними польовими роботами, які у 1990-х роках проводилися архітектурно-археологічною експедицією Інституту «Укрпроектреставрація», вдалося зафіксувати топографію городища літописного Меджибожа. За даними розкопок, укріплення датується XII-XIII ст. Його рештки знаходяться на останці при злитті річки Бужка з Південним Бугом. Форма — трикутна. Із трьох сторін — сходу, півдня і півночі — оборонну силу городища посилюють глибокий яр, річки та їх болотисті заплави. Західна частина (напільна) зруйнована у час закладання будівництва фортифікаційних споруд фортеці литовсько-польських часів[21].

Серед болохівських міст, згадуваних літописами у 1241 році з приводу карного походу Данила Галицького, вивчалося також місто Кудин. Руїни цього городища є на західній околиці с.Кудинка Летичівського району Хмельницької області в урочищі Вали (рис.13). Належить до укріплень дводольного планування. Збереглися п'ять рядів валів і ровів, кінці яких спадають до обриву лівого берега р.Південний Буг. У північно-східній частині знаходиться в'їзд.

Розвідковими розкопками 1953 року, які здійснив на городищі ленінградський дослідник П.А.Раппопорт, з'ясовано товщину культурного шару і первісну висоту фортифікаційних споруд. У 1973 р. місцевий колгосп, здійснюючи підсипку новозбудованого мосту на р.Південний Буг, частково зрізав зовнішній (п'ятий) вал городища. Обстеженнями, які провів автор того року у місці розритого валу (35 м), виявлено 7 людських черепів, уламки перегорілих колод і роздушену давньоукраїнську кераміку. Городище датується матеріалами XII-XIII ст.

За 6 км на південний захід від літописного Кудина розташовується резиденція князів цього міста. Вона являє собою невеличку фортецю — супутник, збудовану на високому лівому березі р.Південного Бугу, навпроти села Суслівці Летичівського району Хмельницької області в урочищі Вали (рис.17, - 1). Укріплення має еліпсовидну форму розміром 55х65 м, обмежену з напільної сторони підковоподібним валом і ледве видимим ровом. Кінці фортифікацій сплановані до обриву берега річки. В'їзд — у східній частині городища.

Статус заміської резиденції мала також фортеця, розташована за 1,5 км на північний схід від літописного болохівського міста Губин. Це укріплення займає високий мисовий виступ лівого берега р.Случ в урочищі Сопи Гора, яке є між сучасними селами Губин і Старий Остропіль у Старокостянтинівському районі Хмельницької області (рис.14). Площа 0,5 га. Двір фортеці з напільної сторони захищений підковоподібним валом, кінці якого сплановані на південь, до річки. З півночі його оточують ще два вали і глибокий яр. Східна частина обмежена яром, південна — крутим схилом і річкою Случ. Поверхня нерівна, покрита кущовими породами дерев. Рештки фортеці значаться на археологічній карті кінця XIX — початку XX ст. У 1963 р її територію обстежив київський археолог О. М. Приходнюк. У 1977 р. археологічна експедиція, очолювана автором, провела інструментальну зйомку і розвідкові розкопки. Дослідження внутрішнього схилу валу показали, що його споруджено у XII ст. Про це засвідчує кераміка і господарсько-побутові речі. З'ясовано також, що підошва валу

спирається на культурні нашарування скіфських часів.

Вотчиним центром губинських князів було місто Губин. Його городище, знаходячись в одноіменному селі Старокостянтинівського району Хмельницької області, мало міцні і складні укріплення. У процесі вивчення Північного майдану (рис.15, 16) відкрито ряд археологічних об'єктів, опис яких подаємо у розділі V.

Крайнім західним населеним болохівським пунктом є Тихомль (рис.17, - 2). Цим містом, як і Шумським, Корчиком, Гнійницею, у XII ст. володіли київські князі. Руський літописець повідомляє, зокрема, що у 1152 році великий стольний князь Ізяслав Мстиславович, володіючи Погориною, "... послав посадників своїх у городи, що про них цілував був хреста Володимир, — у Бужськ, у Шумськ, у Тихомль, у Вигошев, у Гнійницю"[22]. Згодом місто контролюють волинські князі. Від них восени 1214 року Тихомль переходить до малолітніх галицьких княжичів Данила і Василька Романовичів: «Потім же Данило і Василько з Лестьковою підмогою забрали Тихомль і Перемиль од Олександра і княжили обидва з матір'ю своєю у ньому...»[23]. У складі галицьких земель місто перебувало тривалий час. На це є вказівка у літописній статті 1233 року. Описуючи військові дії Данила Романовича проти військ угорського королевича Андрія, вона зазначає і про чергове пограбування Тихомля: «Ізяслав [син Мстислава Романовича], однак, учинив обман і звелів [військам своїм] пустошити землю Данилову, і вони взяли Тихомль»[24]. Після цього повідомлення про місто зникають. Очевидно, воно опиняється у сфері впливу болохівських князів.

Городище міста Тихомль збереглося біля села з одноіменною назвою у Білогірському районі Хмельницької області, де його захищають річка Горинь і круті та високі схили мису. Розвідкові розкопки кінця 50-х – початку 60-х рр. XX ст., здійснені М.О.Тихановою і Н.А.Раппопортом, показали, що розквіт городища припадає на XII-XIII ст.[25]

За 32 км на північний схід по течії р.Горинь від Тихомля знаходиться ще один міський центр — Гнійниця. Давньоукраїнський літописець у статті 1152 року згадує його серед інших міст Погорини, за які у XII-XIII ст. вели суперечку та уперту боротьбу київські, волинські і галицькі князі[26].

У літературі панувала думка, що його городище повинно бути біля сучасного села Поліське Ізяславського району Хмельницької області. Однак це припущення не підтвердилося. Дослідження, які зробив автор за останні 20 років, показали, що руїни літописної Гнійниці розташовуються не там, а над лівим берегом р.Горині, між селами Діброва (колишнє с. Мала Гнійниця) і Михнів згаданого району. Про це засвідчують велике городище і два курганних могильники, які становлять єдиний історико-культурний комплекс.

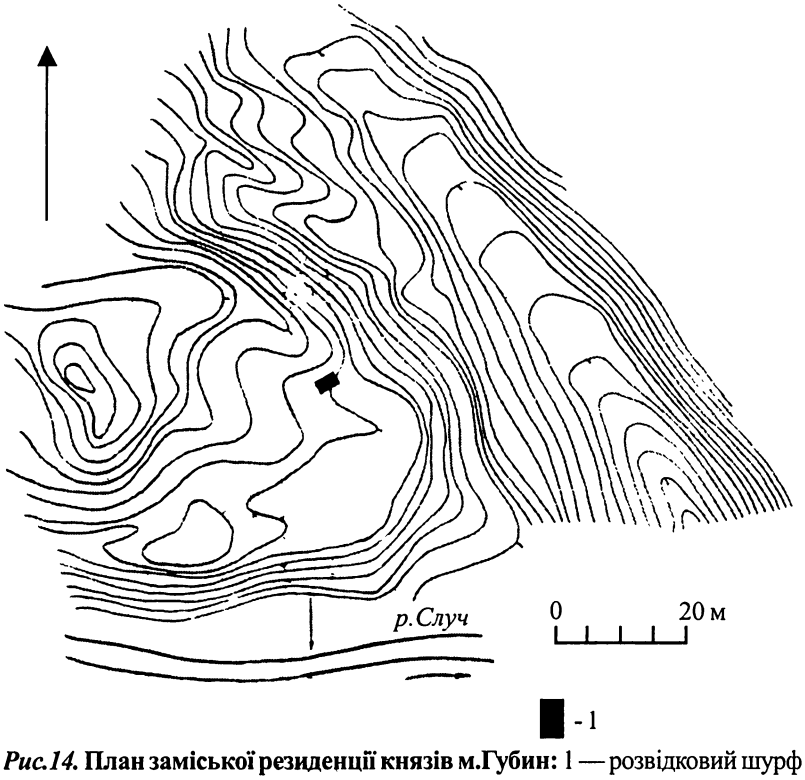

Рис.14. **План заміської резиденції князів м.Губин:** 1 — розвідковий шурф 1977 року.

Укріплений центр Гнійниці умісцевлюється у Михнівському лісі, в урочищі Городисько. Воно являло собою велику фортецю, яка складалася із двох укріплених частин площею понад 1,5 га. До центру із заходу прилягає велике (15 га) неукріплене селище. Розвідковими роботами на західному (меншому) майдані у 1971 році виявлено спалений культурний шар з матеріалом XII-XIII ст. Цим же часом датується і курганний могильник, який у XII ст. закладено на високому горбі, на відстані 300 м на північний захід від городища. Його площа 2 га. На території, яка витягнута із південного сходу на північний захід, у 1994 році зафіксовано 40 земляних написів

висотою від 0,4 до 1,5 м. Того ж року один із курганів, що є крайнім з південно-східного боку, розкопано[27]. Другий курганний могильник, який стоїть ближче до села Мислятина, археологічно не вивчався.

Сусіднім значним міським осередком у верхів'ях Горині був Ізяслав. На думку дослідників, назву місто одержало на знак пошани імені волинського князя Ізяслава Мстиславовича, який збудував його у період десь між 1146-1154 роками[28]. Судячи з єдиного літописного повідомлення, місто зруйнували у 1240 році ординські війська Батия: «І прийшов він до Каменця [та] Ізяславля [і] взяв їх» [29].

Археологічно Ізяслав не вивчений. До цих пір практично не уточнено навіть місце розташування його літописного центру. Так, за версією М.Каргера, довгий час історичний центр Ізяслава ототожнювався із рештками городища поблизу міста Шепетівки[30]. За іншими розробками стародавній центр пов'язується з містом Ізяслав в Білорусії[31]. Археологічні розвідки на території сучасного волинського міста Ізяслава у 1981 та 1994 рр. дали цікавий матеріал, який, на перший погляд, ніби знімає існуючі розбіжності з цієї проблеми. За ними, рештки стародавнього міського центру є в урочищі Рогніда[32]. Автори цього припущення фіксують це урочище на високому останці у старій частині волинського Ізяслава, при впадінні р.Сошни у лівий берег р.Горинь. Будучи звідусіль оточеним природними перешкодами (води річок з півдня і сходу та глибокий яр з півночі і заходу), останець є дуже зручним місцем для будівництва фортеці. Зробити такий висновок дав підставу культурний шар, досліджений в урочищі. Він виявився насиченим господарсько-побутовими виробами, рештками зброї і прикрас, переважна частина з яких мала розповсюдження у Давньоукраїнській державі XII-XIII століть. При цьому, самих фортифікаційних споруд дослідники не знайшли.

Дані розвідок 1981 та 1994 рр. є дуже привабливі і правдоподібні. Вони спокушають до думки, що літописним центром Ізяслава є поселення в урочищі Рогніда. Однак, при відсутності відомостей про укріплення історичного центру і без матеріалів серйозних археологічних досліджень, ототожнення урочища Рогніда з літописним Ізяславом є лише одним із

Рис.15. **Вигляд Північного майдану літописного Губина з розкопом 1997 року.**

варіантів вирішення цієї проблеми у майбутньому.

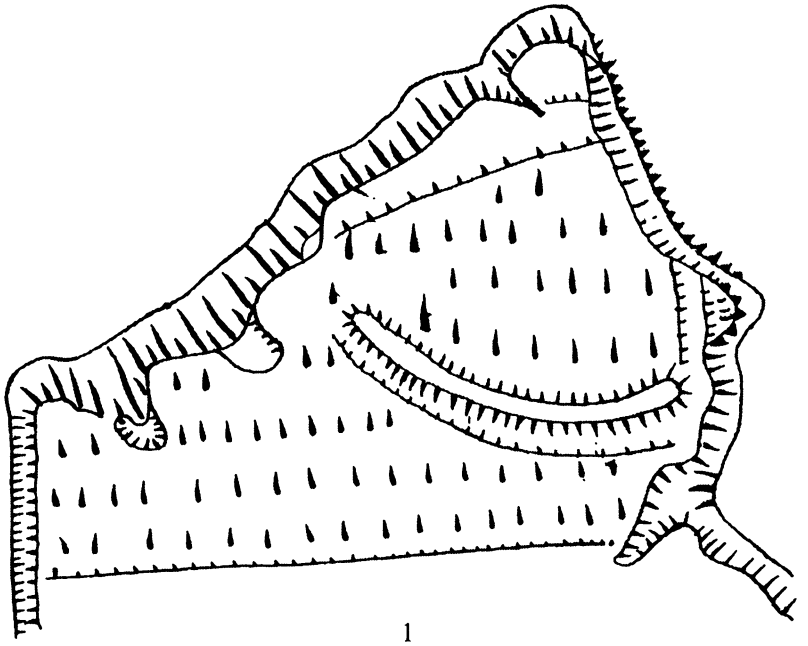
Серед давньоукраїнських міст басейну верхів'їв Случі, які територіальне найближче стоять до літописного болохівського міста Деревич, досить значним було місто Полонне. Про це засвідчують чотири літописні статті, перша з яких відраховує історію міста з 1169 р. Того року велика половецька орда на чолі з ханом Теглієм напала на Київ. Один із її загонів здійснив рейд на південь Київщини і пограбував Полонську волость. Ось як про це зазначає літопис: «І поїхали вони за Київ пустошити, і приїхали до Полонного, до города [церкви] святої Богородиці Десятинної, і до [города] Сімця, і взяли сіл без ліку з людьми, і з чоловіками, і з жінками, і коні, і скот, і овець погнали вони в Половці"[33].

З'ясувавши ситуацію, київський князь Гліб Юрійович формує військовий загін і посилає його навздогін степовикам. Як свідчить літопис, до рук переможців у полон потрапили півтори тисячі половців і все награбоване добро, у тому числі і статки з Полонного: «Як і колись на лукомор'ї, билися [наші] з ними кріпко, і, побачивши [це], половці побігли, а наші вслід за ними погнали, тих рубаючи, тих хапаючи. І взяли їх руками півтори тисячі, а решту їх побили, а князь їхній Тоглій утік."

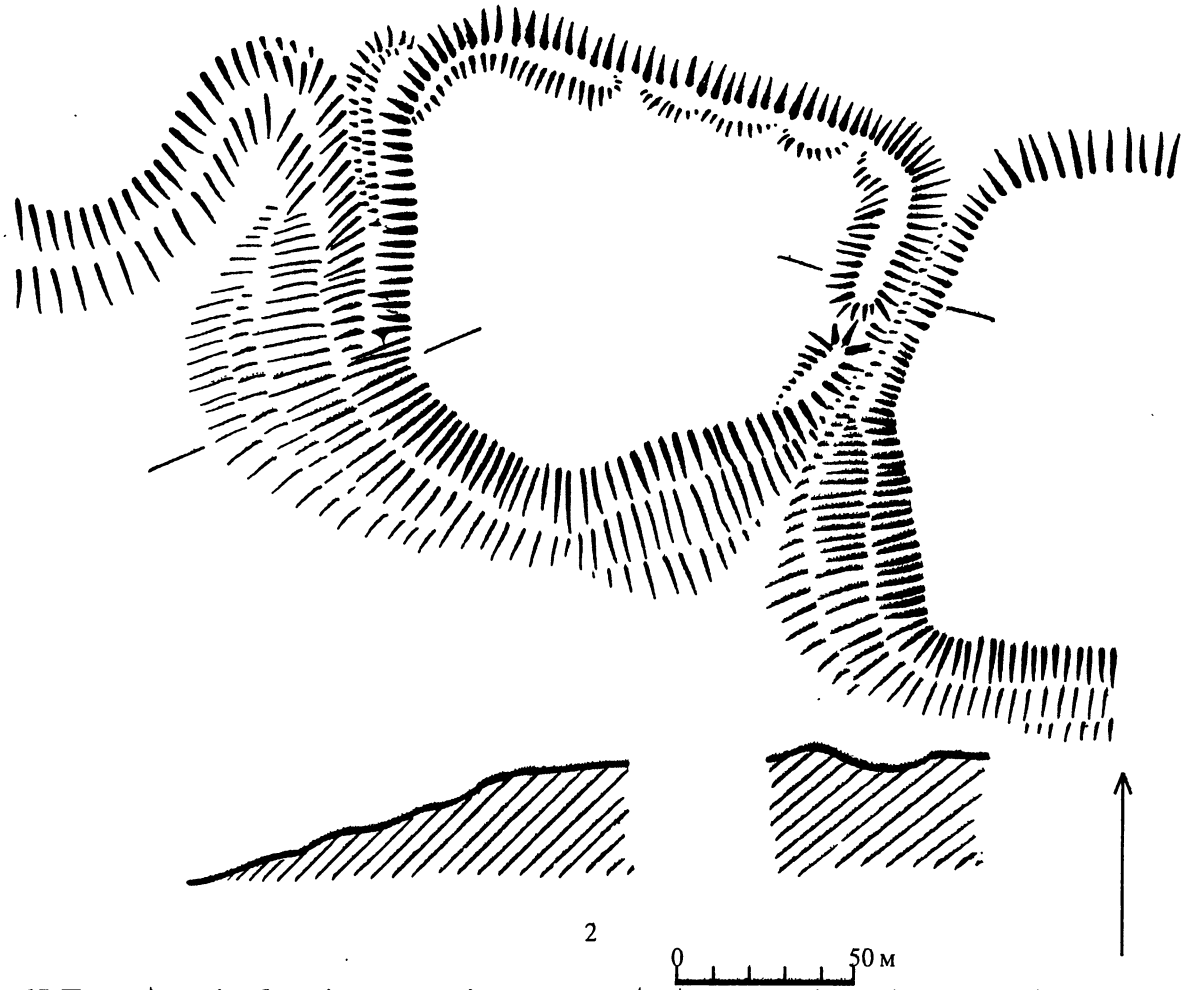
І була [се] поміч хреста чесного і [церкви] святої матері божої, Богородиці великої Десятинної, бо ж із [її] волості вони були зайняли [людей і добра]»[34]. Із літописів стає також відомо, що володарем міста у 1196 р. стає Роман Мстиславович, зять київського князя Рюрика, який використав Полонне як форпост для боротьби із своїм тестем: «Рюрик же був і гнів на нього облишив, [спонуканий] Никифором, митрополитом київським, і Полоний йому дав, ймучи йому віру за хресним цілуванням. А Роман увіслав людей своїх у Полоний і звідти повелів їм, їздячи, пустошити[35].» Через 38 років в околицях Полонного воїни Данила Галицького захоплюють князя Олександра Всеволодовича, який брав участь у міжусобній війні 1233 року проти галицького князя. Сталося це весною 1234 року: «Коли ж настала весна, Олександр, убоявшись злого свого вчинку, пішов до тестя свого [Володимира Рюриковича] в Київ. Але Данило, довідавшись [про це], вийшов на нього з Галича, догнав його в [городі] Полоному, і схопили його в лузі Хоморському»[36]. Подальшу долю опального князя літописи замовчують. Останню згадку про місто знаходимо в 1254-1255 рр. на сторінках Галицько-Волинського літопису. Його автор, простежуючи ранній період життя литовського князя Войшелка Міндовговича, зазначає, що саме у Полонському монастирі він вперше прийняв чернечий чин: «Тоді ж Войшелк охрестив Юрія Львовича. А потім

Рис.16. **Польові дослідження 1997 року на території літописного Губина. Вигляд з південного боку.**

1

2

Рис.17. **Плани і розрізи болохівських укріплених центрів:** 1 - резиденція князів м.Кудин; 2 - городище м.Тихомель.

пішов він у [город] Полоний, до [ігумена] Григорія в монастир, і постригся в ченці, і пробував у монастирі в Григорія три роки"[37].

Літописи вказують, таким чином, що на Полонне 60-х років XII ст. розповсюджувалися дві влади Києва: князівська і церковна. Археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, яка працювала у сучасному місті Полонному протягом 1992-1993 рр., до числа князівських володінь відносить городище №1. Руїни його валів розташовані у центрі міста, в районі пізньосередньовічного костьолу і будинку лікарні, що на лівому березі р.Хомори. Згідно досліджених матеріалів, життя на городищі протікало у XII-XIII ст.[38]

Таким же часом датується поселення №2. Розташовується воно трохи на захід від літописного центру, на території сучасної районної ветлікарні. Однак у повній мірі віднести цю пам'ятку до поселень укріпленого типу не можна через відсутність там самих укріплень (фортифікацій). Це неукріплене поселення, на нашу думку, швидше складає територію історичного підграддя Полонного.

Якщо літописний центр Полонного більшменш вже встановлено, то пошуки церкви Богородиці та монастиря ігумена Григорія ще тривають. Розвідкові розкопки 1992-1993 рр., здійснені І.С.Винокуром і В.П.Мегеєм на відстані 1,5 км від Старого міста в урочищі Карпівщина, виявили пізньосередньовічні матеріали часів XVI-XVII ст. Автори розвідки вважають, що ними досліджувалася територія пізньосередньовічного монастиря, на якій попередньо функціонував монастир, згадуваний літописами у 50-х рр. XIII ст.[39]

Крім літописних центрів, на території Болохівської землі зафіксовано ще 15 укріплень, яких літописці не згадують. Разом із перечисленими наявно 27 фортець. Згідно з топографічними особливостями їх можна поділити на три підтипи.

До першого належать 9 городищ (Воробіївка, Городище на р.Згар, Суслівпі, Полонне та інші), які являють невеликі фортеці площею від 3500 до 10800 м^2, укріплені одним рядом валів і ровів. Конфігурація укріплень повністю залежить від форми мисів і буває підковоподібною, трикутною і овальною. До більшості фортець прилягають неукріплені селища і курганні могильники.

До другого підтипу належать великі і менші городища біля населених пунктів Довбиші, Гриців, Великі Деревичі, Колодяжне, Пасічна, Старий Остропіль, Теліженці, які виявляють округлі форми фортець, оперезані периметром лініями валів і ровів. Більшість пам'яток мають точну дату: XII-XIII ст.

Городища третього підтипу мають багаточастинне планування і декілька ліній фортифікаційних комплексів. Розміри їх узгоджуються із особливостями оточуючого рельєфу. Такими є укріплені центри в околицях сіл Губина, Кудинки, Михнова, Городища поблизу Шепетівки.

На закінчення слід відзначити, що життя певної частини болохівців протікало, як бачимо, у невеликих феодальних містах, що складалися із укріплених центрів і неукріплених селищ та могильників, прилягаючих до фортець. Центральні майдани багатьох згаданих поселень виявилися захищеними двома-трьома лініями комбінованих укріплень, що у воєнній архітектурі Південно-Західної України-Руси XII-XIII ст. є, мабудь, характерним лише для болохівських пам'яток.

Примітки:

1. Літопис Руський / За Іпатіївським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 389, 391.

2. Юра Р.О. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1962. – Т.12. – С. 57,123.

3. Там само. – С.57, 123.

4. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Доспех, комплекс боевых средств IX-XIII вв. //Свод археологических источников. – М., 1971. – Вып. Е1-36.

5. Щапова Ю.Л. Стекляные браслеты Изяславля. – С.79-86.

6. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII-XIII веков. – С. 125-126; Його ж. Древний Киев. – К.,

1976. – С.158.

7. Толочко П.П. Киев и Киевская земля в єпоху феодальной роздробленности XII-XIII веков. – С.162.

8. Пескова А.А. Древний Изяславль //Рукописный архив Института материальной культуры РАН. – Ф.35. – Оп.2. – Д.417. – С.155.

9. Брайчевський М.Ю. Про інтерпретацію так званого "давньоруського Ізяславля" //Тези доповідей п'ятої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1980. – С.144.

10. Літопис Руський. - К., 1989. – С.231.

11. Древняя Русь. Город. Замок. Село. – М., 1985. – С.69.

12. Шендрик Н.І. Наконечники стріл із Княжої Гори // Праці Державного історичного музею. — К., 1958. — Вип.1. – С.83.

13. Медведев А.Ф. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной Европе //Советская археология. — 1965. — №2. – С.36-59.

14. Толочко П.П. Древнерусский феодальний город. — К., 1989. — С.197.

15. Якубовський В.І. Розкопки болохівського міста Вали //Матеріали науково-практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії». — Меджибіж, 1996. – С.26.

16. Літопис Руський. – С.203.

17. Там само. – С.219.

18. Там само. – С.384.

19. Там само. – С.391.

20. Там само. – С.416.

21. Толкачов Ю. Архітектурно-археологічні дослідження фортеці в Меджибожі //Матеріали науково-практичної конференції «Меджибіж: 850 років історії». – С. 14-15.

22. Літопис Руський. — С.254.

23. Там само. – С.374.

24. Там само. – С.390.

25. Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV вв. //Материалы и исследования по археологии СССР. – М., 1967. – №140. – С.53-57; Тиханова М.А. Разведка в районе верхнего течения р.Горыни // Краткие сообщения Института истории материальной культуры. – 1962. Вып.87. – С.53.

26. Літопис Руський. – С.254.

27. Якубовський В.І. Археологічні роботи на території літописної Гнійниці //Велика Волинь: минуле і сучасне. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Хмельницький-Ізяслав, 1994. – С.540.

28. Нікітенко М. Де, ким і коли був заснований Ізяслав //Південно–Східна Волинь: Науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – Вип.1. – С.21.

29. Літопис Руський. – С.397.

30. Каргер М.К. Древнерусский город Изяславль в свете археологических исследований 1957-1964 //Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии. – М., 1965. – С.39-41.

31. Штыхау Г.В. Питанні істарычнай тапаграфіі Полоцка //Весті АН БССР. – 1963. – С.63-72; Нечитайло В.В. Про час заснування Ізяславля // Український історичний журнал. – 1980. – №11. – С.117-120.

32. Винокур І., Журко О., Демідко С. Волинський Ізяслав — перлина на Горині: нові археологічні дослідження //Південно–Східна Волинь: Науково-краєзнавчий альманах. – Хмельницький, 1995. – С.25-28; Нікітенко М.М. До питання про літописний Ізяслав: нові археологічні дані //Велика Волинь: минуле

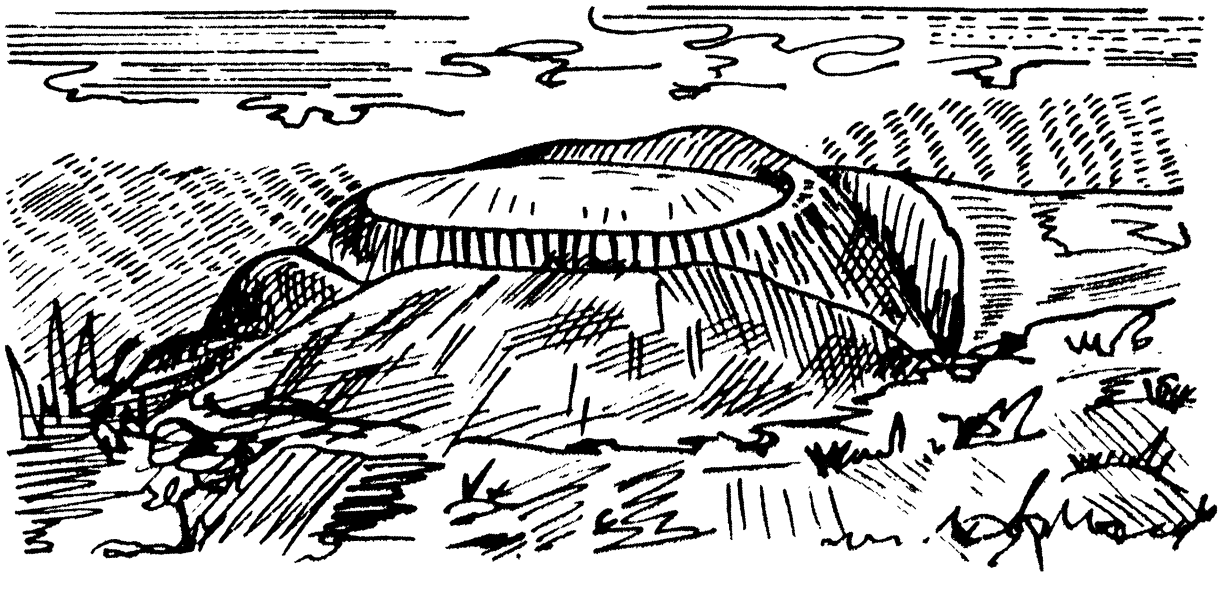
і сучасне. – Хмельницький, Ізяслав, 1994.– С.237.

33. Літопис Руський. — С.301.
34. Там само. - С.302.
35. Там само. - С.361.
36. Там само. - С.390.
37. Там само. - С.424.
38. Винокур І.С., Мегей В.П. Археологічні дослідження в м.Полонному (1992-1993) //Полонному 1000 років: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Полонне, 1995. – С.9. – Рис.2.-1–7.
39. Там само. – С.18.

Розділ ІІІ

Скарб літописного Божська

Відкриття і дослідження міста Божська

Одним із болохівських населених пунктів, розшуки яких затягнулися аж до 60-х років XX ст., було м.Божськ. Першу літописну згадку про нього деякі дослідники пов'язують із 1100 роком. Вона стосується Вітичівського з'їзду князів Давньоукраїнської держави. Тоді, як пише про це київський монах Нестор у своїй праці "Повість минулих літ", коаліція князів розглянула злочинну справу володимиро-волинського князя Давида Ігоровича, який, порушивши договір Любецького з'їзду (1097), захопив землі Теребовлянського князівства й осліпив його князя Василька Ростиславича. За це Давида позбавили права володіння вотчиною у Володимирі і відправили у заслання із застереженням: "... пішовши, ти сядь у Бужську".[1]

Вдруге згадку про місто знаходимо під 1146 роком, коли "Ізяслав же водивши Всеволодича Святослава до хреста, дав йому Божський і Меджибожье всього [п"ять] городів."[2]

Пізніше місто згадується у контексті кривавої міжусобиці між Ізяславом Мстиславичем і Юрієм Володимировичем. Літописна стаття 1151 року зазначає, що у битві на р. Рут військову допомогу Юрієві поспішав надати галицький князь Володимир Володаревич. "Та коли він був коло города Божського, то тут прийшла йому вість, що Вячеслав, і Ізяслав, і Ростислав перемогли вже Юрія і половців його побили."[3]

Ще раз місто Божськ літописець згадає у 1241 році серед населених пунктів Болохівської землі. Того року болохівські князі разом із князем Ростиславом у складі галицької боярської опозиції здійснили похід до Бакоти – галицького південно-східного міста на Дністрі. Дізнавшись про похід, галицький князь Данило Романович організовує в Болохівську землю карну експедицію і "городи їх вогневи віддав і вали їх розкопав."[4] Літописець уточнює далі, що тими містами були: "Деревич, Губин і Кобуд, Кудин, Городець, Божський, Дядьків."[5]

Ось і все, що нам переказав літопис. Однак з його сторінок важко відразу відповісти про найголовніше: де, в якому місці стояло місто? Або хто ж стер славне його ім'я із скрижалів історії?

Багато років в історичній науці ця проблема залишалася нерозв'язаною. Так, дехто з дослідників гадав, наприклад, що давній Божськ лежав на Західній Волині чи у Прикарпатті. Друга група, слідом за М.П.Дашкевичем, розташовувала літописний Божськ біля с.Божиківці в Хмельницькій області. Причому деякі сучасні дослідники-подоляни життя Божська на вказаному місці доводять аж до 1512 року.[6]

Насправді ж, події 1512 року пов'язуються не з болохівським містом Божськ, а з волинським містом Бузьк. Це підтверджує літописна стаття Іпатіївського літопису: "В льто 7020 (1512), Медикирей Татарин, не помня, убо якоже давши мирь прирекь королю, прійде во двадесять тысящ і положися межи Буском й Олеском.»[7] Трохи далі літописець зазначає, що на боротьбу з татарами виступили литовські і польські війська на чолі з Миколою Кам'янецьким і Костянтином Острозьким "И тако побьдиша Миндикирея под Вишнивцем над Горьню, яко едва самъ со маломъ дружины утече."[8]

Отже, літопис ясно і точно вказує, що події відбувалися біля Бузька та Олеська, які і зараз знаходяться біля Львова, а не на території Болохівської землі. Тому анахронічне говорити про два різні міста як про одне. Гадаємо, така плутанина сталася внаслідок різночитання цих літописних статей.

Таким чином, ученим про Божськ відомо було дуже мало. Найперше те, що він до XII ст. належав Київській землі. Стольні київські князі віддавали його разом з Меджибожем і Котельницею в уділ своїм васалам. Цікавість при цьому викликає той факт, що літописи розташовують місто Божськ поруч із Меджибожем. Мало того, літописець говорить про ці міста як про щось дуже близьке, на що вказує сполучник "і" між ними, тим часом як між Меджибожем і Котельницею стоїть кома, а інші не названі зовсім ("всього п"ять городів").

Наявність сполучника в тексті, безперечно, становить істотний інтерес як цілком очевидна вказівка на невелику просторову відстань між цими містами.

Знаємо й те, що Божськ у XIII ст. належав до Болохівської землі. Цікаво, що більшість міст цього політичного об'єднання вже знайдені. Їх рештки знаходяться біля сучасних сіл з однойменними назвами, анітрохи не порушуючи своїм розташуванням порядку їх фіксації літописцем по лінії з півночі на південь. Виходячи із літописної схеми (північ-південь), Божський, виходить, повинен неодмінно бути десь між

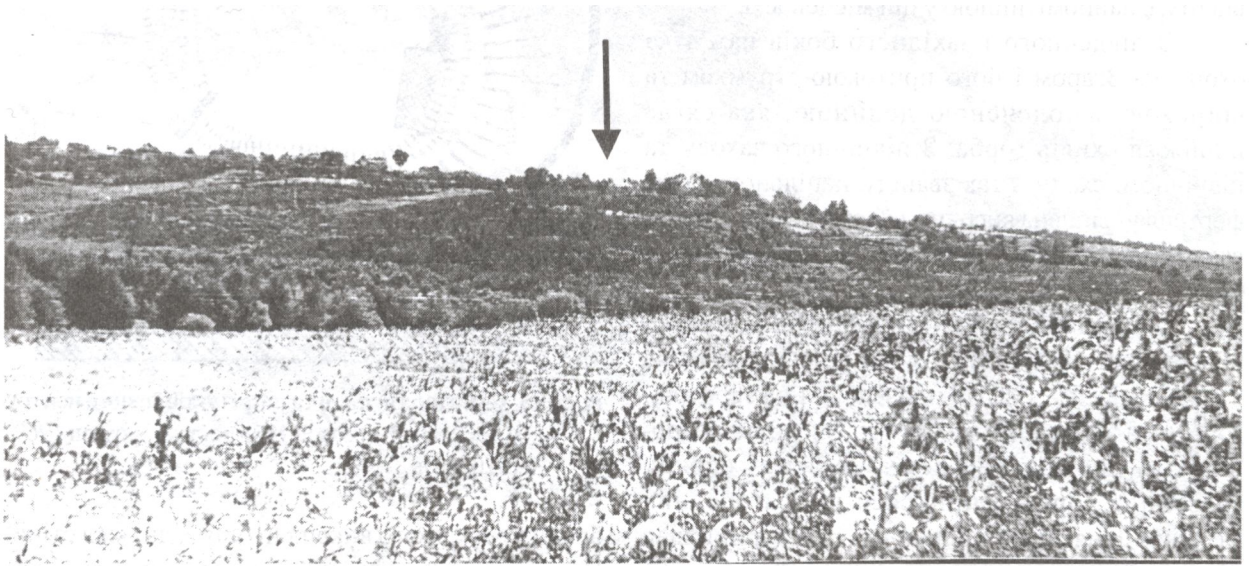

Рис.18. **Місце руїн літописного м.Божська. Вигляд з півдня.**

містами Меджибожем і Дядьковим, перше з яких є у Летичівському районі на Хмельниччині, а друге – в Літинському на Вінниччині. Власне, він мав би стояти ближче до Меджибожа, залишивши десь там зруйновані укріплення чи якісь інші сліди.

Археологічні дослідження автора 1968 року такого укріплення біля с.Божиковець не виявили. Серед інших пам'яток у Побужжі, які б хронологічно відповідали болохівському місту, є лише одне. Це – рештки потужного укріплення біля с.Городище Деражнянського району Хмельницької області, яке в літературі згодом стало відоме під назвою Згарське городище (рис.18). Цей населений пункт, як і зазначав літописець, знаходиться на дуже близькій відстані від Меджибожа: всього лише 15 км розділяють ці два історичні пункти.

Не викликає сумніву і топонім городища, який дуже близько нагадує назву болохівського міста. Про нього автор дізнався ще в час розвідки того ж таки 1968 року.

Обходячи черговий раз підграддя Згарського городища, автор зайшов на територію садиби Федора Михайловича Басенка – 98-річного жителя с. Городище...

Вечоріло. В останніх променях квітневого сонця свіжозорана земля дихала парою, п'янила пахощами весна. Рілля як рілля. Та тільки чіпкий погляд вихоплював з-поміж гребенів скиб стародавнє череп'я, якісь побурілі плями на суглинку.

І раптом: "Гей, синку, долі шукаєш?"

Оглянувся. На межі, що розділяла городи, стояв сивобородий чоловік, перетираючи кістлявими пальцями землю. Розговорились. Старий досить жваво і докладно відповідав на мої запитання, сам багато і охоче розповідав, зокрема про знахідки золи в ярку, який розділяє Копечину (кут села) й Городище. Далі пояснив, що місце, яке заселяли Копецькі, дало назву хуторові Копечина. Такі ж історії розповів про Капітанщину, Сали і Шведи. Всі ці хутори тепер складають частину села Городище.

- А це місце? - запитав я і показав рукою у бік руїн фортеці.

- Це? Це — Город Богів.

Промовив байдуже, як щось звичайне й само собою зрозуміле. Пізніше, коли щороку згодом проводив розкопки на городищі, від мешканців села цю назву я чув чи не щодня, але тоді мене аж сіпонуло.

- Як кажете?

- Та Город Богів, — кажу.

Усміхнувся в вуса дід і не міг нічого втямити, чим мене так здивував. І дійсно, не знав він, що передає мені незвичайний ключ від таємниці мертвого міста. Ключ, пронесений народною пам'яттю крізь віки.[9]

Центральна частина населеного пункту в урочищі Город Богів являє собою руїни одно-дольної земляно-дерев'яної фортеці XI-XIII ст.ст. площею 1,3 га (рис.19). Знаходиться вона за 180 м. від південно-західної околиці сучасного с.Городище, на одному із найвищих горбів лівого берега р.Згар, яка, вирвавшись на 40-метрову висоту, є найпомітнішою у цій місцевості.

З південного і західного боків пам'ятка охоплена Згаром і його притокою-струмком та широкою заболоченою долиною, яка сягає підніжжя схилів горба. З північного заходу та північного сходу, з так званого напільного боку, фортеця укріплена високим валом і ровом. Висота валу 3,4 м, довжина 150 м. Глибина рову 2 м, ширина 6,4 м.

У північно-східній частині вал розірвано в'їзною дорогою на ширину до 6 м. В'їзд викопано у 30-х роках XX ст. для проведення на території городища землеробських робіт. Очевидці розповідають, що під час обробки землі селяни знаходили зброю і прикраси із благородних металів. Доля речей - невідома. Культурний шар південної частини центру сильно пошкоджений зсувами і перекопами. Поверхня пам'ятки зараз заліснена сосною, посадженою у 1963 році.

До центру примикають два неукріплених селища.

Розкопками у 1968-1972 роках розкрито 1292 м^2 внутрішньої площі фортеці і 20 м^2 території селища, що прилягає до стін укріплення зі сходу. Дослідження у південній і південно-східній частині фортеці здійснено на великих площах.

За п'ять експедиційних сезонів на території фортеці відкрито 5 клітей так званого заповненого типу, 8 клітей господарсько-житлового призначення, 1 житло, 1 окреме господарське приміщення, 1 комплекс для підсушування залізної болотної руди і 3 господарських ями. Крім того, повністю досліджено будову валу і рову. Об'єкти, виявлені за час розкопок, функціонували одночасно і разом загинули під час пожежі, яка виникла у фортеці в XIII ст.

Дослідженнями з'ясовано, що фортеця в урочищі Город Богів зводилась на порожньому, незабудованому місці. Вони показали, що фортифікаційна система пам'ятки була комбінованою і відповідала вимогам того часу. Так, північно-східна частина фортечних укріплень складалася з дерев'яної стіни шириною до 7 м. Рештки її виявлено всередині валу на висоту 3,2 м.

Стіну зведено з двох ліній дубових зрубів розміром 5,2х4 або 5х3 м, які засипалися землею. Для заповнення внутрішнього простору землю

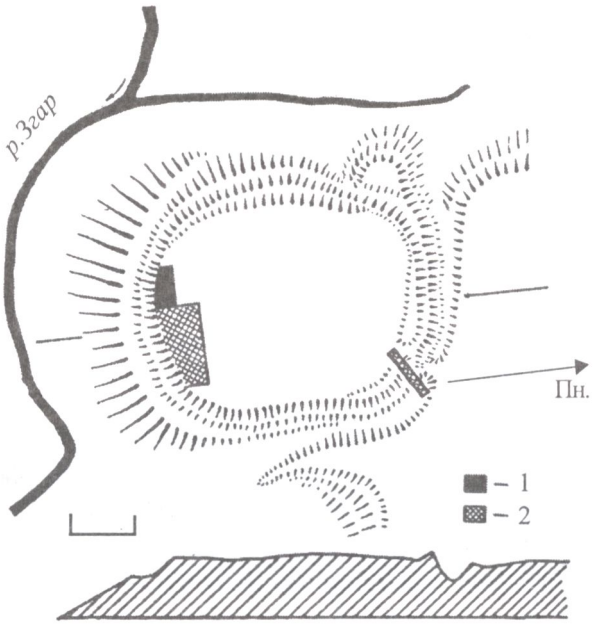

Рис.19. **Схематичний план та розріз укріпленого центру м.Божськ: 1** – розкоп 1968 року; 2 – розкоп 1969-1970 років.

брали з рову, якого викопали біля підніжжя стіни. На дні рову фахівці розчистили рештки підвісного дерев'яного моста, яким фортеця з'єднувалася із зовнішнім світом і контролювався в'їзд і виїзд із неї. До оборонної стіни прибудована лінія житлово-господарських будівель, відомих в археології під назвою порожнистих клітей.

З південного боку фортецю захищала дерев'яна стіна дворядного планування. Зовнішню її лінію складали зруби, заповнені землею, а внутрішню – порожнисті господарсько-житлові кліті.

Таких клітей, або будівель порожнистого типу, розкопано 8. На південному краю пам'ятки нижню частину клітей зафіксовано на глибині 0,7 м від поверхні, у північно-східній – вони знаходилися на глибині від 2,4 до 3,6 м. Розміри клітей-зрубів – 4х3,6 або 5х4 м.

Ці будівлі збереглися на висоту 1-го або 3-ох рядів нижніх вінець у південній частині і 12 рядів - у північно-східній ділянці пам'ятки. Причому колоди вінець найнижчого ряду покладено на вирівняну площину материкової землі.

Стіни будинків побілені вапном. Долівки утрамбовані і підмащені глиняно-органічною сумішшю. У клітях №№ 1 і 4 простежено рештки куполовидних печей. Черені печей округлі, добре випалені, діаметр 1х0,8 м.

Зруби-кліті складали щільну лінію будівель, припасованих одну до одної на кутах за допомогою перевідних балок. Колоди між собою зв'язані будівельною врубкою в цівку.

За допомогою такої врубки на території

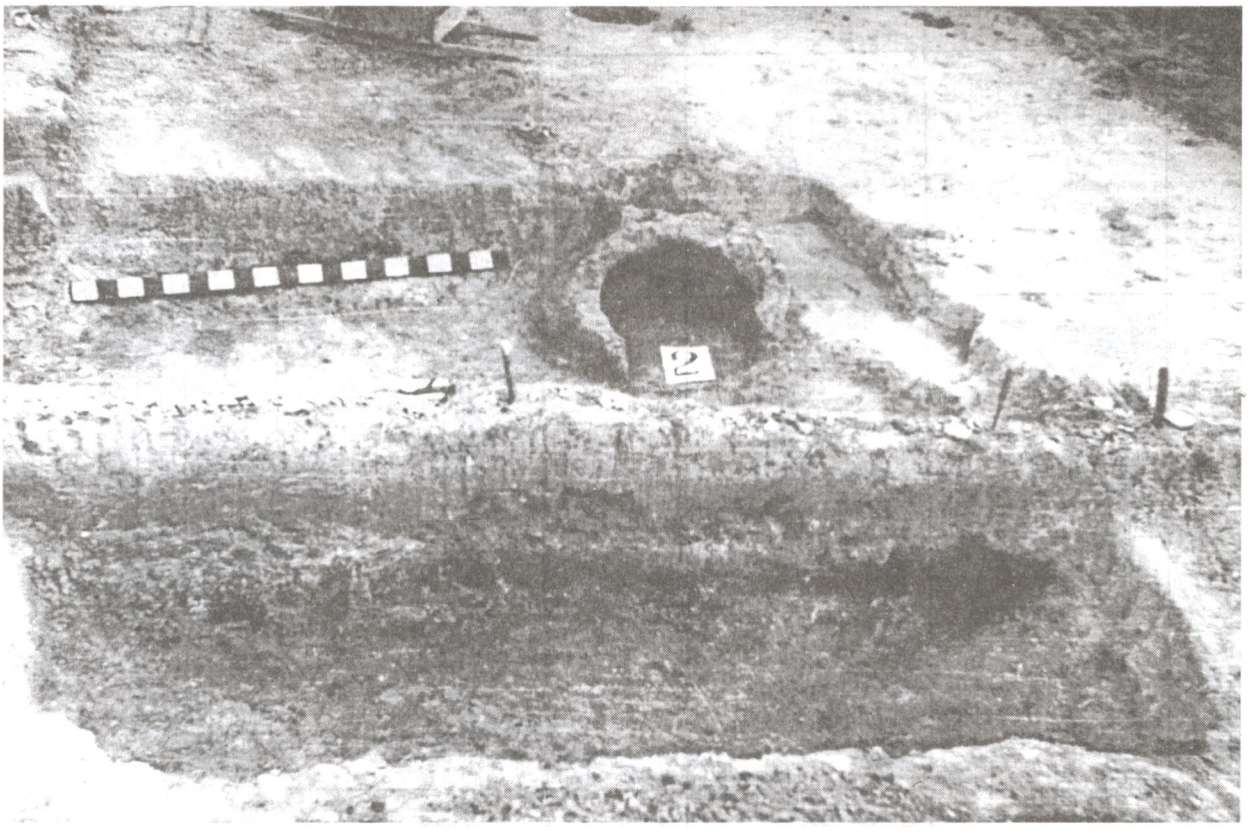

Рис.20. **Рештки житла, дослідженого на території м.Божськ.**

фортеці зводили і житла, одне з яких розкопано північніше господарського зрубу №6 (рис.20).Воно являє собою дерев'яне приміщення розміром 4,2х3,8 м. Стіни орієнтовані за сторонами світу. Долівка глиняна, підмащена жовтою глиною, залягала на глибині 0,85 м від стародавньої поверхні. В південно-східному кутку, на невеликому підвищенні, знаходилася куполовидна піч. Вустя її спрямовано на захід. Черінь рівний, круглий, має діаметр біля 1 м. Колоди нижнього вінця знаходилися у неглибоких канавах, викопаних у материковій глині.

Верхні конструкції житла, як і конструкції порожнистих клітей-зрубів, простежено у вигляді завалів із спалених балок, дощок і брусів, перемішаних із землею. Під завалом житлової будівлі, на долівці, знаходилися вироби з чорного металу, роздушені горщики XII ст., срібний перстень та уламки скляних браслетів. Подібні знахідки, зокрема спалені зерна сільськогосподарських культур, ювелірні і ковальські вироби, зброя, військове спорядження, кераміка і засоби риболовлі, виявлено у клітях-зрубах порожнистого типу.

Безпосередньо біля житла знаходилися 3 сміттєві ями і господарська будівля. Остання являє собою зруб розміром 4х3 м. Його нижня частина зафіксована на глибині 0,8 м від сучасної поверхні. Долівка глиняна, печі не знайдено.

Під завалом цієї будівлі, на долівці, зібрано розсипані намистини, залізне кільце, роздушені горщики і корчагу. Остання відреставрована. Її висота 0,53 м, діаметр горла 0,14 м, діаметр дна 0,53 м, колір сірий. У деяких місцях посудина обгоріла і має жовтий колір. Поверхня пролощена і прикрашена на тулубі візерунком із чотирьох горизонтальних стрічок-наліпів.

Компактне розташування житла і господарських споруд засвідчує про садибну забудову внутрішньої території фортеці. Тип планування садиби є вільним. Тобто кожна будівля садиби була збудована окремо або безсистемно і не знаходилася під спільним покриттям. Слідів огорожі садиби не виявлено. Архітектура цих будівель, як показали паралелі, мала широке розповсюдження в будівельній практиці населення Давньоукраїнської держави.

Очевидним є і той факт, що територія пам'ятки біля с. Городища розкопана не повністю. Проте здобутих археологічних джерел досить, аби побачити в руїнах Города Богів рештки колись могутньої фортеці, збудованої у XII ст на високому військово-інженерному рівні. В основі її військової архітектури спостерігаються оборонно-військової форми загальноєвропейського походження.

Дослідження показують, що руїни Города Богів є рештками невеликого міста. Згідно з демографічними розрахунками М.Г.Рабіновича

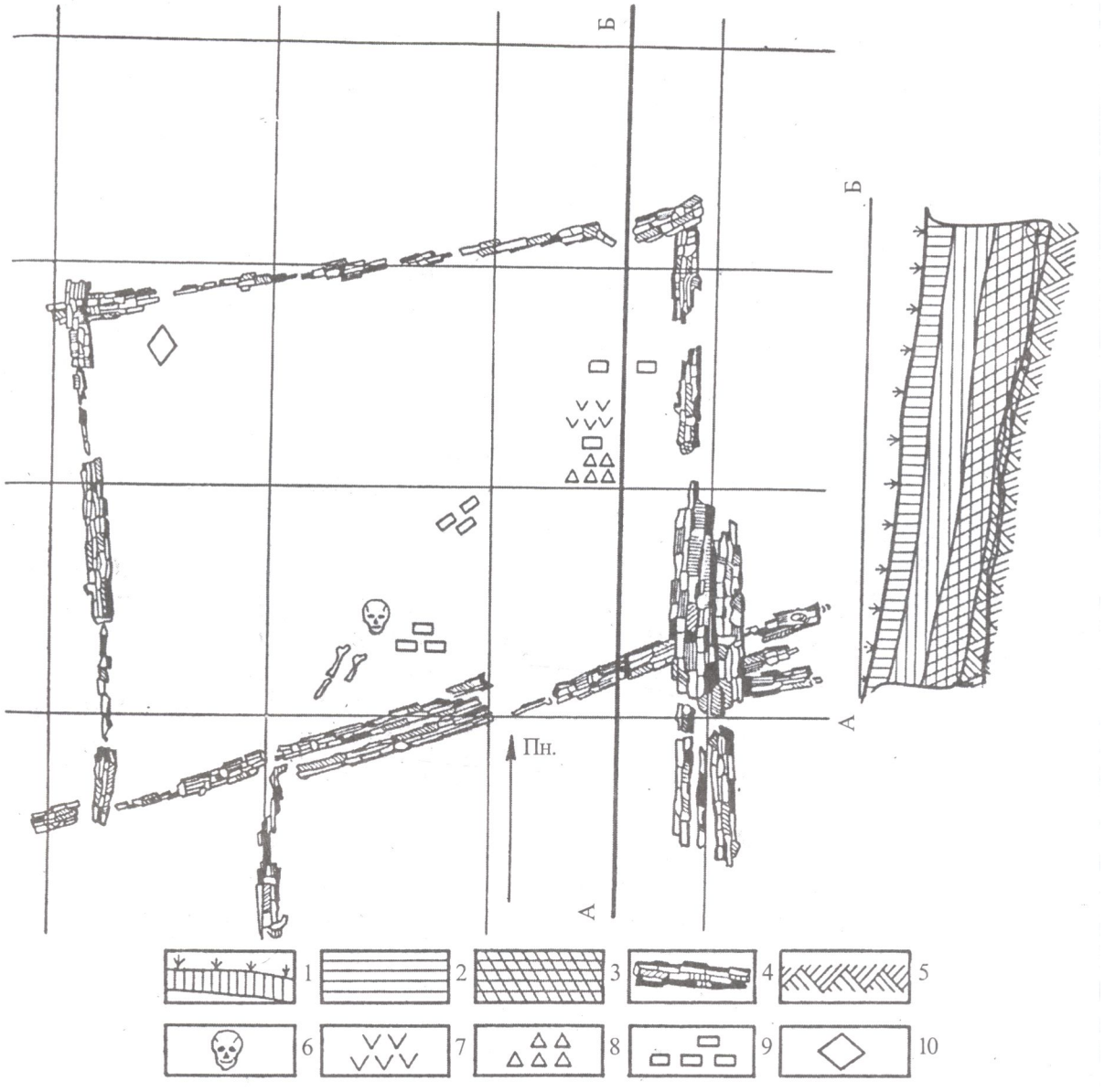

Рис.21. **План кліті №7:** 1 – орний шар; 2 – верхні завали кліті; 3 – нижня частина заповнення кліті; 4 – спалені деревини; 5 – материк; 6 – людський кістяк; 7 – вироби з скла; 8 – фрагментована кераміка; 9 – вироби з металу; 10 – скарб.

стосовно давньоукраїнських населених пунктів, то в центрі Божська, площа якого 1,3 га, могло проживати не більше 130-195 чоловік мешканців.[10] А попри те, якщо додати ще території двох прилеглих до центру селищ площею по 3 га кожне (по 100-150 чоловік на 1 га), то загальна кількість населення міста умовно може досягти 1095 чоловік. Поселення таких розмірів, на думку академіка П.П.Толочка, належать до міських поселень третьої групи.[11] Для порівняння нагадаємо, що до поселень цієї групи належать такі міста як Перемишель (10 га), Луцьк (10 га), Бакота (до 10 га) та ін.

Основну масу населення міста складали воїни-професіонали, або дружинники. Про це засвідчують предмети військового спорядження і зброя ближнього та далекого бою, виявлена у відкритих будівлях. Зокрема, зброю ближнього бою ілюструє навершшя булави, виготовлене у вигляді куба із зрізаними гранями. Цей предмет має аналогії не тільки в матеріалах розкопок болохівських поселень, але й серед інвентаря інших укріплень Київської держави, а також поселень Латвії і Болгарії.[12]

Зброєю ближнього бою воїнам служили мечі, кістені, сокири і ножі. Один екземпляр ножа (довжина 37 см) і декілька сокир із розкопок Божська поповнили фонд джерел з цього виду дружинної зброї.

Зброєю далекого бою був лук. Його застосування дружинниками ілюструють 22 вістря стріл різного типу. Серед наконечників втульчастого типу, наприклад, є декілька трьохгранної форми, які поширені у давньоукраїнському

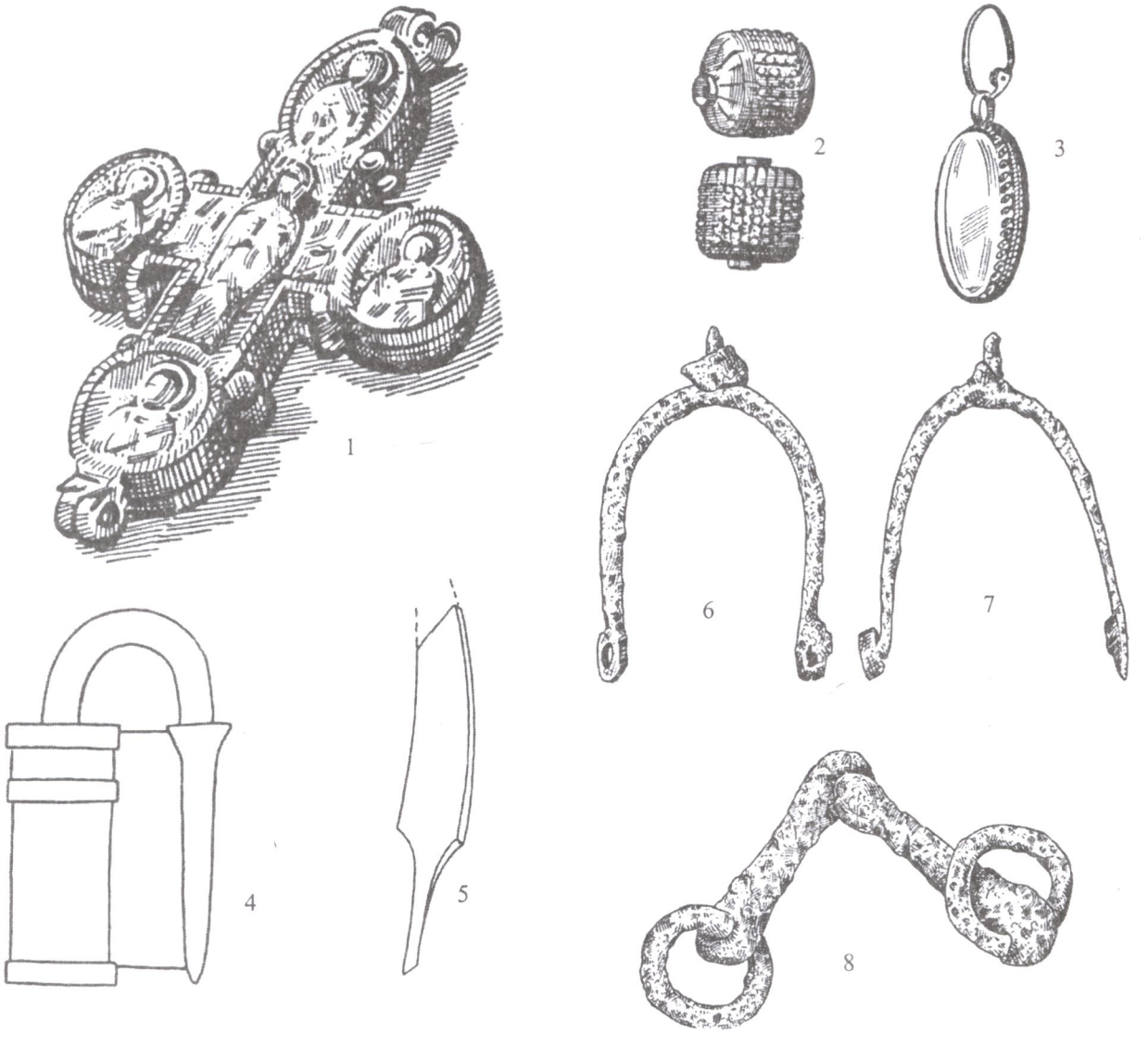

Рис.22. **Речовий інвентар із кліті №7:** 1 – енколпіон; 2 – бронзові намистини; 3 – сережка; 4 – трубчастий замок; 5 – кухонний ніж; 6, 7 – шпори; 8 – вудило.

військову внаслідок контактів з азіатами,[13] а також наконечники з ромбовидним широким лезом, які були на озброєнні монголо-татар.[14]

Знахідки вудил, шпор, пут і стремен засвідчують, що частину дружини складали воїни-вершники. Причому стремена вказують на їх функціональну приналежність. Оскільки стремена збоку мали еліпсовидні отвори для путлищ, то ними практично могли користуватися тільки вершники-піконосці.

Із середовища військових окремі представники володіли казковими багатствами. Підтверджує це речовий скарб, виявлений 1970 року у сховищі господарського зрубу №7. Первісно скарб включав 206 золотих і срібних високохудожніх ювелірних виробів.

Виявлений скарб - надзвичайно рідкісне наукове відкриття. Крім мистецької вартості, він несе велику наукову інформацію. Розкриваючи секрети давньоукраїнського ремесла, історію Болохівської землі, її економічних і культурних зв'язків з іншими землями Давньої Русі, він також є прекрасним джерелом для з'ясування проблеми власників міста, отже, і загалом князів Болохівської землі. Важливим джерелом у цьому плані є перстні-печатки. Вони, як показали дослідження, належали дрібним князям – вихідцям із Чернігівської землі.

Крім військових, в укріпленій частині Божська проживали і ремісники, Про це засвідчує, зокрема, розкритий виробничий комплекс для збагачення болотної руди, виявлений у південній частині замку у 1969 році. Його складали 3 сушарні і невелике складське приміщення, в якому

зберігали підсушену й очищену руду. Польові спостереження показали, що сушарні накривалися вертикально пересувними дахами. Подібними пристроями подоляни Середнього Подністров'я користуються й сьогодні, накриваючи ними стіжки сіна і лозні.

Вказаний просушувальний комплекс функціонував тривалий час, про що засвідчує складське приміщення і добре випалена поверхня просушувальних майданчиків. Разом вони вказують, що руду тут не тільки просушували, але й прожарювали. Така виробнича операція відома була дослідникам з етнографічних джерел,[15] але вперше археологічно підтверджена, як бачимо, лише у 1969 році.

Усі дерев'яні споруди у Божську виявилися спаленими. Пожежою знищено все: укріплення і житлово-господарські комплекси, і виробничі приміщення, і речовий інвентар. Сила вогню була такою великою, що спричинила деформацію господарсько-побутових речей, ремісничого інструментарію, ювелірних виробів і т.д. Згоріли запаси сільськогосподарських культур, які знаходилися у клітьових приміщеннях, згоріли домашні тварини. У вогні загинули і люди. Тіла їх згоріли, а кістки обвуглилися.

Про це засвідчують їх кістки, виявлені у житлово-господарських зрубах-клітях №№ 1 (1968 р. - 7-ро загиблих), 2 (1968 р. - 2-є загиблих) і 7 (1970 р. - 3-є загиблих). Крім них, зафіксовано і кістяки людей, які прийняли смерть на стінах фортеці.

Руїна фортеці відбувалася водночас на всій її території. Життя у фортеці урвалося у XIII ст і більше з того часу не відновлювалося. Про це засвідчують непоховані людські останки і господарсько-культурні цінності, якими люди користувалися за життя.

Таким чином, дані літописів і наслідки археологічних досліджень 60-70 років показують, що укріплення над р. Згар біля с. Городище на Хмельниччині належало Божську, назва якого має місцеві давньоукраїнські семантичні корені.[16]

Приміщення кліті №3 та умови виявлення скарбу прикрас

Кліть №3 (за загальною нумерацією №7) з комплексом коштовностей належать до зрубних будівель порожнистого типу, розкопаних майже на краю південної частини городища міста Божська. Всього досліджено 8 таких клітей. Сплановані вони так, що прилягають з внутрішнього боку до затильних поздовжніх стін клітей заповненого типу, утворюючи другий внутрішній ряд фортифікаційного пояса. Ці дерев'яні наземні споруди мали спільні поперечні стіни. Більшість їх сильно пошкоджена зсувами, окремі простежуються частково.

Контури уцілілих клітей знайдені по залишках нижніх спалених вінець на глибині 0,7-0,8 м від сучасної денної поверхні. Довжина їх в середньому 4,6-4,8 м, ширина 4 м. Долівки добре утрамбовані і підмащені глиною. У більшості клітей не знайдено печей, лише в трьох спостерігалися випалені, напівокруглі майданчики діаметром близько 0,8 м, подібні на залишки черіней. Вони знаходилися у центрах приміщень, навколо них простежено різноманітні речі XII-XIII ст. Під завалами будівель знайдено, наприклад, спалені людські кістяки, розрізнені тваринні кістки, зерна злакових і бобових культур, ремісничі інструменти, ливарні форми, крицю, деформовані вогнем кульчуги, ювелірні вироби, предмети християнського культу та ін.

Найбільш масовим матеріалом у заповненнях клітей є кераміка. Це уламки і цілі посудини, виготовлені на гончарному крузі. Глина очищена, білувато-сірого або жовтого кольорів з домішками піриту і піску. Серед посуду переважають округлобокі горщики з високо піднятими плічками і відігнутими назовні вінцями, на внутрішніх гранях їх наявні рельєфні жолобки. Поверхня більшості посуду оздоблена врізним лінійним і хвилястим орнаментом. За характером формування, морфологічними ознаками та орнаментацією кераміка із заповнення клітей подібна до посуду з Райковецького городища, Пліснеська та Воїня і датується XII-XIII ст.

Уся маса знахідок залягала під завалами верхнього перекриття клітей, що являли собою шари глини, перемішаної з печиною, спаленими колодами, обвугленими людськими кістками та камінням.

Кліть №3, досліджену у 1970 році, відкрито східніше кліті №6. Будівля орієнтована із заходу на північний схід. (рис.21). На відміну від описаних вище вона має більші розміри: довжину 5,6 м, ширину 4,4м. Долівка глиняна, опущена в ґрунт до 1,15 м від сучасної поверхні. Печі немає.

Верхнє заповнення товщиною 0,3м є залишками стелі у вигляді обгорілої обмазки з відбитками колод і каменю. Нижче залягав шар спалених уламків дерева, попелу, перемішаних з глиною і піском. Згорілі дерев'яні конструкції лежали горизонтально. Під ними, до самої поверхні долівки, в зольному прошарку простежено культурні залишки.

Майже у центрі кліті, на глибині 1 м,

виявлено, зокрема, розрізнені людські кістки з роздушеним черепом. Ліворуч від нього лежали дві шпори (рис.22, - 6, 7), два стремена, енколпіон (рис.22, - 1), лицьова сторона якого у центрі зображує Богоматір у супроводі чотирьох ликів святих, вміщених у медальйонах на кінцях перехрестъ. Контур медальйонів – псевдофіліграні. Зворотна сторона енколпіона не прочитана. Із заповнення, крім названих речей, походить також вудило (рис.22, - 8). Недалеко від східного боку розчищено масу уламків кераміки XII-XIII ст., кухонний ніж з вигнутою донизу спинкою (рис.22, - 5), трубчастий замок (рис.22, - 4) і біля сотні поламаних скляних браслетів. Останні за формою гладкі і звиті, кольори різні: світлонебесний, ультрамариновий, зелений, жовтий тощо. Частина їх деформована вогнем. Між кістяком і браслетами виявлені ще дві намистини і сережка (рис.22, - 2, 3). Намистини бронзові, обидві всередині порожні і мають наскрізні отвори для нанизування. Вони однакової форми (бочкоподібні), але різні за технікою виготовлення. Каркас однієї зроблений у формі ажурного циліндрика з окремих бронзових дротинок, щілини між якими поздовжньо з'єднані зерню. Друга виконана з монолітної платівки і також декорована зерню. Сережка являє собою еліпсовидний світлий камінь, вставлений в срібну оправу. Остання декорована філігранним візерунком.

У північному західному куті кліті №3 знаходився сховок з комплексом прикрас. Сховок – округла ямка діаметром 0,47 м, викопана у долівці приміщення на глибину 0,4 м. Її обриси зафіксовано по западині на поверхні долівки. Прикраси комплексу лежали вкупі: колти і браслети зверху, інші – внизу. Речі, очевидно, були загорнуті у тканину або торбинку, про що свідчили відбитки ниток на прикрасах, які прилягали до стінок матерії.

Таким чином, кліть №3 зберегла під потужним завалом стелі важливі конструктивні деталі клітьового приміщення і речовий інвентар XII-XIII ст., який знаходився в будівлі до часу її загибелі. Розкопки показали, що кліть складає другу лінію будівель, з'єднаних з фортифікаціями південної частини городища. Матеріали розкопок засвідчили, що городище загинуло в середині XIII ст. Отже, йдеться про комплекс, стратиграфічне положення та історична доля якого на фоні розкопаних матеріалів яскраво виразні і зрозумілі.

Типологічно-морфологічна характеристика скарбу та його датування

Щоденникові записи свідчать, що той день далекого нині польового археологічного сезону 1970 року був звичайним робочим днем. Для продовження робіт на городищі напередодні в експедицію прибула чергова зміна – гуртківці з Чорного Острова (Хмельницький район) та учні, що відпочивали в обласному таборі "Юний турист". Виймаючи заповнення спаленої кліті №3, дослідники натрапили на темну пляму, що добре була помітна у північному кутку будівлі на світло-сірому тлі материкової долівки. У процесі її розчистки виявили речовий скарб із 206-и срібних, золотих і позолочених прикрас (рис.24).

За функціональним призначенням речі умовно розділені на три типологічні групи: комплекти вбрання руки, шиї і голови.

Прикраси нашийних гарнітурів

До цієї типологічної групи увійшли: а) гривня; б) намисто.

Гривня – 1 екз. Належить до нашийних прикрас у вигляді скрученого обруча з петлевидними, незамкненими кінцями (рис.23). Виготовлена технікою кування з монолітного срібного дроту, чотирикутного у перерізі, причому посередині та ближче до кінців він перекручений. Діаметр дроту у середній частині 1,5 см. Потоншені кінці гривні утворюють замок з двох петель. Аналогія цій прикрасі є у скарбі, знайденому 1887 р. поблизу с.Ключники на Київщині.[17] Датується вона другою половиною XII ст. Подібна гривня того часу виявлена ще у Києві 1914 року.[18]

Змійовик – 1 екз. (рис.25, 28, - 1). Діаметр його 4,5 см. Прикраса круглої форми, срібна, позолочена, виготовлена технікою художнього лиття по восковій моделі. Передня сторона відтворює постать Архистратига Михайла, який правою рукою тримає спис, лівою – сферу. Зображення з лиця і звороту супроводжуються коловидними написами. Зміст їх не розшифровано. Зворотна сторона виявляє у центрі малюнок голови медузи в оточенні десяти змій. Деталі малюнка не чіткі, композиція його асиметрична. Творча манера зображувати Михайла і божество, що поєднує у собі візантійську традицію малюнка Горгони Медузи і поганської берегині, яка вислуховує нашіптування змій, відома і поширена у мистецтві Давньої Русі. Проте прямих аналогій

зазначений змійовик не має. Щоправда, деяка подібність з городищенською прикрасою спостерігається на змійовику XII ст з Новгорода.[19] Його лицьова сторона ілюструє зображення Михайла, оточене грецьким написом, зворотна, у центрі, – людську голову, від якої відходять сім зміїних тулубів з двома драконовими головами на кінцях. На зворотній стороні поміщено також ім'я та заклинання. Аналогічне заклиння утримує ще відомий чернігівський змійовик, який належав Володимирові Мономаху.[20] Одначе зображення його виконані чіткіше і майстерніше, композиція їх симетрична, написи подано у два ряди, що суттєво відрізняє цей твір від городищенського. Така відмінність хоч і є, але вона не вилучає нашу прикрасу з типологічного ряду змійовиків із написами "з істера". На думку Г.Дестуніса, лицьова їх сторона має магічне заклинання, а зворотна – відповідь.[21] Очевидно, за такою схемою і слід розшифровувати зміст написів на змійовику з цього скарбу.

Медальйони. Серед них є три зразки діаметром 3 см з однотипними зображеннями (рис.26, - 1, 2, 3; 28, - 2). Кожна прикраса порожня все-редині і складається з двох надзвичайно тонких платівок, – випуклої, лицьової і плоскої, зворотної. Платівки у місцях стикування спаяні. Фронтальна сторона зображує поясні фігури святих, праві руки яких тримають хрести, ліві долонями повернуті назовні і піднесені до рівня плечей. Обличчя подано у дві чверті фаса, навколо голови – круглий німб. Зображення обмежені по колу псевдо-зерновим валиком. Малюнок виконано технікою тиснення у вигляді невисокого рельєфа. Виконання досить недбале. Зокрема, по колу медальйони мають зазублени, вушка приклепані грубо. Асиметрія спостерігається також у зображенні рук: вони вкорочені і подані схематично. Попри це, медальйони залишають враження красивих творів, виконаних талановитим майстром, що зумів передати почуття підкресленої суворості на обличчях святих.

У публікації 1975 року автор висловив припущення, що зображення на медальйонах належать Святій Варварі. Після нових досліджень

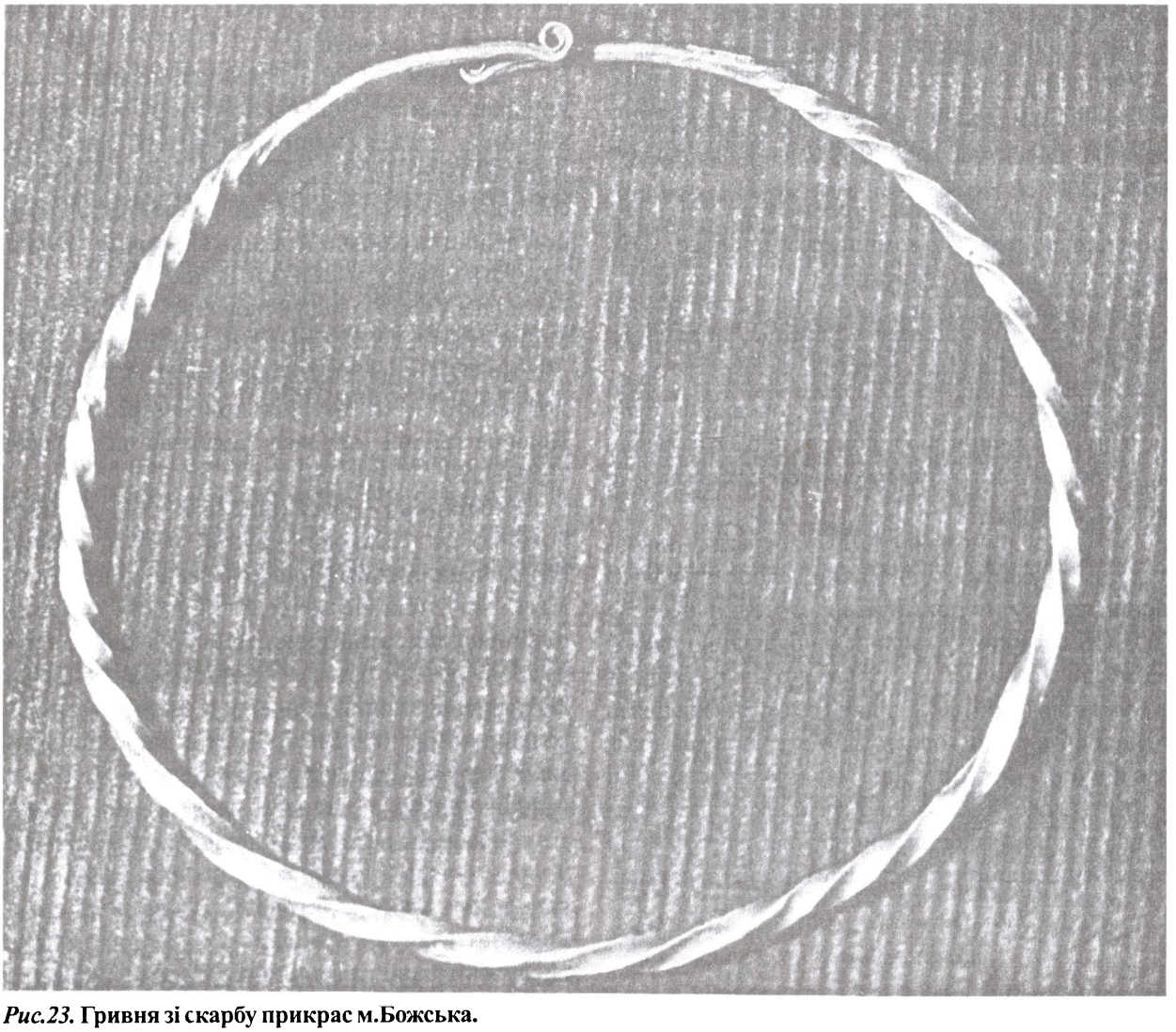

Рис.23. **Гривня зі скарбу прикрас м.Божська.**

виявилося, що тотожні зображення відображає хрест-мощевик із Загорського музею. На його зворотній стороні є зображення Святого Назарія, про що вказує карбований напис "ОАГІО НАЗАРЕЙ", виконаний напівуставом XIV ст.[22] Отже, наші медальйони із зазначеними однотипними зображеннями слід пов'язати, очевидно, з іконографією Назара. Наявність його у матеріалах комплексу дає під-стави для припущення, що Назар був патро-нальним святим когось із власників закопаного скарбу. Рідкісні стильові особливості зображення, технологія виготовлення доказують, що він має місцеве походження і датується не раніше середини XIII ст.

Ще чотири медальйони, які включено в намисто, – репрезентують однобічні зображення. Два з них відтворюють рослинно-геометричний мотив – чотирикутну розетку, яку охоплюють півколом два роги. Дві інші ілюструють малюнки

Рис. 24. **Частина прикрас зі скарбу м.Божська.**

1

2

Рис.25. **Зображення Архистратига Михайла на лицьовому боці змійовика.**

3

Рис.26. **Одностороннє Зображення Святого Назарія:** 1, 2, 3.

Рис.27. **Золотий медальйон з двостороннім зображенням Архистратига Михайла.**

Рис.28. **Прориси зображень на змійовику і медальйонах:** 1 – змійовик; 2 – зображення Святого Назарія; 3 – зображення Архистратига Михайла.

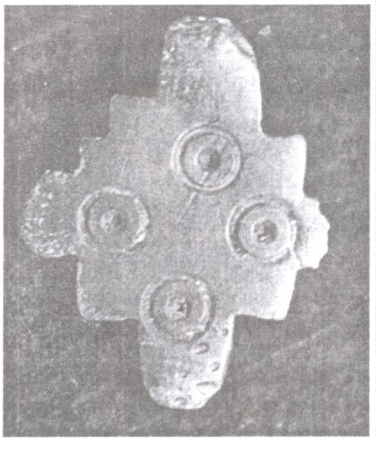

1

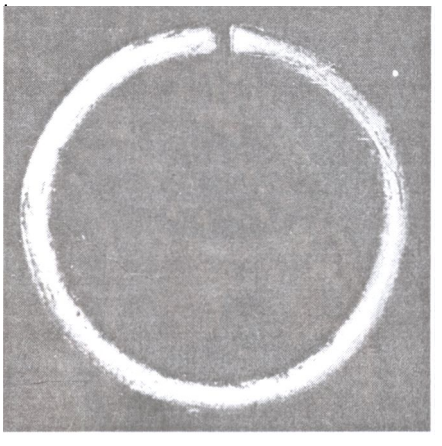

2

3

4

5

Рис. 29. **Прикраси зі скарбу літописного Божська:** 1– кам'яний хрест з позолоченим оголов'ям; 2 – намисто; 3 – хрестик бурштиновий з комплекту намиста; 4 – кільце; 5 – медальйон та прорис зображення на ньому.

Рис. 30. **Медальйон зі стертим зображенням.**

птахів з піднятими вверх хвостами і зверненими до них головами (рис.29, - 5). Діаметри медальйонів однакові – 2 см. Малюнки птахів чорнені. Такі сюжети дуже добре відомі по зображеннях на колтах, але прямих аналогій ці медальйони не мають. За стилем малюнка їх виробництво припадає на початок XIII ст.

Виділяється позолочений золотий медальйон литої роботи з двобічним зображенням Архистратига Михайла (рис.27, 28, - 3). Діаметр медальйона 2,3 см. Фронтальний бік ілюструє його на увесь зріст, із списом у правій руці і сферою у лівій. Обриси голови обмежує німб. На звороті наявний дзеркальний варіант лицьової сторони: спис у лівій руці, а сфера у правій. Відсутній лиш німб. Зображення чітко окреслені, але деталі костюму та обличчя розпливчасті. Пропорції постаті Михайла вкорочені. Подібна знахідка, що походить із скарбів Княжої гори, належить до XII-XIII ст.[23]

У числі медальйонів є ще один екземпляр із стертою лицьовою поверхнею (рис.30). Належить до прикрас з однобічним зображенням. На фронтальному боці є залишки сканного обідка і чорніння.

Хрестики. До цієї технологічної групи належать три хрестики, два з яких виготовлені із червоного бурштину (рис. 29, -3), а один із сірувато-світлого каменю. Перші з них мають в основі перехрест виступи. Їхня центральна частина з обох боків прикрашена врізними чотирма кружельцями з крапками посередині. Розмір хрестиків 2,5х2,2 см. Оголов'я кам'яного хрестика вставлене у срібний позолочений оклад, декорований накладною філігранню (рис.29, -1). Висота цього хрестика 3,4 см, ширина 2,4 см. Виробництво індентичних хрестиків фахівці фіксують у межах X-XI ст.[24]

Намистини. У цьому комплекті виявилися 5 намистин позолочених і 13 – бурштинових. Позолочені намистини мають складну технологію виготовлення. Їх зроблено з двох срібних платівок, рельєфно відштампованих у формі еліпсоїдів (рис. 29, - 2, нижня частина) розміром 2х1 см. У місцях стикування платівки спаяні. Бурштинові намистини – огранені, ромбовидної форми, мають круглі наскрізні канали (рис. 29, - 2, середня частина). Довжина їх різна. Найкоротші досягають 2 см. Позолочені прикраси дещо нагадують срібні київські вироби XII ст., знайдені у складі скарбу із садиби Орлова.[25] Щоправда, на відміну від них, наші ближче до типу лопатевих та до намистин копійовського та юрковецького скарбів.[26]

Наручні прикраси

Цю типологічну групу складають браслети-наручні (2 екз.), кований браслет і персні (6 екз.).

Браслети-наручні. З наявних срібних двостулкових наручнів скарбу менший має діаметр 6 см. Висота стулок 3,2 см, довжина розгорнутого наручня 20 см. Стулки викувані з двох прямокутних тонких срібних пластинок довжиною 9 см, які півколом прилягають одна до одної. Обидві стулки з'єднані за допомогою шарнірів. Кожна стулка прикрашена напаяною філігранню, яка симетричним прямокутником охоплює краї стулок і малюнки, якими прикрашено

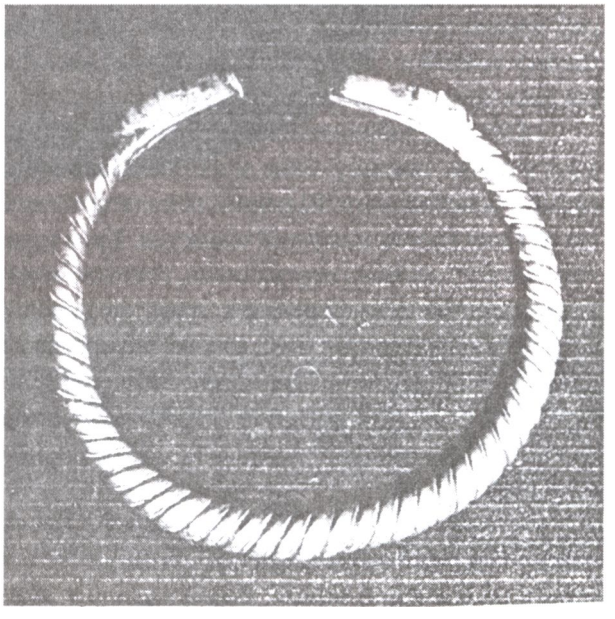

Рис.31. **Браслет із змієноподібними наконечниками.**

їхню поверхню.

Цей наручень ілюструє п'ять зображень-композицій: два на одній стулці, три – на другій (рис. 34). Центральна композиція розкриває зображення двох людських постатей (рис.34, прорис зображення на наручні). Вони, як і решта, вміщені під аркою і яскраво виділяються на контрасному чорненому тлі, що підкреслює всі деталі. Люди, що сидять один навпроти одного на низьких кріслах, показано в профіль. Їхні ноги знаходяться на горбковидному підвищенні, руки зайняті музичними інструментами. Причому одна з постатей лівою рукою утримує роговидний виріб, а друга, з піднятою правою рукою, немовби щось також тримає і розповідає. Над їхніми головами поміщено два кола, вписаних одне в одне. Якісь знаки ще є у лівому куті над арочкою, але прочитати їх не вдалося. Постаті – з непокритими головами, обриси тіла облягає довга одежа, перехоплена поясами у талії. Автор вважає, що це сорочки. Нижні їх частини, або подолки, орнаментовані цятковидним візерунком.

Два наступні зображення подібні між собою. Тут викарбовано двох парних птахів, хвости, яких звисають донизу, торкаючись один одного. Голови й очі звернені до рослини, яка знаходиться між птахами на такому рівні, що їхні крила підтримують її. Відмежовується цей візерунок від попереднього звитою колонкою.

У четвертій композиції передано образ звіра, що стоїть на трьох лапах, передня, права, піднята. Хвіст його переплетений між задніми ногами і з правої боки тулуба виведений вверх. Кінець хвоста має вигляд паростка. У бік останнього повернена голова, очі дивляться на нього. Це зображення, як і всі малюнки наручня, вміщено під аркою і відтінено чорнінням. Купол цієї арочки спирається на дві колонки звіриних голів (у кожній по дві). Є ще одна голова, яка ніби поєднує третю і четверту композиції.

Останнє зображення – фігура людини, яка з рогу годує тварину. Звір зовнішнім виглядом нагадує попереднього. Відмінність полягає в тому, що на кінці хвоста відсутній паросток. Крім того, тварина розташована вертикально, головою вниз: задні лапи сягають склепіння арки, на передні спирається прогнутий тулуб, голова наближена до посудини, яку тримає людина. Тіло людини обтягнено сорочкою, що сягає їй до колін. Постать нахилена, голова простоволоса, зачіска укладена до рівня шиї.

Усі деталі композицій передано реалістично, кожна має свої індивідуальні риси. Ті чи ті елементи відтінені черню. Характерною є конкретна символіка – знаки сонця, сплетена колонка, паростки життя.

Цей наручень автор пов'язує з поганським святом Купала. Підтвердженням цього є зображення скоморохів-музикантів (перша композиція) та актора з дресированою твариною. З належною повнотою про це свідчать також наявні театральні тваринні маски, які ніби утримають опори сцени.

Для описаного наручня аналогій не знайдено.

Другий наручень (рис.33) має подібну форму. Висота його 4,4 см, діаметр 6,5 см, товщина пластинок близько 2 мм. Довжина розгорнутого наручня 20,7 см.

Кожна стулка розділена на два квадрати розміром 3,7х3,7 см, які обмежені по вертикалі срібними позолоченими пластинками. Ширина їх 0,5 см, довжина 4,4 см. Декоровані вони по різному: середній прикрашає геометричний орнамент, бокові несуть рослинний візерунок. Крім того, стулки по краю оздоблені накладною срібною ажурною філігранню. Остання, своєю чергою, розділяє квадрати на три яруси, з яких середній також має філігрань у вигляді двох арочок. Проміжки між куполами відтінено позолотою, у кожній арочці зображено трьох птахів: по одному з боків і зверху (рис.33, прориси зображення наручня). У верхньому і нижньому ярусах стилізовано передано адекватне зображення. Всі фігури виконано у стилі контурного чорніння на карбованій срібній основі.

Поєднання геометричних фігур із зображеннями, на нашу думку, свідчить про магічно-оберігальну функцію наручня. Тобто

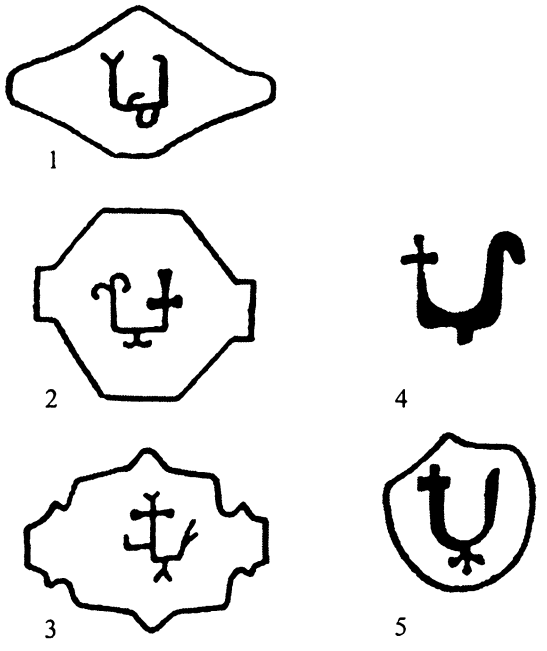

Рис. 32. **Гербові знаки чернігівських князів:** 1-3 – знаки на перснях-печатках; 4, 5 – знаки чернігівських князів.

він міг бути оберегом житла.[27] Аналогії цьому екземплярові не відомі.

Крім описаних, до цієї типологічної підгрупи належать ще срібний кований браслет із розведеними кінцями (рис.31). Його діаметр 6,5 см. Наконечники прикраси розплющені та мають чорнений орнамент. Візерунок рослинний. Браслети подібного типу поширені у різних районах Русі і належать до скарбів, які Г.Корзухіна датує XII ст.[28]

Персні-печатки. На щитках наявні гербові знаки, які умовно позначені літерами А,Б,В.

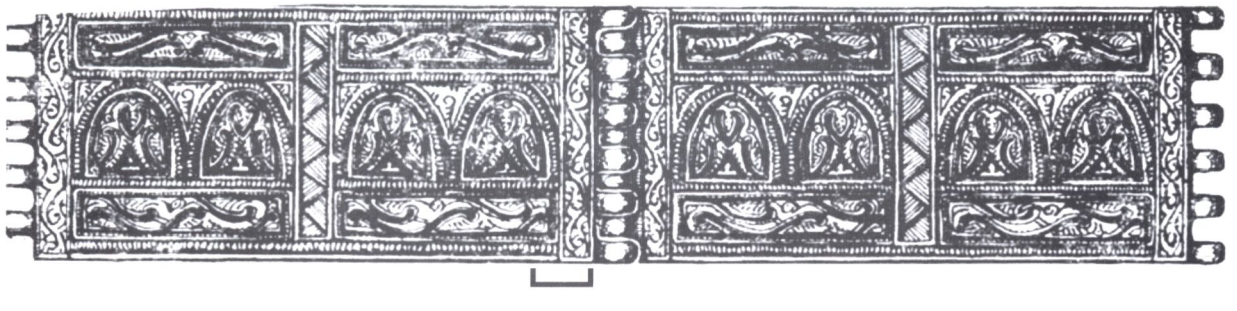
Перший (А) золотий, кований, складається з шестикутного порожнього всередині щитка, до якого приклепана дужка-кільце (рис.36, - 4). Наявний на ньому знак являє собою двозубець з хрестиком на правому зубці і двома паростками у вигляді півмісяців – на лівому. Останній ва-

Рис. 34. **Наручень менший та прориси його зображень.**

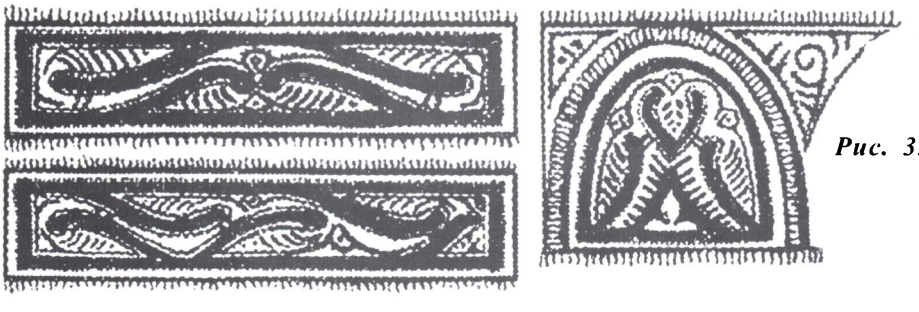

Рис. 33. **Наручень більший та прориси його зображень.**

Рис. 35. **Гарнітур колтів (3, 4) і рясен (1, 2) зі скарбу літописного Божська.**

2

1

3

5

4

6

Рис. 36. **Персні зі скарбу м.Божська.**

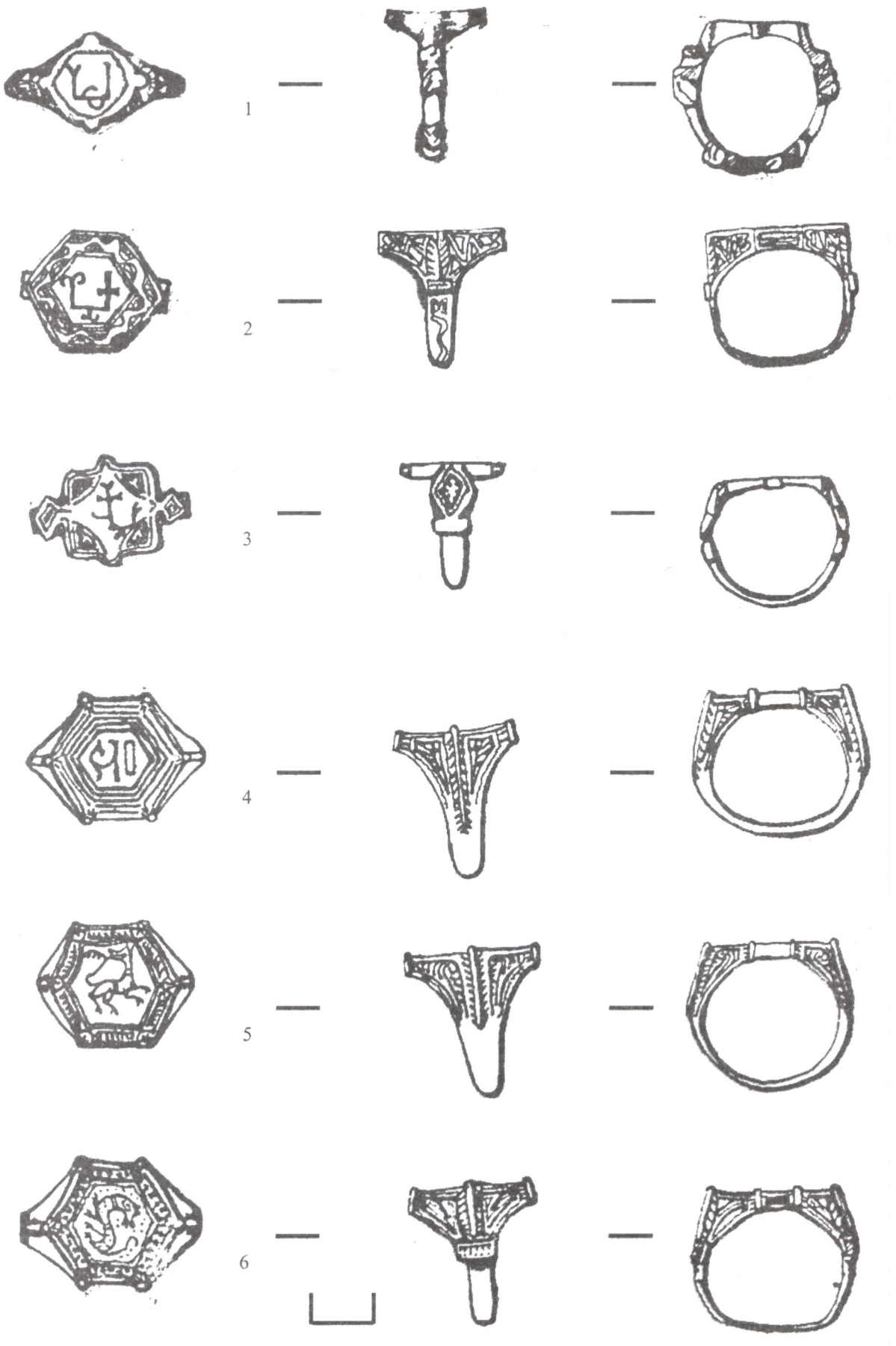
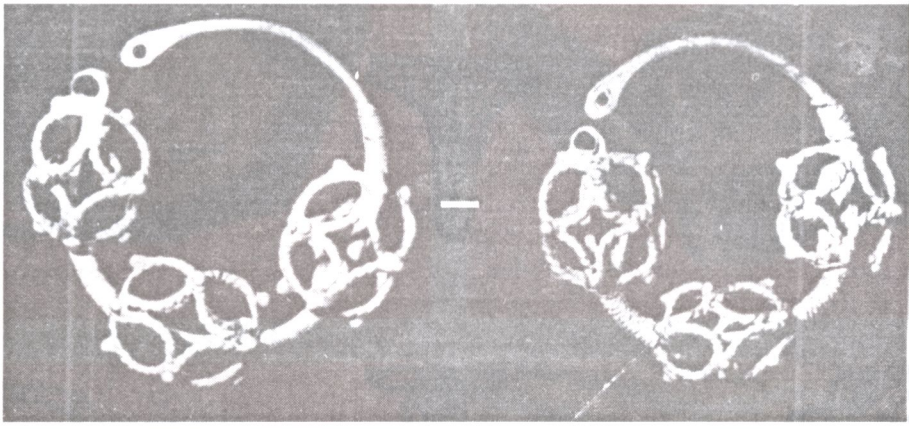

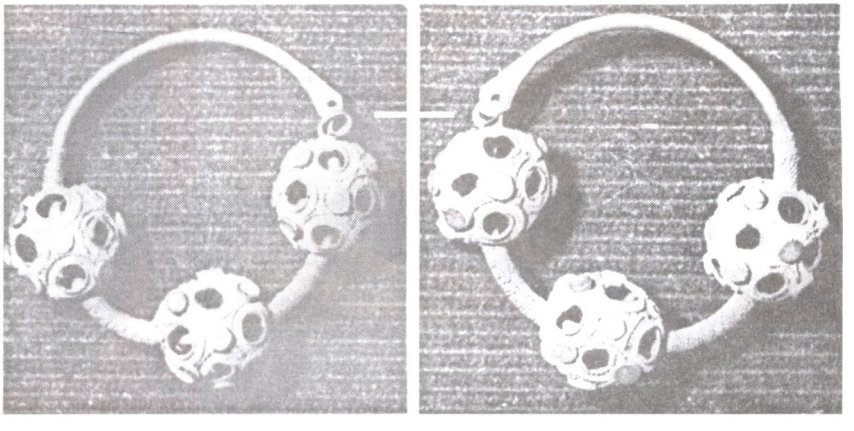
Рис. 37. **Прориси зображень на перснях зі скарбу м.Божська.**

1

2

3

4

Рис. 38. **Комплекти сережок київського типу.**

ріант паростків спостерігається у нижній частині двозубця. Навколо знаку – геометрично-рослинний візерунок. Так само прикрашений щиток з боків.

Другий перстень (Б) литий, позолочений, має ромбічний щиток з аналогічним знаком (рис.36, - 5). Бракує лиш горизонтальної перекладини хреста.

Третій (В) перстень, як і попередній, виготовлено із срібла технікою лиття (рис.36, - 1). На лицьовій стороні щитка глибоко викарбувано знак, що подібний до двох попередніх. Бокові відкоси щитка прикрашено геометричним візерунком.

Усі три прикраси дуже близькі за схемою знаків. На думку більшості дослідників, така спільність дає змогу встановити родовід власників перснів. Взявши за основу класифікацію В.Яніна щодо еволюції родових гербів за принципом від простого до складного,[29] перстень Б може бути поставлений на перше місце (рис.32, - 1, 36, - 5; 37, - 1). Тобто він належав фундаторові роду. На другому місці – перстень із знаком А (рис. 32 - 2, 36, - 4; 37, - 2). Він утримує схему знака патріарха роду і має власні елементи. На його правому зубці з'являється перехрестя, на лівому зверху замінено рогоподібні паростки на два півмісяці, а Г-подібний, що при основі, перенесено під двозубець. Цей знак, який є дзеркальним варіантом або негативом першого, безсумнівно, належав другому поколінню того ж роду, тоді як перстень зі знаком В – третьому (рис. 32 - 3, 36, - 1; 37, - 3).

Отже, як бачимо, персні-печатки еволюційно зв'язані між собою. Встановити, який саме князівський рід мав такі герби, допомагає знак на срібному брактеаті чернігівського князя Олега-Михайла Святославовича (рис.32, - 4). Він аналогічний знакові А.[30] Подібним до нього є також на товарній пломбі Всеволода Ольговича (рис.32, - 5).[31] Звичайно, вони трохи простіші, тобто мають менше відмінностей, однак схеми їм адекватні наведеним вище: двозубець з хрестоподібним знаком на лівому зубці і паростками у вигляді півмісяців під ним. Це дає підставу припустити, що персні належали, ймовірно, онукам або правнукам Олега Святославовича.

Решта перснів виготовлено із срібла технікою тиснення. Усі три мають порожнисті шестикутні щитки. Останні як збоку, так і по краю лицьової сторони прикрашенні чорненим геометричним візерунком. Крім того, у центрі одного з них викарбовано зображення лисиці (рис.36, -6), на другому – оленя (рис.36, - 3, 37, - 5).

Виділяється перстень (рис.36, - 2), який відрізняється від попередніх тим, що на ньому є знак, подібний на літеру юс великий (його відтіняє позолота). Аналогії цим персням не виявлено.

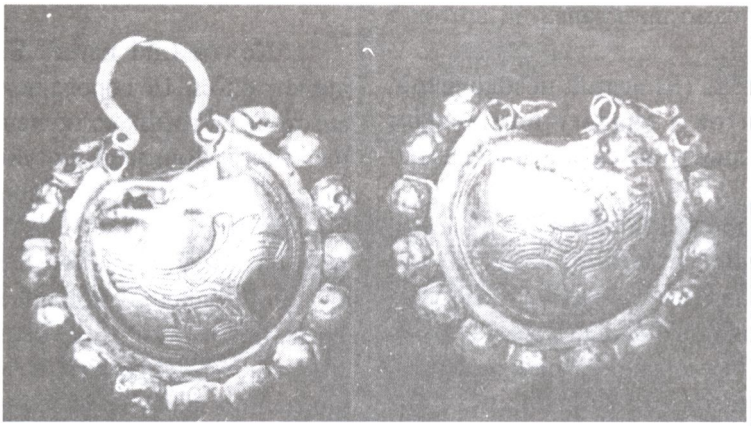
Гарнітури головного убору.

Колти (дві пари). Більші із них мають діаметр 6,5 см. Це порожнисті всередині прикраси, виготовлені технікою тиснення із срібних щитків-пластинок у вигляді випуклого неповного кола (рис.41). По периметру вони облямовані 14-ма порожнистими кульками, які нанизані на дротину. До них краями рельєфно припасовані щитки. Останні у верхній частині мають по дві петлі і бронзові дужки з такими ж петлями. Вони утворюють вушка колтів. На дужках у момент виймання скарбу були залишки товстих ниток з маленькими кільцями ланцюжків. На кінцях ланцюжків висіли припаяні колодочки. З обох боків щитки прикрашені чорненим рослинним орнаментом. Серед археологічних матеріалів колти з таким декоративним мотивом нам не відомі. Щоправда, морфологічно прикраси нагадують колти XII ст. з культурного шару Північного городища Старої Рязані, які виявлені у складі скарбу 1887 року.[32] Зараз ці вироби зберігаються у Рязанському музеї. Незважаючи на формальну подібність, рязанські колти відрізняються від прикрас скарбу 1970 року меншою кількістю порожнистих кульок, а також зовсім іншими зображеннями.

Ще два колти – меншого розміру – повністю повторюють форму описаних. Діаметр їх 4,5 см. На передній стороні зображено птахів, можливо, голубів (рис.35, - 3, 4). Зворотна сторона відображає геометрично-рослинний орнамент: в центрі розетка з паростками життя, по боках – роги (39, - 1). Останні також орнаментовані. Аналогічно декоровані прикраси відомі з матеріалів Київського скарбу 1880 року. Такі колти датуються XI- початком XII ст.[33]

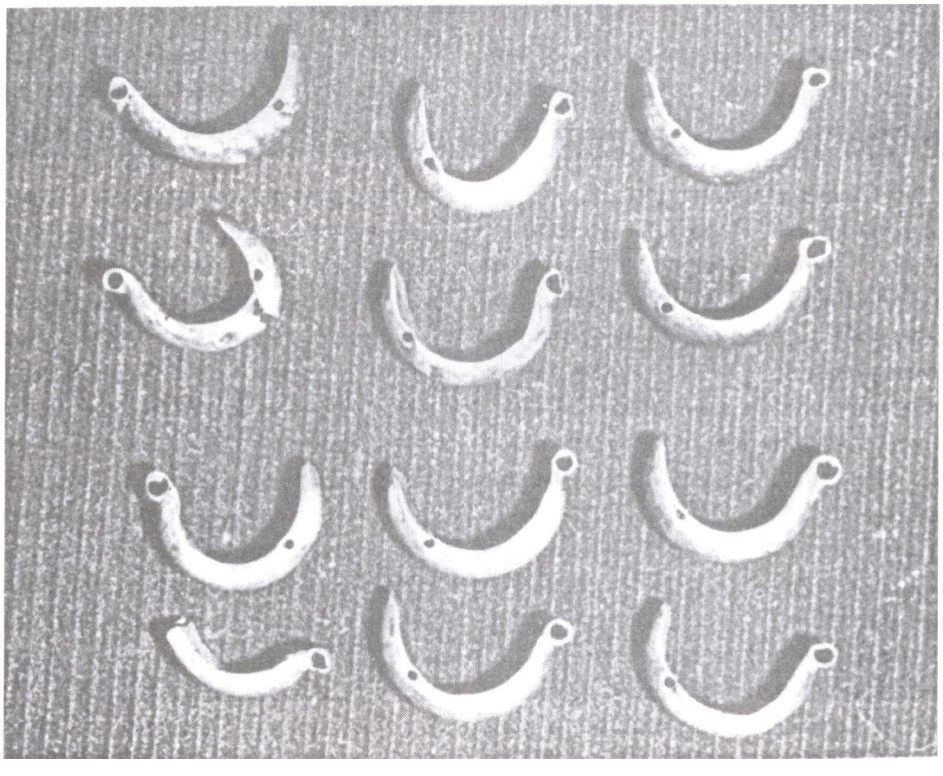
Колодочки (122 екз.). Являють прикраси довжиною 2,3 см та шириною 0,7 см. Кожна зроблена із спаяних між собою срібних тонесеньких пластинок, з яких фронтальна сторона рельєфно відтиснена на матриці у формі сегмента, зворотна – гладка, прямокутна. У місцях стикування зроблено по чотири наскрізних отвори, в яких in situ зафіксовано напівзотлілі нитки. Отже, колодочки утворювали металеву низку, до якої прив'язувалися колти (рис.35, - 1, 2). Цей факт підтверджує реконструкцію способу кріплення колтів, запропоновану у свій час академіком Б.О.Рибаковим.[34] Аналогічні знахідки трапляються майже в усіх скарбах XII ст., наприклад, у київських.[35]

Срібні тринамистинні підвіски. Первісно у скарбі їх було 15 пар. Із них 5 екз. поламані.

1

2

Рис. 39. **Прикраси головного убору:** 1 – пара малих колтів; 2 – скобки порожнисті - складові частини вінця.

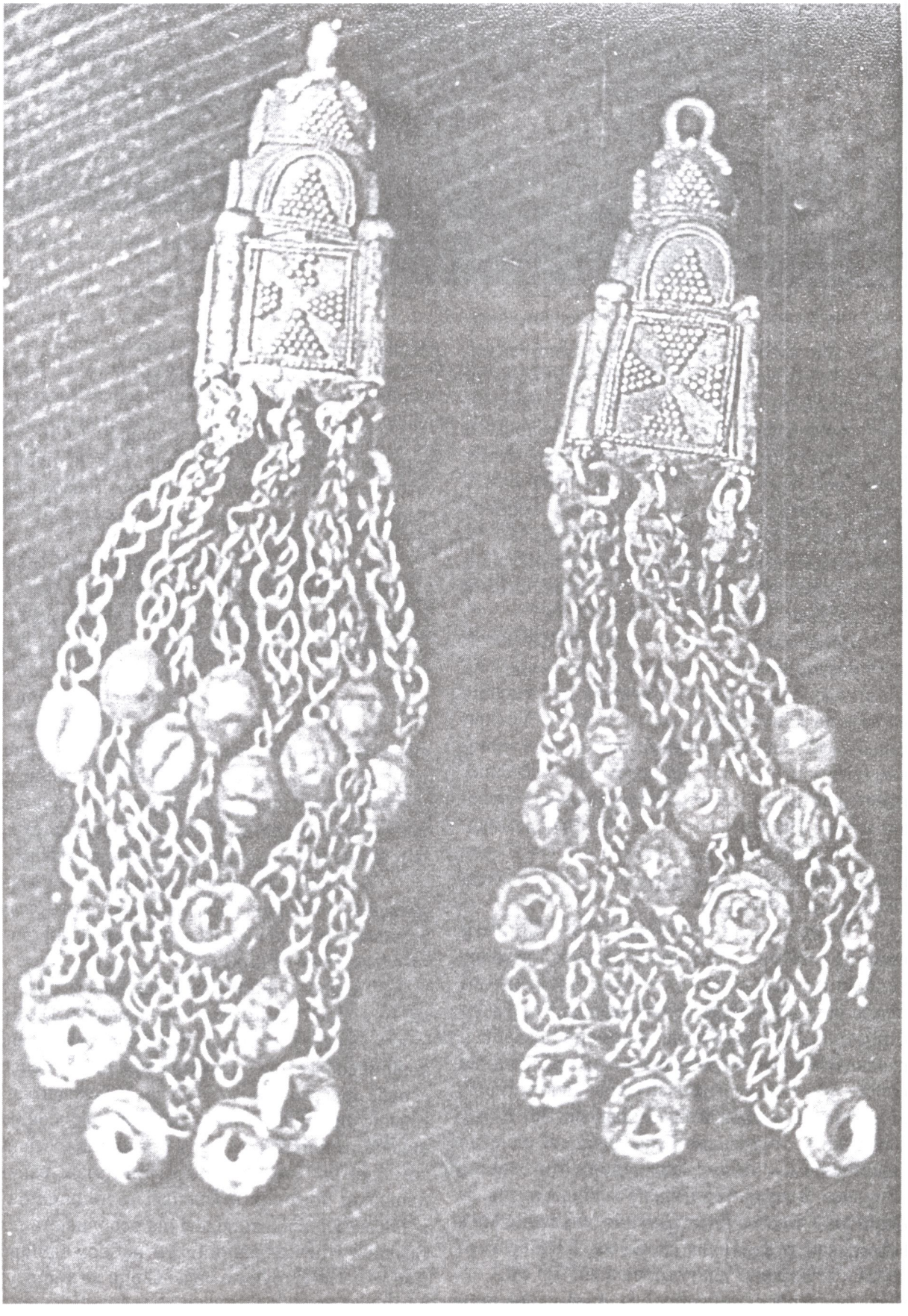

Рис. 40. **Дзвоновидні підвіски.**

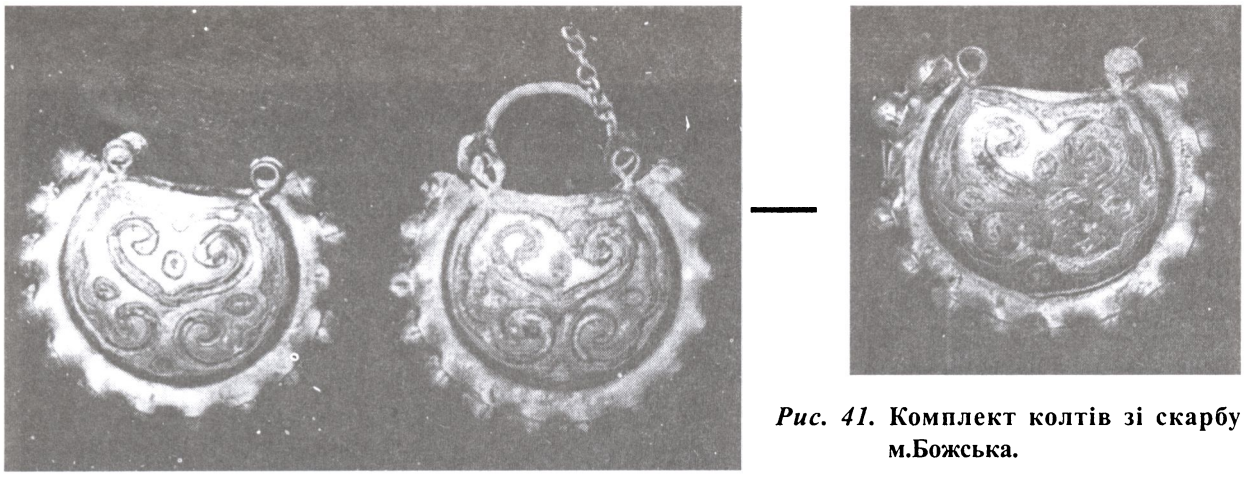

Рис. 41. **Комплект колтів зі скарбу м.Божська.**

За технікою виготовлення вони виявляють п'ять типологічних ознак: пара підвісок, що мають гладкі намистини; пара з ажурними кульками, виконаними із скрученого спіраллю дуже тонкого срібного дроту (рис.38, - 1); три пари прикрашених зерню (рис.38, - 4); чотири пари, де кульки мають прорізні отвори і контури їх декоровані сканним візерунком (рис.38, - 2) а також зерню (рис.38, - 3). Решта намистин прикрашені лише зерню. Подібні вироби широко відомі майже в усіх скарбах Східної Європи. Їх можна датувати XII-XIII ст.[36]

Дзвоновидні підвіски (пара). Від основи цих прикрас звисають п'ять срібних ланцюжків довжиною 7 см. (рис.40). Верхівки цих виробів нагадують куполовидні верхи соборів. Чотири лицьові площини обох підвісок прикрашені зерновим орнаментом у вигляді хрестиків, складених трикутничками із 552-ох окремо напаяних металевих зернин. Навколо візерунків – філігранні рамки. Висота підвісок 3,5 см, ширина 1,5 см. Серед ювелірних скарбів Стародавньої Русі ці прикраси аналогій не мають.

Порожнисті скобки. Цей гарнітур складають 16 прикрас. Вони виготовлені технікою тиснення з позолочених пластин, які вигнуті півколом і мають з одного кінця шарнір, а з другого отвір (рис.39, - 2). Під час виймання скарбу зі сховища описані вироби були складені один на одному у чотири вертикальні колонки по чотири в кожній і щільно прилягали до підвісок. При цьому скобочки у стовпчиках були складені один до одного таким чином, що отвори між собою збігалися. В останніх виявлено залишки ниток. За формою і технікою виконання аналогію цим прикрасам становлять скобочки з Київського скарбу 1890 року.[37] Датуються вони XII ст.

У скарбі є ще, крім того, одна-єдина прикраса, призначення якої не відоме. Це позолочене кільце із щільно зімкнутими кінцями, діаметром 2 см. (рис.29, - 4). Кільце виготовлено з монолітного гладкого дроту товщиною 3 мм.

Висновки

Дослідження прикрас скарбу 1970 року дозволяє зробити ряд висновків. Так, на підставі усього комплексу речей і наведених їм паралелей скарб сумарно може датуватися у межах XII-XIII століть.

Він утримує різноманітні комплекти уборів найвищих шарів давньоукраїнського суспільства. Його складають, зокрема, жіночі і чоловічі дорогоцінні гарнітури. Серед відомих давньоукраїнських скарбів, цей комплекс на сьогоднішній день є фактично єдиним, що насичений чоловічими речами. Такими, безсумнівно, є медальйони із зображеннями патрональних святих, порожнисті персні-печатки і, можливо, гривня. Вважаємо, що речі комплексу призначалися не тільки для особистого вжитку, а й для державної роботи та для демонстрації їх на офіційних прийомах і балах.

Володіла ним, мабуть, князівська сім'я протягом трьох поколінь, про що засвідчують рядові фамільні герби здрібнілих чернігівських князів на трьох перснях-печатках.

Типологічний аналіз, таким чином, показав, що ці вироби комплексу є різночасові і, отже, можливо, передавалися від покоління до покоління по лінії спадковості. Показовою в цьому аспекті є група прикрас головного убору. У її складі одних тільки тринамистинних скроневих підвісок трапилося, наприклад, аж п'ять різних типологічних комплектів. Такі ж типологічно різні ознаки проявили комплекти колтів і дзвоноподібних підвісок. Подібна типологічна особливість притаманна і речам нашийного набору прикрас. Добре це ілюструють медальйони та гарнітури намиста.

З'ясовано також, що майже усі речі комплексу являють собою складні ювелірні

вироби. Найбільш тонку і трудомістку роботу ілюструють колти, скроневі тринамистинні кільця, дзвоноподібні підвіски, наручні, персні і т.д. Продукувати такі складні речі могли лише досвідчені майстри, які досконало володіли ремісничою технікою, а також мали спеціальні знання про матеріали різного походження. Ілюстрацією зазначеного є бурштинові намистини. Щоб їх отримати, майстри, маючи під руками сировину, повинні були, наприклад, спершу обдерти бурштин від горбушки, надати заготовкам необхідну форму, просвердлити потрібні отвори, сформувати грані і пошліфувати їх. Причому кожна з цих операцій вимагала затрат фізичних і технічних зусиль.[38]

В описаному комплексі знаходиться багато речей художнього ремесла. Серед них значний науковий інтерес виявляють комплекти колтів, медальйонів, наручнів, поверхні яких прикрашені реальними та фантастичними зображеннями. Ця орнаментика виявляє естетичне та магічне значення.

Крім художніх творів, скарб утримує ще декілька речей, які відображають практичну суть та обрядову функції. Такий характер, зокрема, виявили комплект позолочених кілець з незамкнутими кінцями і три медальйони з зображенням Назарія. Це не прикраси, оскільки вони зроблені грубо і примітивно. Перші, мабуть, служили проміжною ланкою для підвішування (до головного убору?) прикрас, інші, як патрональні обереги, знаходилися в житлових приміщеннях і були прикріплені, очевидно, до образів.

Наведені аналогії засвідчують, що ряд речей комплексу найближчу відповідність мають серед скарбів Київського та Чернігівського князівств. Така направленість не випадкова. Очевидно, з цими землями власники скарбу мали родинні стосунки. Звичайно, не слід при цьому категорично відхиляти і той факт, що центри цих регіонів, передусім столичний Київ, були законодавчими осередками поширення моди костюмних уборів. Водночас, у скарбі спостерігаються речі, які в рамках поширення типових костюмних уборів виявили свій локальний різновид. Таку особливість виявили змієк, дзвоноподібні підвіски, колти і наручні. У матеріалах скарбів Давньої Русі ці вироби тотожних відповідників не мають. Якщо у майбутньому відповідних зразків не буде знайдено, то залишиться одне – припустити, що в Болохівській землі була власна мистецька школа, яка створила згаданий локальний серіал в дусі місцевих смаків.

Примітки:

1. Літопис Руський / За Іпатівським списком переклав Леонід Махновець. –К., 1989. – С. 155.
2. Там само. – С. 203.
3. Там само. – С. 249.
4. Там само. – С. 399.
5. Там само. – С. 399.
6. Винокур І.С.. Гуменюк С.К. Археологічні пам'ятки Хмельниччини –Кам'янець-Подільський, 1965. – С. 35.
7. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т.2. – С. 566.
8. Там же. – С. 566.
9. Якубовський В.І. Пошуки мертвого міста //Жовтень, 1971. – № 12 – С.105.
10. Рабинович Н.Г. Очерки этнографии русского феодального города. – М., 1978. – С. 288-299.
11. Толочко П.П. Древнерусский феодальный город. – К, 1989. – С. 197.
12. Кирпичников А.Н. Массовое оружие ближнего боя из раскопок древнего Изяславля //Крат. сообщ. о докл. и полев. исслед. И-та археол. АН СССР. – 1978.–Вып. 155. – С. 83.
13. Шендрик Н.І. Наконечники стріл із Княжої гори //Праці Держ. Істор Музею. – К., 1958. – Вип 1. – С. 162.
14. Медведев А.Ф. Татаро-монгольские наконечники стрел в Восточной

Европе //Советская археология, 1965. – № 2 – С. 36-59.

15.Якубовський В.І. Археологічні дослідження Болохівської землі // Наукові праці історичного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту. – Кам'янець-Подільський, 1995. – Т. 1– С.89-91.

16.Якубовський В.І. Пошуки мертвого міста. – С. 104-105.

17.Корзухина Г.Ф. Русские клады. – М.; Л., 1954. – С.132. – Табл. IV, –7.

18.Там само. – С. 119.

19.Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XVвв) / /МИА.– М., 1959.– №65. – С.229.– Рис. I, 18.

20.Василенко В.М. Русское прикладное искусство. – М., 1977. – С.330-331. – Рис. 144-145; Рыбаков Б.А. Русские датированные надписи XI–XIVвв. //САИ.– Е1–44.– М., 1964. –С.19-20. – Табл. XXXIV, – 1,2.

21.Дестунис Г.С. Еще о змеевиках //Записки императорского русского археологического общества. – Санкт-Петербург, 1889. – Т.4. – Вып.2. – С. 103–109.

22.Николаева Т.В. Произведения мелкой пластики XIII–XVII веков в собрании Загорского музея. Каталог. – Загорск, 1960. – №11б. – С.108.

23.Ханенко Б.И. и В.Н. Кресты и образки //Древности русские. – К., 1900. – Табл. XXVIII, – 312.

24.Там само. – Табл. XXVIII, –322.

25.Там само. – Табл. XVII, – 172, 173, 174.

26.Линка Н.В. Копіївський скарб //Археологія. – 1948. – Т.2. – Табл.III,– 7–11.

27.Якубовський В.І. Давньоруський скарб із с.Городище Хмельницької області. – С.93.

28.Корзухина Г.Ф. Русские кладі. – С. 105,150.

29.Янин Н.В. Княжеские знаки суздальских Рюриковичей //КСИИМК. – М., 1956. – Вып. 62. – С. 1–16.

30.Орешников А.В. Денежные знаки домонгольской Руси. – М., 1936. –С.85. – Табл.I, –17.

31.Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XIII веков // Советская археология. –М.; Л., 1940. – №52. – С.246.

32.Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. –М., 1955. – №49. –С.148-150. – Рис.117

33.Рибаков Б.О. Київські колти і вілли-русалки. – С.96. – Рис.I.–1

34.Рибаков Б.А. Ремесло Киевської Руси. – М., 1948. –С. 316, 317, 338, 382; Його ж. Древности Чернигова // МИА. – М.; Л., 1949. – №11. – С. 58. – Рис.23

35.Корзухина Г.Ф. Русские клады. – С.108. – Табл. XXXIII; – С.111. – Табл. XXXVIII, – 6; Табл. XLIX, –13,15

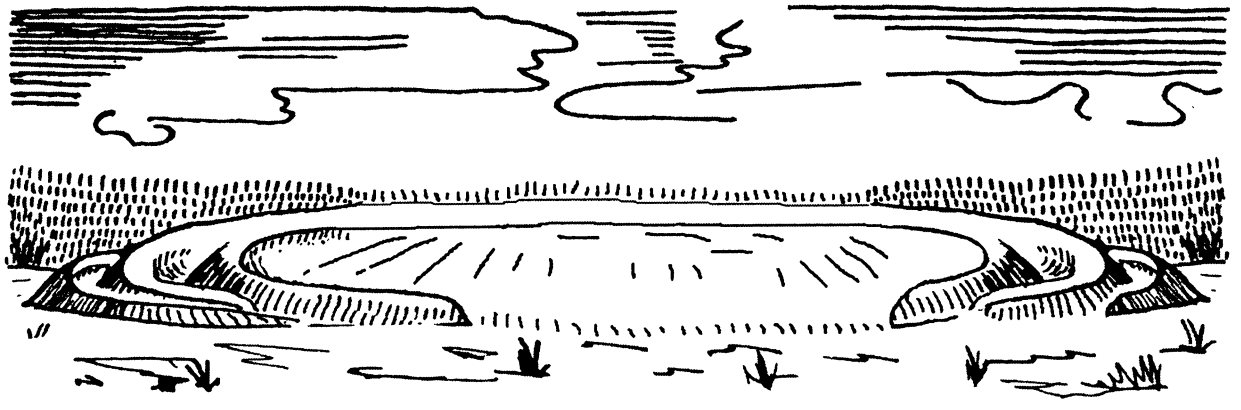
36.Корзухина Г.Ф. Русские клады. – С.105-150.

37.Толстой И.И. и Кодаков Н.П. Русские древности в памятниках искусства. – Санкт-Петербург, 1897. – Вып.V. – Табл.II, – 7,8

38.Сребродольский Б.И. Янтарь. –М., 1984. – С.91.

Розділ IV

Теліженецькі скарби

Цей розділ вводить у науковий обіг речові скарби, а також археологічні об'єкти, в яких вони знайдені. Зокрема, руїни городища, з якого походять ці скарби, знаходяться на мисі правого берега р. Ікви, навпроти с.Теліженці Старосинявського району Хмельницької області. Його місцева назва Вали. Цей населений пункт належить до феодальних міських поселень площею біля 30 га. Його складає, укріплений центр площею 35200 ква-дратних метрів і неукріплене селище, що прилягає з напілля площею 23 га. Центральна частина пам'ятки захищена трьома лініями підково-подібних валів і ровів (рис.42). Як показали дослідження, внутрішня лінія являла форти-фікаційний пояс із дерев'яно-земляних зрубів. Зовнішня (третя) лінія – це земляний вал із дерев'яним тином вздовж його вершини. Сліди тину простежено по одному рядові ямок, в яких виявлено рештки спалених кілків.

Культурний шар укріпленої частини утримує різноманітний речовий інвентар XII-XIII ст. На території, що прилягає до р.Ікви, його товщина 0,8 м, у центрально-західній точці - 0,9 м, на схилах внутрішньої (західної) оборонної лінії він досягає товщини 1,4-1,6 м і більше.

Стаціонарними роботами, які проводились археологічною експедицією Хмельницького обласного краєзнавчого музею під керівництвом автора, протягом 1973-1984-го та 1989-го років на площі біля 0,63 га. відкрито 18 жител, 5 печей літнього користування, 9 господарських ямс-мітників, 2 льохи і 8 приміщень виробничого призна-чення, (рис.43).

Останні складають відособлений ремісничий квартал. Певне світло про будову і діяльність деяких відкритих виробничих комплексів проливають дві гончарні майстерні, виявлені 1977 року

Рис. 42. **План укріпленого центру м.Городця.**

недалеко від житла 7. Тип архітектури обох приміщень, в яких діяли гончарні печі, однаковий: прямокутні зруби із заглибленою в грунт основою. Один із них представляв двокамерне житло, в якому мешкала сім'я гончара. У бічній дерев'яній причепі цього зрубу знаходилися два керамічні горни.

Біля майстерні розташовувалася яма з гончарними відходами. Знахідки, які походять звідти, засвідчують що гончарня продукувала різноманітні кружальні вироби: різновеликі горщики, кубки, мініатюрні мисочки (іграшкові?) та округлі глиняні кульки-брязкальця. Одна частина знайденої кераміки являє собою загальнопоширений давньоукраїнський тип горщиків, інша – сформована у галицькому стилі.[1]

У польовому розкопочному сезоні 1977 року, на ділянці V, відкрили ще ювелірну майстерню, виявилену недалеко від житла 9. Являє собою рештки дерев'яного зрубу із заглибленою основою розміром 4х3,6 м. В одній його половині діяла глинобитна піч житлового призначення, в другій – виробнича піч для розігрівання кольорових металів. На приступці біля неї розчистили дві кам'яні двосторонні ливарні форми, які вказують, що в приміщенні виливали натільні хрестики, медальйони і персні щитковидного типу (рис.44). Крім того, в шарі заповнення майстерні знайдено ще три людських кістяки та різноманітні матеріали першої половини XIII ст.

Відкриті на городищі житла являють собою рештки будівель зрубного і фахверкового типів. Перший із них переважає. Це – однокамерні дубові, іноді соснові зруби площею від 4-8 до 11-16 кв.м. Монтували їх у спеціально викопаних попередньо неглибоких котлованах на материковій чи утрамбованій площадці. Роль фундаменту виконували колоди найнижчого ряду віниць. На кутах їх зв'язували у так звані «руські вугли». Цей спосіб в'язання полягав у тому, що на кінцях колод видовбувалися півкруглі гнізда. Верхні конструкції зрубів простежено спаленими у заповненнях нижньої частини будівель.

Фахверковий тип жител являє собою рештки однокімнатних і багатокімнатних будівель, стіни яких споруджувалися із дерев'яних брусків, закладених у пази опорних кутових стовпів. До цього типу належать 7 жител, серед яких одна будівля була двоповерховою. Виявлені долівки жител глиняні, інтер'єр будівель невибагливий: дерев'яні лавки, глиняні лежаки, зольниці, дерев'яні відра, кужелі, мисники і печі. Останні споруджувалися із глини і каменю (печі-кам'янки) в одному із кутів, безпосередньо на долівці або на материкових чи кам'яних підвищеннях. Переважна частина пічних заводів не збереглася.

У житлових та інших археологічних комплексах виявлено величезну кількість речового інвентаря. Крім масових керамічних фрагментів, уламків скляних браслетів, зібрали ще великі колекції озброєння, кінської упряжі, спорядження вершника, пам'яток сільського господарства, промислів і різних ремесел. Як показали дослідження, ці матеріали є зразками давньоруського виробництва.

Хронологія Теліженецького городища визначається групою поселень, які розташовані поблизу і час їх непогано датується літописними повідомленнями. Це, наприклад, добре датовані городища у селах Губин, Колодяжне, Кудинка. Їх єднає між собою одна і та ж інженерна схема збудованих укріплень та матеріальна і духовна культура. Сумарно ці пам'ятки датуються XII-XIII ст. Порівняння кераміки, скляних браслетів та інших речей з аналогічними із розкопок Великого Городища на р.Гусці (с.Городище під м.Шепетівкою) показали, що їх виробництво припадає на першу половину XIII ст. Доповнюють та уточнюють цю дату знахідки шпор із зірчастими коліщатками, які датуються 20-30-ми роками XIII ст.[2] До цього часу належать також іконка із зображеннями Св. Марії і Миколая та речі, декоровані чорнінням, сканню і перегородчастою емаллю.

Таким чином, матеріали розкопок свідчать, що городище на р. Іква засновано наприкінці XII ст. Тоді, зокрема, було зведено його фортифікації: рови і вали. Внутрішня територія городища освоювалася протягом першої половини XIII ст. Знахідки стріл татарського типу вказують, що поселення, можливо, спалили війська монголо-татарських ханів. Під час штурму його військове і цивільне населення загинули.[3]

Приміщення схованих скарбів

Звернемося до житла, в якому у 1973 році знайдено скарб I. За нашою польовою нумерацією воно позначено під №1. Являє собою рештки дубового зрубу із заглибленою в грунт основою розміром 4,2х3,2 м. Його обриси простежені за 2,5 м. на північ від порожнистої кліті 2 по спалених стінах (поздовжній і поперечній), які збереглися на висоту двох нижніх вінець. Вхід шириною 0,7 м. знаходився у північно-західному кутку житла. Долівка глиняна, рівна, підмащена тонким шаром глини, виявлена на відмітці 1,4 м. від сучасної поверхні. У південно-західному кутку розташовувалась піч-кам'янка. Вона підквадратна в плані, складена із окантованого каменю-

граніту. Стінки топки збереглися на висоту 0,4-0,5 м, на внутрішній поверхні є сліди глиняної обмазки. Вустя печі направлено на захід. З боку вустя знаходиться передпічна яма, опущена в долівку приблизно на глибину 0,4 м. На дні ями розчищено попіл і кістки птиць.

Під завалом обмазки, перемішаної із згорілими дерев'яними шматками брусів, що вкривали основу будинку, знайшли 2 точильних бруски, уламок мідного дроту, 3 кухонних ножики, фрагмент відерної дужки, 3 серпи, плужний леміх, 2 шиферних прясла, стремено, 2 кільця із чорного металу, 2 намистинки (керамічна і скляна), ключ від замків циліндричного типу, петлю, з'єднану зі

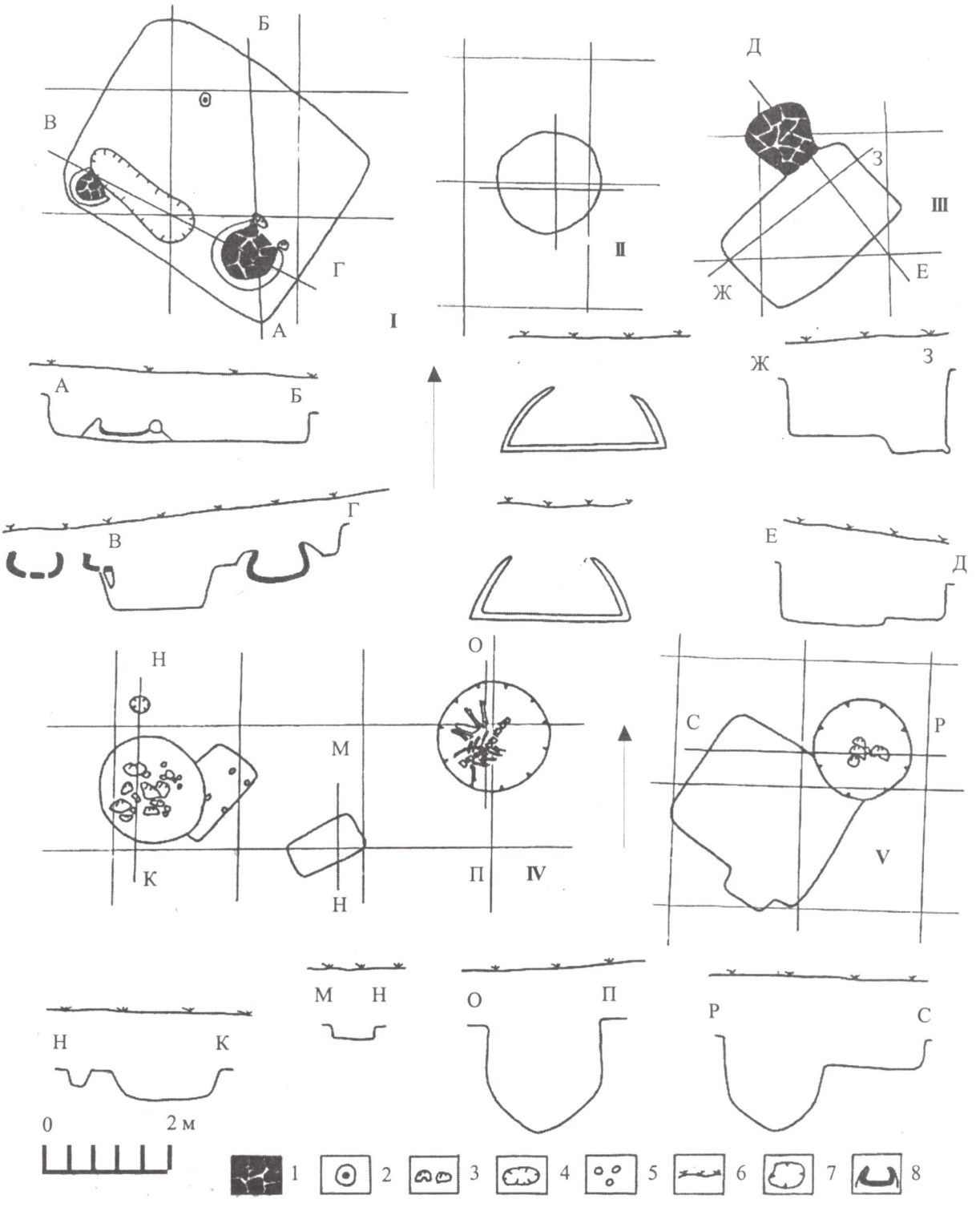

Рис. 43. **Плани і розрізи решток будівельних приміщень випробничого призначення на території м.Городець: I** – ювелірна майстерня, **II** – керамічний горн поза будівлями, **III** – зерновий сушильний комплекс, **IV** – мукомельний комплекс 1, **V** – мукомельний комплекс 2; 1 – черені печей, 2 – людський череп, 3 – каміння, 4 – заглиблення, 5 – стовбові ямки,6 – лінія денної поверхні, 7 – межі зернових ям, 8 – глинобитні печі.

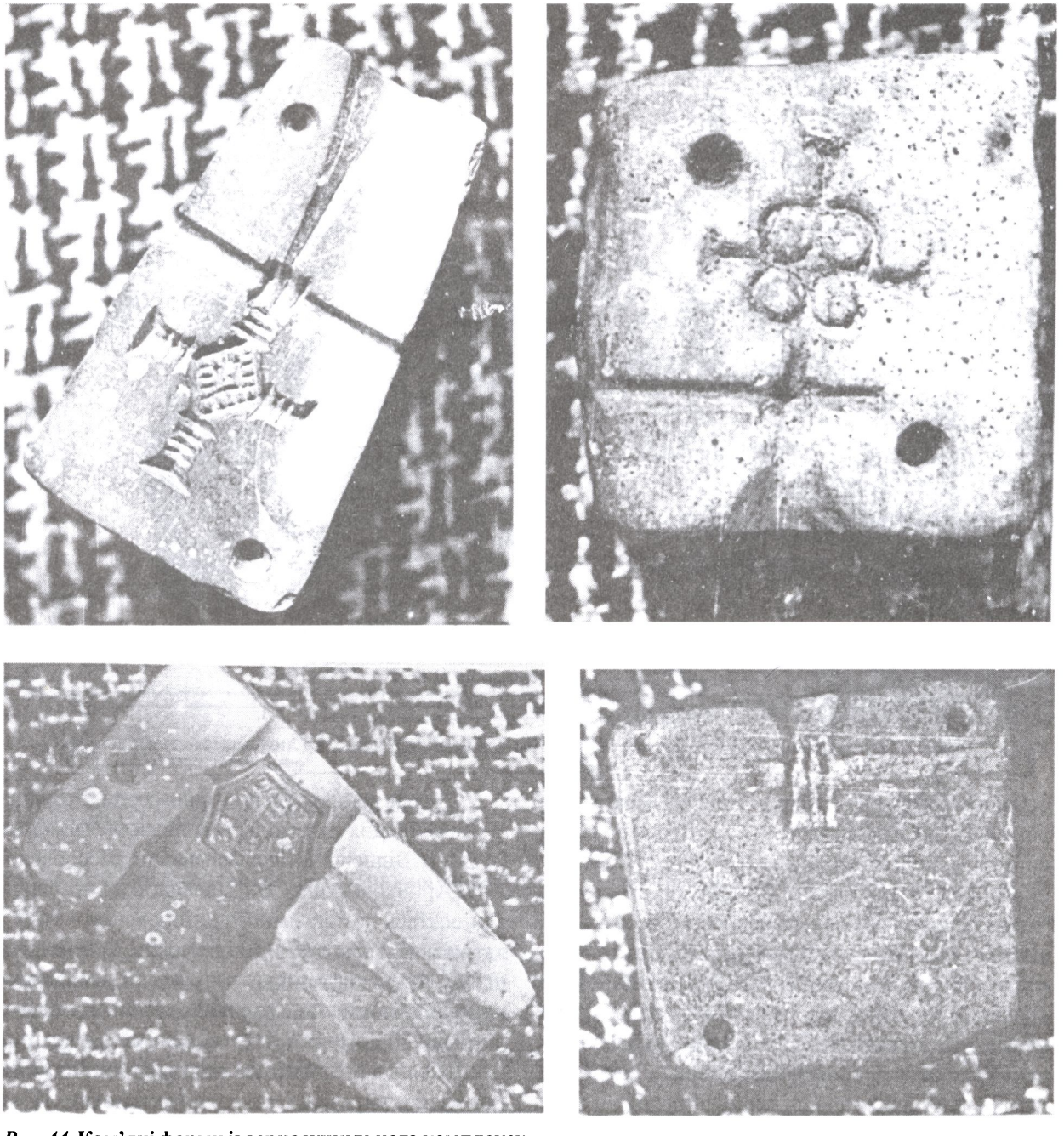

Рис. 44. **Кам'яні форми із зерносушильного комплексу.**

скобою, фрагмент бронзового браслета (пластинчастий тип), лунницю то уламки кераміки XII-XIII ст.

У час розчистки основи житла №1, під порогом, у неглибокій ямці, знайшли скарб коштовностей. Речі ювелірного комплексу лежали прикупі.

Другий комплекс прикрас – скарб II – був схований у приміщення для просушування зерна (рис 43, - III). Його залишки досліджувалися у 1978 році з південно-західного боку від житла 10.

Ззовні руїни мають вигляд прямокутного котловану розміром 2,6х1,6м. Стіни прямовисні, у давнині були облицьовані тесаним брусом, про що засвідчують спалені його рештки, розчищені у фундаментних ровиках. Поздовжніми стінами будова орієнтована з південного заходу на північний схід. Долівка материкова, вимащена органічно-піщаною сумішшю, зафіксована на глибині 1,82 м (південно-західна частина) від сучасної поверхні. Безпосередньо на долівці розчистили людські кості, які належали сімом особам (рис.45).

Долівку вкривав товстий шар темного грунту, перемішаного із згорілими колодами, зернами пшениці і коноплі, які до пожежі зберігалися у двох дерев'яних бочках. Рештки їх виявлені з південно-західної сторони привустьової частини печі.

У північно-східному кутку будівлі, під розвалом обмазки, знаходилися залишки зруйнованої глинобитної печі, вирізаної у материку поза

Рис. 45. **Заповнення верхньої частини зерносушильного комплексу. Розчистка людських останків.**

основою котлована. Має вигляд прямокутника розміром 1,4х1м. Стінки топки вертикальні, добре випалені, збереглися на висоту 0,6 м. Вустям піч повернена на південь, всередину приміщення. Черінь рівний, глибоко випалений, зафіксований на відмітці 1,2 м від сучасної поверхні. Внутрішній простір печі виявився вщерть заповненим спаленим зерном жита, перекритого зверху 5-ма людськими кістяками. Із шару зерна вийняли ряд речей, зокрема, точильний камінь, ювелірну наковальню (рис.46, - 2), терпуг (рис.46, -1) для обробки кістки, натільний хрестик, 3 серпи і уламки декілька десятків фрагментів давньоруської кераміки (рис.46, - 3).

Дата та історико-культурна приналежність будівлі визначається, передусім, за знахідками керамічних уламків, значна частина яких належить горщикам із потовщеними ззовні округлими вінцями. Характерним для цього асортименту посуду є також своєрідне профілювання шийки, конусовидно розширеної до плічок. Горщики виготовлені із жовто-коричневої глини зі значними домішками піску. Орнаментальні мотиви, виявлені під відігнутими вінцями і на тулубі, майже стандартні: врізні горизонтальні і хвилясті лінії. Порівняння посуду показало, що горщики цього типу зустрічаються у матеріалах поселень Ломовате (Черкащина), хут. Половецького, Сокільці і датуються серединою XIII ст.[4]

Більш ранню дату проявили серпи. Довжина обох знайдених екземплярів коливається в межах 26-28 см. Відповідно до класифікації, розробленої А.В. Арциховським і В.П.Левашовою, ці серпи відносяться до так званого дніпровського типу і датуються XII ст.[5] Слід відзначити, що теліженецькі серпи ні формою згину лез, ні матеріалом не відрізняються від тодішніх серпів Київської держави. [6] До цього часу належать і ювелірна наковальня з подовженим рогом збоку. Знахідки подібних виробів є дуже рідкісними. Поза територією Болохівської землі деяку подібність із теліженецькою виявила ювелірна наковальня XII ст. із Новгорода Великого.[7]

Отже, згідно з виявленими речами та наведеними їм аналогіями, описана будівля була споруджена не пізніше кінця XII ст. Дату її загибелі орієнтовно можна віднести до середини XIII ст.

За 10 м на південний захід від описаного об'єкта знаходиться зернова яма. Форма її горшковидна, діаметр верхньої частини 1,6 м. Стінки зверху майже вертикальні, ближче до дна сходяться на конус. Яма викопана у світло-жовтому цільнику на глибину 2,02 м від стародавньої поверхні. Стіни ями колись були вимащені глиняною сумішшю, рештки якої простежено у час досліджень. Зверху яму заповнював шар глини (товщина 0,4 м), нижче залягав темний грунт, перемішаний з обмазкою. У спідньому шарі

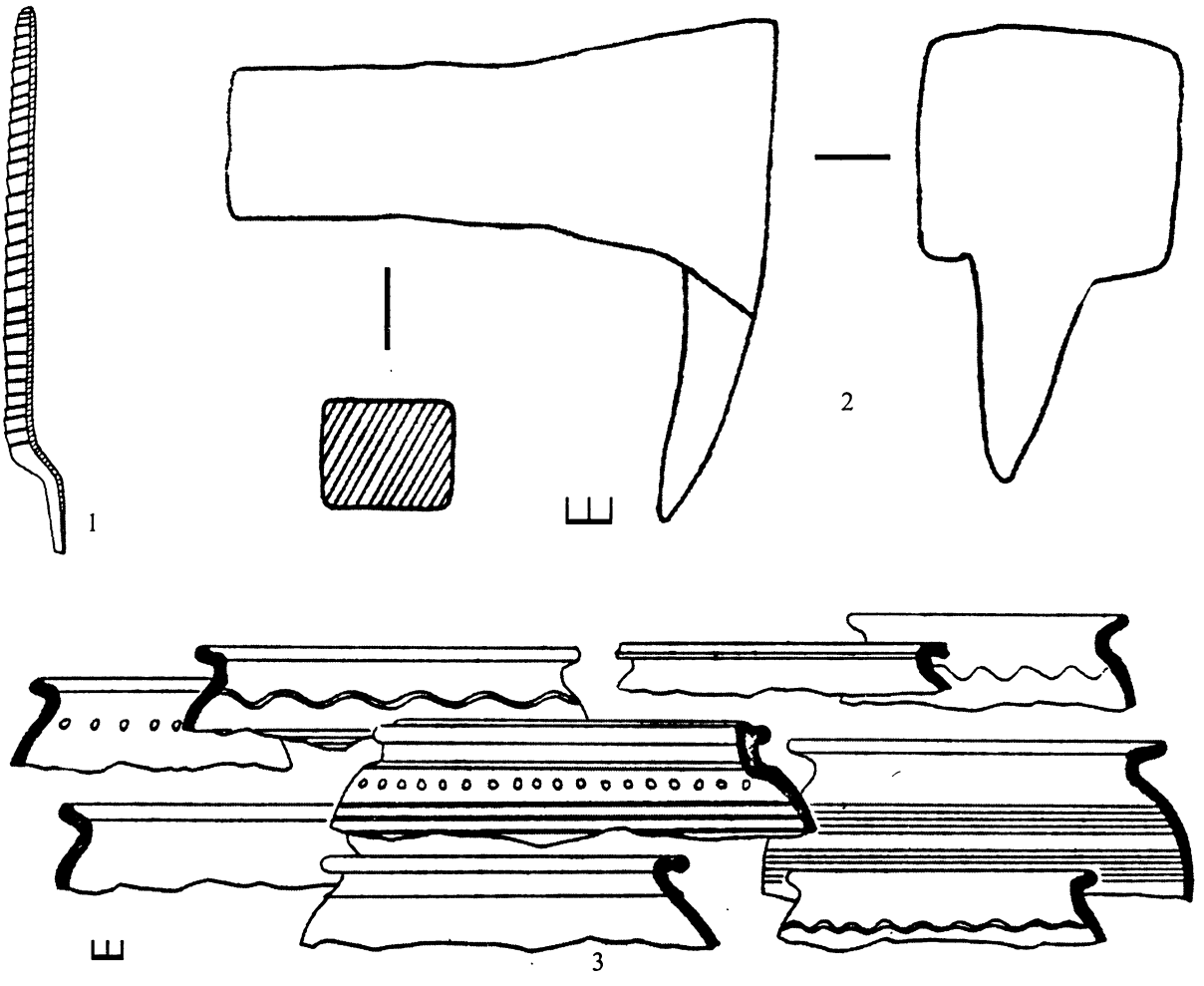

Рис. 46. **Речовий інвентар із зерносушильного комплексу:** 1 – терпуг; 2 – наковальня; 3 – форми горщиків.

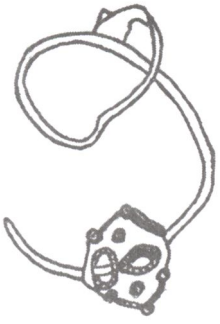
знайшли спалені зерна жита, згорілі шматки дерев'яних брусків, фрагменти кераміки XIII ст та спресовані уламки випаленої глини. За межами ями збереглися сліди чотирьох стовпів, які тримали колись покрівлю над нею.

Наведений археологічний матеріал свідчить, що відкриті будівлі мали специфічне призначення. Звертає на себе увагу, зокрема, інтер'єр та речовий інвентар приміщення дерев'яного зрубу, які чітко відрізняються від матеріалів звичайного житла. У зрубі нема традиційного для житлового помешкання материкової лавки-лежанки, нема кухонних ножів, нема різноманітних керамічних виробів, нема прясел від веретен, риболовних гачків, решток їжі тваринного і пташиного походження. Натомість все знайдене показує, що будівлі становлять єдиний виробничий комплекс для просушування зерна: зернова яма, великогабаритні бочки із зерном і об'ємиста піч, в якій до пожежі на городищі сушилося жито. Ззовні робота комплексу могла виглядати так: зі складу-ями зерно подавали в приміщення сушарки і тимчасово висипали його у бочки. Паралельно піч пропалювали, нагріваючи до потрібної температури. Потім, вигрібши із неї жар, засипали зерно і закривали затулою на необхідний час для висихання злаків.

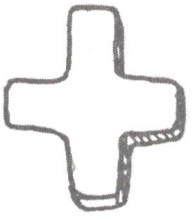
Таким чином, археологічні матеріали вказують, що комплекс для просушування зерна функціював протягом першої половини XIII ст і загинув під час пожежі, яка сталася на городищі у середині XIII ст. У сховку цієї сушарки виявили скарб II. Сховок являв собою округлу ямку, викопану у долівці південно-західного кутка зрубу на глибину 0,5 м. Речі в ямці лежали прикупі.

Скарби

Скарб I, 1973 р. В його складі 28 прикрас. Переважна більшість їх (22 екз.), – це персневидні скроневі підвіски, виготовлені зі срібного, округлого в перерізі дроту. Один кінець прикрас направлено в зворотній бік закруту, відтак розклепано і скручено в трубочку, другий обрубано і заокруглено (рис.47, - 6). У матеріалах скарбів кільця цього типу – рідкісне явище. Такі прикраси більше поширені у матеріалах давньоукраїнських могильників.

1

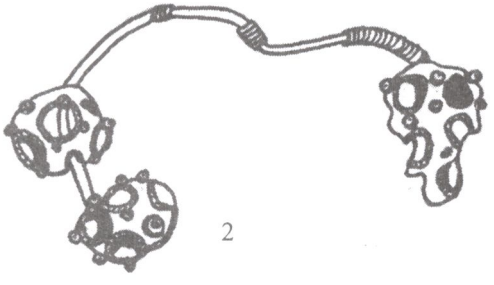

3

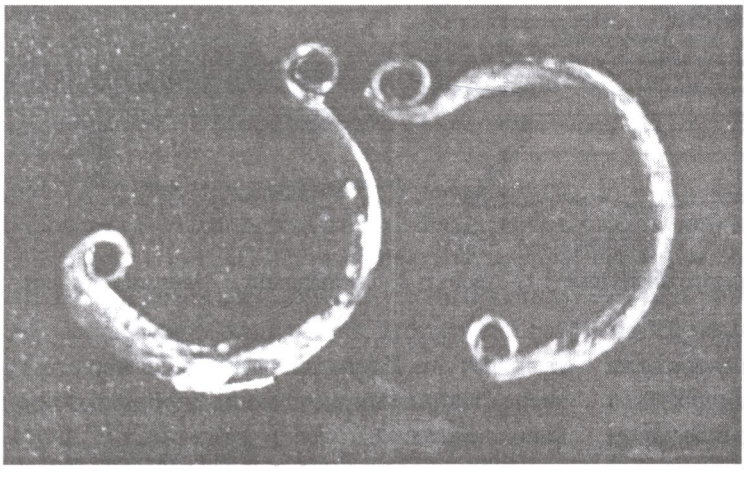

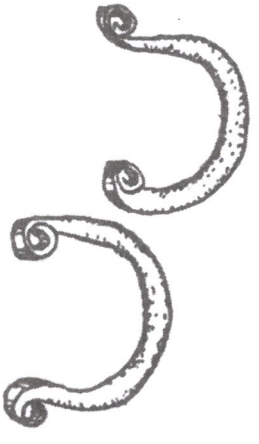
4

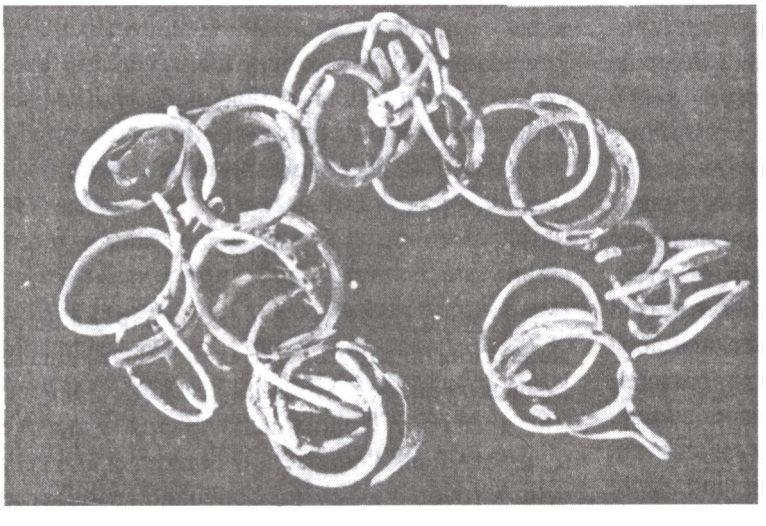

2

5

6

Рис. 47. **Коштовності зі скарбу І м.Городця:** 1, 2 – кільця київського типу; 3 – прорис корсуньчика; 4 – прорис персня; 5 – дужки колтів; 6 – скроневі кільця та їх прориси.

1

2

3

4

6

5

Рис.48. **Прикраси зі скарбу I:** 1 – одностороннє зображення Святого Георгія; 2, 5 – сережки київського типу; 3 – перстень; 4 – корсуньчик; 6 – браслет.

Підвіски. У скарбі їх одна пара. Каркас цих прикрас являє собою срібне кільце, на яке насаджено і закріплено три порожнисті кульки (діаметр 16 мм) з шістьма отворами. Останні декоровані сканним і зерновим узором (рис.47, - 1, 2; 48, - 2, 5). В літературі аналогічні вироби відомі за назвами тринамистинні скроневі кільця, київські сережки, кільця київського типу. Їх приналежність до жіночого головного убору заперечень серед фахівців не викликає. На думку Г.Ф.Корзухіної, подібні вироби складали очілля.[8]

Браслет (рис.48, - 6). Належить до типу ювелірних виробів, розклепані кінці яких скручені у трубочки і вивернуті назовні.[9] Прикрасу виготовлено технікою кування із срібної тонкої пластини. Лицева сторона її гладка, неорнаментована. Спеціалісти датують такі вироби XI – XIV ст.[10]

Дужки колтів – пара (рис.47, - 5).

Корсуньчик – 1 екз. (рис.48, - 4), – виготовлений із мармуру. У верхній частині вертикального перехрестя наявний наскрізний отвір. Своїми розмірами і матеріалом цей хрестик близький до корсуньчика XIIст., що походить із скарбу Княжої Гори, виявленого у 1897 році. [11]

Перстень (рис.48, - 3). Виріб виготовлено із срібла технікою лиття. Його щиток несе зображенням оленя. Сюжетно цей перстень близько нагадує символ на одному із перснів зі скарбу Божська (1970 р.).

Медальйон. Це – кругла прикраса з одностороннім поясним зображенням Святого Георгія, вирізаного на кістці діаметром 2 см. Рисунок зображує юне, безбороде обличчя, обмежене вузенькою смужкою кучерявого волосся на голові (рис.48, - 1). Обриси голови оточує круглий німб. На фоновій частині, з обох сторін від голови, наявні написи, прорізані двома колонками. Ліва із них читається як Горги (Георгій), права не розшифрована. Тіло зображеного захищає панцир (лусковидний тип), поверх якого накинуто корзно, застібнуте нижче горла круглою фібулою. У лівій руці Георгій тримає щит, правою – зброю, що нагадує масивну рогатину. Увесь рисунок навколо обрамлений бортиком.

Зображення виконано в техніці різьби низького рельєфу. Пам'ятка відображає руський тип людини: голова подана округлою, кутики очей трохи підняті до скронь, ніс – короткий, кінчик його круглий. Очі і ніс показано вкрай примітивно, у вигляді петель і крапок. Лінії рота відсутні зовсім, у той час як рисунок тулуба виявляє пропорційні форми. Дуже старанно пропрацьовано, зокрема, деталі корзно, яке на плечах зображеного стягнено у складки. Реалістично відображено староруську рогатину, деталі захисної одежі і орнамент щита. Загалом медальйон справляє враження красивого, вишуканого художнього твору.

Описаному медальйону ідентичних зразків не знайдено. Але його сюжет більш-менш нагадує зображення на візантійській камеї XI ст. із фондів Загорського музею.[12] Правда те зображення відрізняється від наведеного і матеріалом і візантійською іконографією Георгія. Такі ж відмінності притаманні зображенню Георгія і на візантійській кам'яній іконці X ст київських колекціонерів Б.Н. і В.Н.Ханенко.[13] Відсутність аналогічних виробів показує, що цей медальйон виготовлено в місцевій школі, яка продукувала образ Георгія в дусі руського воїна-захисника, мотив дуже поширений у прикладному давньоукраїнському мистецтві XIII ст.[14]

Огляд речей скарбу I показує, що у його складі є як чоловічі убори, так і комплекти прикрас жіночого вбрання. До категорії чоловічих належать, зокрема, унікальний медальйон із зображенням Архангела Георгія, решта – убори жіночого костюму. Серед останніх дорогоцінними є скроневі тринамистинні підвіски, які успадкували стильові форми київських зразків. Дротяні скроневі кільця є проявом масово розповсюджених улюблених прикрас населення болохівської землі. Вони являють собою виключно місцевий тип прикрас, який сформувався у цьому регіоні у попередню, додержавну, добу.[15] Згідно наведених аналогій і стратиграфії спаленого приміщення, з якого походить скарб, більшість коштовностей комплексу слід віднести до першої половини XIII ст. Можливо, що деякі речі скарбу були виготовлені значно раніше кінця XII ст.

Скарб II, 1978 р (рис.49). Його складають 32 прикраси жіночого костюму. За способом носіння їх можна поділити на дві великі групи: а) набір предметів головного убору; б) прикраси нашийні.

Прикраси оголов'я

До цієї групи прикрас належать стрічкарясни і розпарований гарнітур колтів (2 шт.).

Колти. Один із них виконано у техніці перегородчастих емалей. Складається із двох срібних позолочених щитків без облямівки. Зображення подані у стриманій різнобарвній гамі кольорів: чорного, синього, червоного, зеленого і білого. На лицьовій стороні вміщена композиція із двох птахів, які спроектовані по обидва боки від криновидного символу у центрі щитка. Крила птахів складені, хвости опущені вниз, голови звернені до крину. На зворотній стороні знахо-

Рис.49. **Укріплений центр м.Городця. Речі скарбу II.**

диться малюнок у вигляді розпуклої бруньки в кружечку, яка оточена чотирма трапеціями і трьома кринами (рис.50).

Описаний колт тотожних відповідників не має. Правда, деяка подібність спостерігається із зображеннями птиць на київських золотих колтах XII ст. [16] Але київські вироби відрізняються від нашого і ціннішим матеріалом, і зовсім іншим спектром кольорів, і, звичайно, іншим рослинним орнаментом на зворотній сторонні щитка. Очевидно, таліженецький колт є спрощеним варіантом київського зразка. Він, згідно хронологічної класифікації Б.О.Рибакова, фіксує ранній тип колтів із зображеннями птахів.[17]

Другий колт виготовлений із срібла і позолочений. Як і попередній, він має таку ж форму, але відрізняється від того наявністю закріплювальних штифтів по обідку щитка, а також орнаментом і технікою його виконання. Передня і зворотня сторони цього колта ілюструють птаха з розкритими крилами, розчепіреними кігтями і розпущеним хвостом. З обох сторін щитків зображено роги, направлені вверх загостреними кінцями (рис.51, 55). Поверхня рогів і груди птахів прикрашені символічним узором. Малюнки виконані різцем і контурною черню. Робота досить примітивна. Кидається у вічі порушення симетрії малюнків. Так, наявний сюжет композиційно виявився втиснутим у нижню частину щитків колта, а верхня частина залишалася незаповненою. Розмір колта дещо більший (60 мм.) від поширених колтів із сюжетами птиць, діаметр яких коливається в межах 40-50 см. Відсутність анало-гічних виробів в інших землях Давньоукраїнської держави, невисокий рівень художнього виконання, дозволяють припустити, що цей колт є виробом місцевої болохівської школи художнього ремесла.

Стрічка-рясни. Комплект утримує 7 порожнистотілих, криновидного типу, срібних з позолотою бляшок, скріплених між собою за допомогою шарнірних з'єднань. В основі кожної бляшки є кругле гніздо з камінцями-самоцвітами. Згідно з експертною оцінкою, ними є два смарагди і п'ять турмалінів. Гнізда і криновидні наконечники прикрашені філігранню (рис.49, 52). Наконечні бляшки закінчуються чотирикутними сплетеними ланцюжками. В цілому прикраси виконано на високому професійному рівні. Серед матеріалів ювелірного мистецтва Давньої Русі подібних виробів не знайдено.

Рис. 50. **Зображення на колті зі скарбу II м.Городця.**

Рис. 51. **Колт з зображенням птахів із скарбу II м.Городця.**

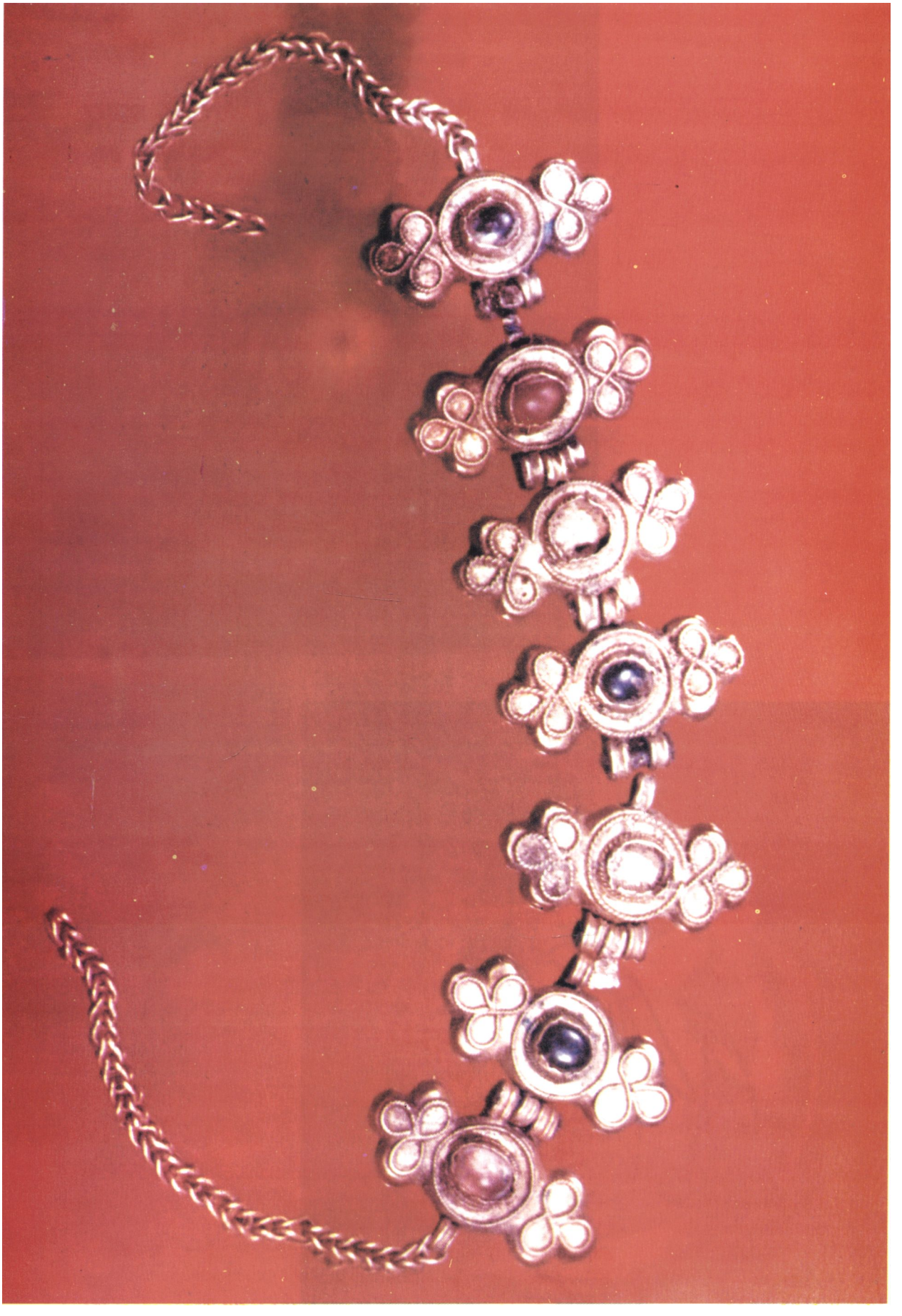

Рис.52. **Рясни зі скарбу II м.Городця.**

Рис.53. **Намисто зі скарбу II м.Городця.**

Рис.54. **Підвіски шумлячого типу.**

Прикраси нашийні.

Цю групу прикрас складають різні комплекти виробів.

Гривня (рис.56, - 1). Прикраса виготовлена із шести попарно сплетених срібних дротів, кінці яких зведені докупи, розклспані у вузьку тонку пластинку і закручені у петлі. Каркас прикрас додатково обвитий сканним плетивом із подвійно звитого, дуже тонкого, срібного дроту. Описана прикраса морфологічно нагадує зразки київських гривень кінця XII – першої половини XIII ст.[18] На півночі Давньоукраїнської держави аналогічні вироби походять із Зарайських курганів, які датуються XII ст.[19]

Підвіски. До цієї підгрупи належать порожнисті підвіски криновидного (4 екз. - рис.56, - 2) та шумлячого (6 екз. - рис.54) типів. Перші із них сформовано із срібних бляшок, лицьова частина яких рельєфно відтиснена у вигляді двох з'єднувальних кринів-ростків. До кінця одного із кринів приварено вушко для підвішування. Зворотна сторона рівна і гладка. Аналогічні прикраси наявні у київських скарбах XII ст., виявлених у 1901[20] і 1949 роках.[21]

Другий тип підвісок являють собою срібні ювелірні вироби загальною довжиною 63 мм кожна зокрема. Верхівки порожнистотілі, грушовидної форми, виготовлені технікою тиснення із листового срібла з позолотою. Поверхня гладка. З вершин прорізано вузькі отвори, внизу – наявні чотири петлі, з'єднані з ланцюжками, які закінчуються грушовидними наконечниками. Останні насаджені на срібні стерженьки та з обох сторін обмеженні перлами округлих форм. Ланцюжки сплетеного типу, чотиригранної форми. Техніка виготовлення

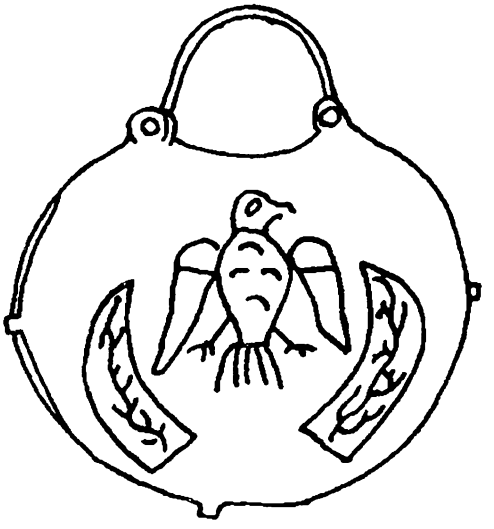

Рис.55. **Прорис зображення на колті зі скарбу II м.Городця.**

ланцюжків тотожна до техніки сплетення на наконечниках рясен цього скарбу, що стилістично сднає ці вироби комплексу. Очевидно, їх виготовив один майстер. Близьких аналогій цим підвіскам не знайдено, але тип їхніх ланцюжків найближчі відповідники має в ланцюжках дзвоновидних підвісок зі скарбу 1970 року літописного Божська. Відсутність прямих аналогій дозволяє зарахувати ці вироби до місцевих зразків прикрас XIII ст.

Намистини. Вироби демонструють три різнотипні металеві гарнітури намистин: великої форми двох типів (10 екз.) і дрібні (2 екз.). Великі намистини – це три срібні з позолотою еліпсовидні прикраси із рельєфно відтиснутими поверхнями, менші – також еліпсовидної форми, але їхня поверхня гладка. Третій набір складають дві срібні намистини кулевидної форми (рис.53; 54, - 2),. Описані намистини повну відповідність знаходять собі у зразках намистин XIII ст. із Городищенського

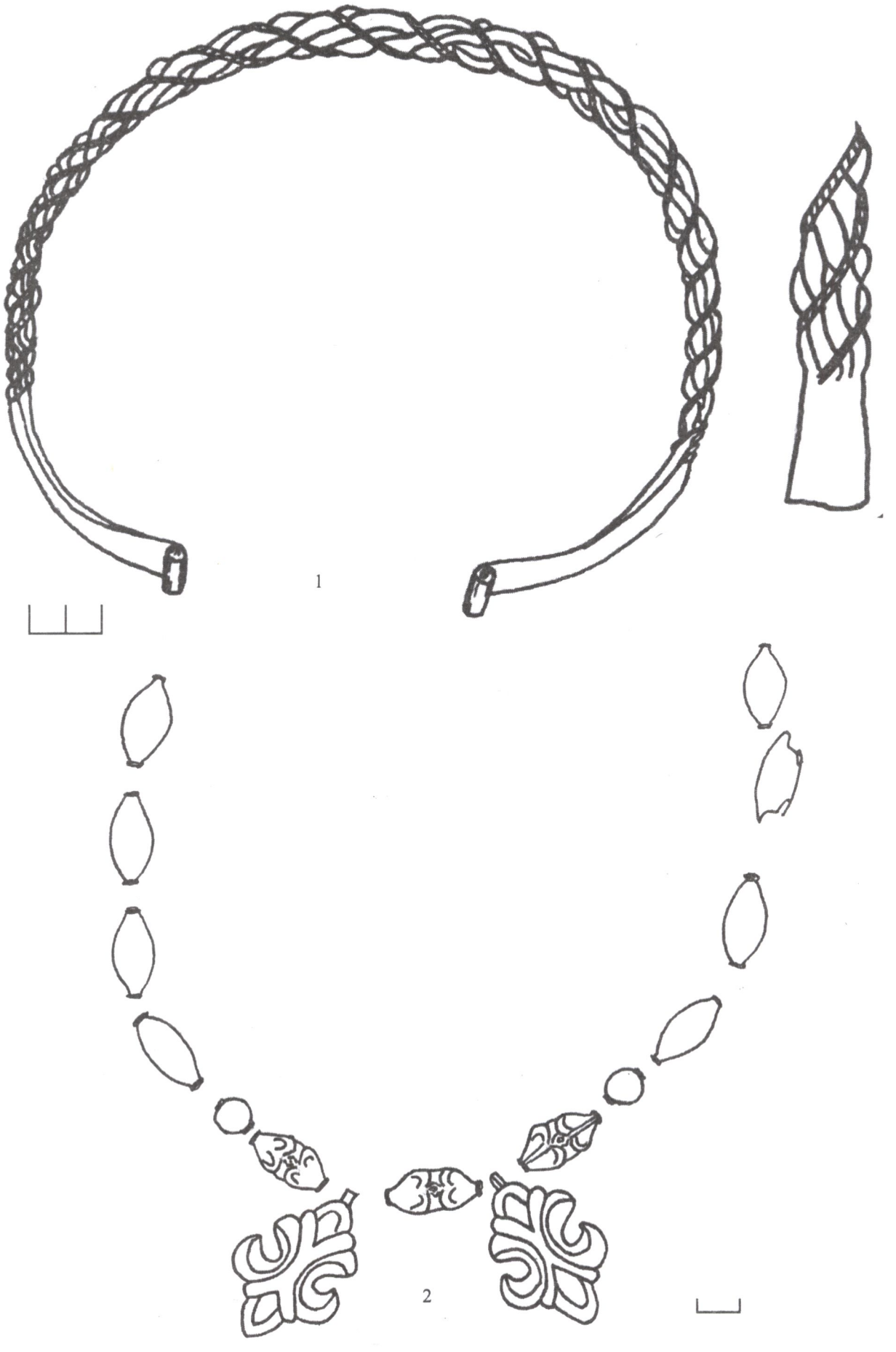

Рис.56. **Прориси прикрас зі скарбу II м.Городця.**

скарбу 1970 року.

Отже, комплекси коштовностей зі скарбів І і ІІ являють собою продукцію давньоукраїнських ювелірів кінця XII першої половини XIII ст. У їхньому складі є чоловічі і жіночі костюмні убори. Стилістично теліженецькі гарнітури найближче стоять до городищенського комплексу, відкритого у 1970 році, проявивши разом з ним виразну, локальну групу скарбів Болохівської землі. Її своєрідність демонструють перш за все грушовидні підвіски і стрічка-рясни із чотиригранними шумлячими ланцюжками, а також позолочений колт комплексу ІІ та кільця-підвіски із срібного дроту. Мода останніх сформувалась і дістала поширення виключно у межах території Волині у додержавні племінні часи.

Примітки:

1. Якубовський В.І. Кераміка в контексті історії Болохівської землі // Поділля і Волинь у контексті українського національного відродження. Науковий збірник. - Хмельницький; 1995. – С.231–242. – Рис. 3.–6.

2. Кирпичников А.Н. Крюк для натягивания самострела (1200-1240 гг.). – С. 100; Военное дело на Руси. – Л., 1976. – С.49.

3. Якубовський В.І. Дослідження болохівського феодального центру біля села Теліженці //Пилявецька битва 1648 року в історії України. Матеріали науково-практичної конференції. – Стара Синява, 1995. – С.94.

4. Кучера М.П. Про одну групу середновічної керамікй на території УРСР // Слов'яно-руські сторожитності. – К., 1969.– С. 177,178. – Рис. 3.-5.

5. Арциховский А.В. К методике изучения серпов. // Тр. САРАНИОН. –М., 1923. –Т.4. – С.30; Левашова В.П. Там само. – С.72. – Рис. 1,2

6. Колчин Б.А. Черная металлургия и металообработка в Древней Руси // МИА. – М., 1953. – №32. – С.99;

7. Колчин Б.А. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. // МИА. –М., 1959. – №65. – С.21. – Рис. 7.–1

8. Корзухина Г.Ф. Русские клади. – С.61-62. – Рис.10. – Табл.LIX.

9. Седов М.В. Ювелирные изделия Древнего Новгорода.//МИА. – М., 1965. – №65. – Рис.9. – 15.

10. Арциховский А.В. Курганы вятичей. – М., 1930. – С.21.

11. Там само. – С. 21

12. Николаева Т.В. Произведения мелкой пластики XIII-XVII веков в собрании Загорского музея: Каталог. – Загорск, 1960. – С.16, 35, – 40.

13. Ханенко Б.Н., Ханенко В.Н. Древности Приднепровья. – К., 1902. – Вып.5. – С.60. – Табл. XXXVII

14. Алпатов М.В. Образ Георгия – воина в искустве Византии и Древней Руси//Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы Академии наук СССР. – М., 1956. – Вып.11.

15. Седов В.В. Восточные славяне в VI-VIII вв. – М., 1982. – С.93.

16. Макарова Т.М. Перегородчастые эмали Древней Руси. – М., 1975. –С.27. – Табл.III, – 14 – 15.

17. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – С.560, 584.

18. Корзухина Т.Ф. Руские клады. – Клады 100, 117, 128, 135.

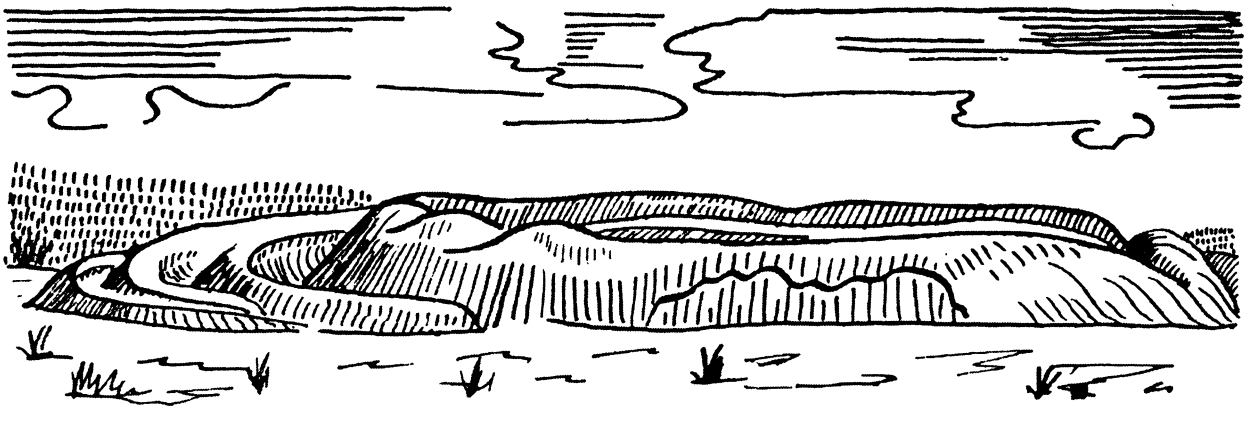
19. Арциховский А.В. Курганы вятичей. – С.52.–53. –Рис.43.

20. Корзухина Т.Ф. Вказ. праця. – Табл.XXXV, –5.

21. Самойловський І.М. Новий скарб часів Київської Русі//Археологія. –К., 1952. –Табл.XI, – Рис. 3.–4.

Розділ V

Прикраси літописного Ґубина

Губину судилася славна, а часом трагічна історія. Згадаймо лишень порівняно недалекий 1947-й рік, коли на його території ще проживало більше півтори тисячі людей, була найбільша в Староостропільщині школа, функціонував водяний млин, стояли ошатно-міцні житлові і господарські будівлі. Зараз цей населений пункт так занепав, що там ледве нарахується триста п'ятдесят душ мешканців. А колись, у період розквіту, який припадає на кінець XII першу половину XIII ст., в одному лише укріпленому центрі, мешкало понад 700 чоловік. Тоді це місто було значним адміністративним і культурним центром Болохівської землі.

Про його місцезнаходження і розміри нагадують зруйновані фортифікації і сама назва – Замок. Ці рештки знаходяться на південному краю волинського села Губин, займаючи гігантський мисовий виступ правого берега річки Случ, при впадінні у неї р.Ладижки (рис. 58).

Центральна частина міста, територія якого навколо укріплена, має чотиридольне планування (рис. 57). У нашій польовій документації кожна частина дістала окремі назви: Північне укріплення, або Північний майдан, далі йде Південне, Південно-Західне і Південно-Східне. Північне укріплення серед них має самостійну завершену фортифікаційну систему у вигляді рову і валу, кінці яких спроектовані на захід, у дуже круті скелясті схили правого берега річки Случ. Форма майдану – еліпсовидна, витягнута з півдня на північ, понижуючись у бік річки на 4°. Площа укріплення, без валів, ровів і відстанями між ними – 0,45 га.

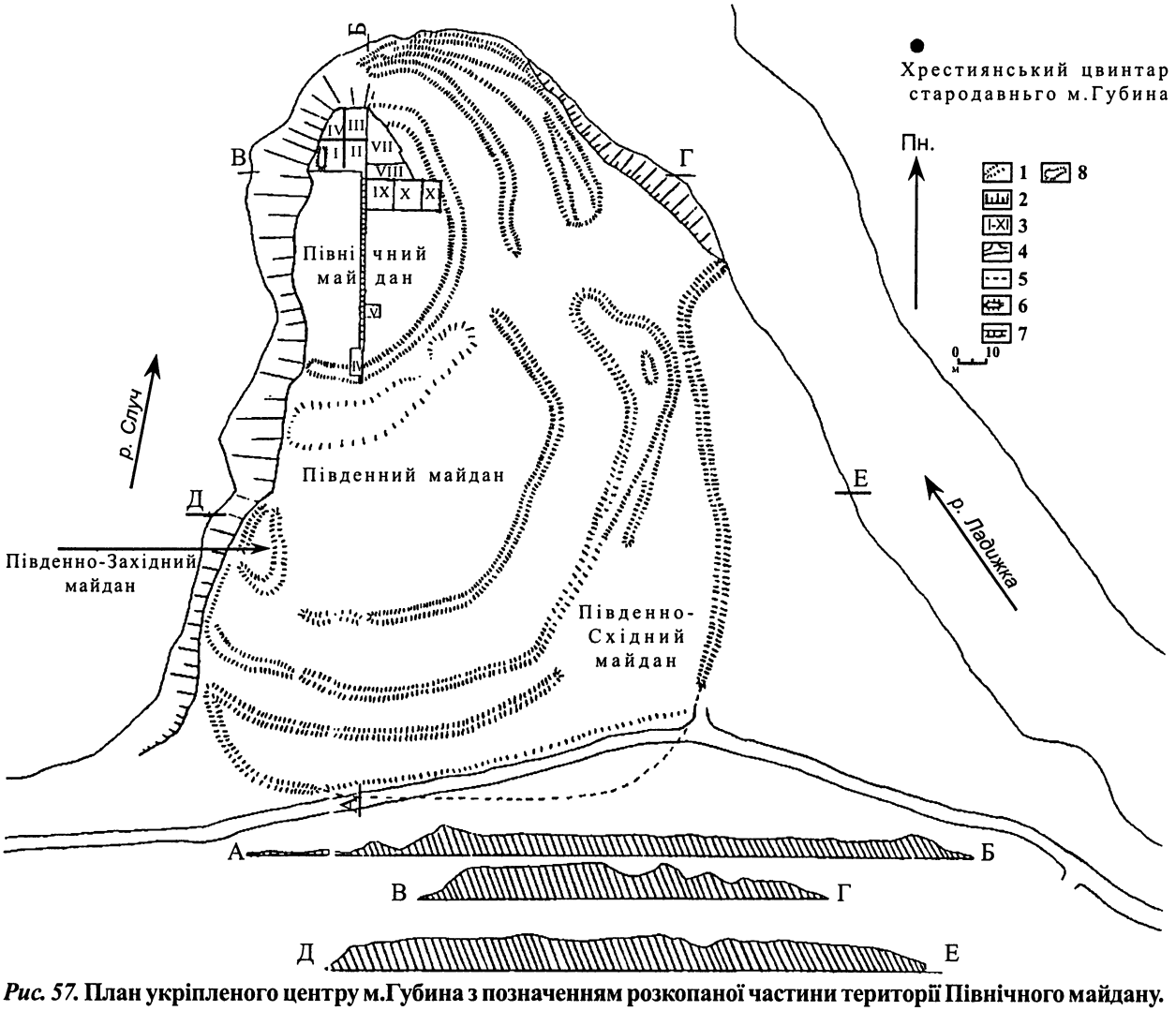

Рис. 57. **План укріпленого центру м.Губина з позначенням розкопаної частини території Північного майдану.**
Умовні позначення: 1 – вал; 2 – обрив берегової лінії; 3 – ділянки I-XI; 4 – сучасна сільська дорога; 5 – частина зруйнованого валу; 6 – останці на розкопах; 7 – траншея; 8 – рів.

Рис. 58. **Укріплений центр літописного Губина. Вид з південого сходу.**

Ця частина міста (Північне укріплення) з північного і південно-східного боків підсилена ще трьома паралельними лініями валів і ровів, які захищають собою і Південно-Східну площадку. На півночі кінці фортифікації буквально впираються у річки Случ і Ладижку, а на південному сході вони доторкаються історичного в'їзду на поселення.

Отже, Північне укріплення має одну внутрішню лінію фортифікації та ще три паралельні лінії з боку річки Ладижки: зовнішню другу, зовнішню третю і четверту. Поверхня валів вкрита різнотрав'ям, схили – стрімкі. Довжина кожної фортифікаційної лінії різна: друга і третя лінії, наприклад, досягають довжини 100 м, а четверта – 75 м.

Із західної сторони Північний майдан видимих укріплень не має.

До означеної частина примикає Південне укріплення. Його територія (загальна площа 1,6 га) оточена валами і ровами. Західна сторона прилягає до річки Случ і видимих ознак фортифікації не виявила. Загальна довжина валів 435 м. Із них внутрішній вал досягає довжини 175 м, зовнішній – 260 м. Відповідно висота їх 5 м і 3,5 м. Відстань між їхніми вершинами по лінії захід-схід 35 м, по лінії північ-південь до 25 м. Із південно-західного і східного боків вони розірвані дорогами, які місцеве населення проклало давно. Крім того, старі западини і зсуви спостерігаються ще на валах у східній частині. Схили укріплень круті і задерновані.

У західній частині Південної площадки рельєфно виділяється Південно-Західний майдан. Це – невелике укріплення, площа якого разом із фортифікаціями складає 200 кв.м. Цю частину міста захищає невисокий однорядний вал завдовжки 70 м. Спеціального в'їзду в укріплення, як і на Північне, нема.

Міні-укріплення ніби нависає над річкою Случ у місці, з якого проглядається місцевість далеко на північ та в напілля. Місцина дуже привабливa для спорудження там феодального двору чи річкового маяка. Вірогідність створення таких об'єктів підтверджується тим, що русло річки Случ у зазначеній точці із східного міняє напрям на південний, утворюючи в закруті затишну і простору гавань.

Південно-Східний майдан складає значну долю центральної частини літописного Губина: без валів і ровів та відстанями між ними становить 8150 кв.м. Із півночі його внутрішній двір захищає

спільна із Північним майданом трирядна фортифікаційна система. З інших сторін майдан прикриває замкнутий однорядний вал, один кінець якого спрямований до річки Случ, а другий – до лівого берега р.Ладижки. Його рештки збереглися лише з східної сторони. Із півдня він повністю знищений у 50-х роках XX ст в процесі розбудови села і прокладання дороги у напрямку до с.Самчики.

З півдня до історичного центру міста прилягає велике неукріплене селище, яке сполучалося із центром польовими дорогами. Далі, за 1,5 км на північний схід від Губинського городища, розташовується заміська резиденція Губинських князів. Нею є городище-супутник в урочищі Сопи-Гора, яке зафіксоване між сучасними селами Губин і Старий Остропіль. Як показали дослідження, воно функціонувало одночасно із літописним Губином, на що вказують археологічні знахідки.

Цвинтар стародавнього міста Губин. Де він був? В якому місці його шукати? Відповіді на ці питання літопис не дає. Згідно з даними археологічної літератури, його розташовували на північному сході від руїн історичного центру у

Рис.59. **Кружальний глек з розкопок північної частини укріпленого центру літописного Губина.**

місці, де р.Ладижка впадає у р.Случ. Там знаходиться горбовидна ділянка, вершина якої визнавалась як насип курганного могильника. У територіальному відношенні означена ділянка являє частку південної території сучасного с.Губина. Із заходу і півдня її обмежують згадані річки, зі сходу і півночі – сільські грунтові дороги. Одна з них, прокладена у напрямку зі сходу на захід до річки Случ, стелиться долиною і біля річки перетворюється у яр.

Розкоп площею 280 кв.м, закладений влітку 2002 року на території зазначеної ділянки археологічною експедицією Кам'янець-Подільського державного університету, очікуваних результатів не дав. Так, замість прогнозованих підкурганних могил, археологи відкрили лише поховання грунтового типу. Досліджено поки що 9 поховань (рис.75). Їх знайдено на глибині 0,20-0,55 м від сучасної поверхні. Поховання здійснено згідно з християнським обрядом: тілопокладення на спині у прямокутних ямах, орієнтація поховання західна, руки похованих схрещенні на животі. Всі поховання виявилися безінвентарними. Тобто, супровідних датуючих речей не знайдено. Після проведення християнської і громадської панахиди прах похованих присипано землею. Четвертого серпня на могильнику встановлено 5-метровий дубовий хрест з надписом на прямокутній табличці: "Християнський цвинтар стародавнього Губина. Встановлено 2002 року".

Місто Губин загинуло в 1241 році[1]. Його територію неодноразово обстежували фахівці, про що маємо згадки в літературі XIX ст[2] і пізніших публікаціях[3]. Серед них зустрінемо графічну реконструкцію К.І.Терещука[4] і нарис у довіднику з археології України[5].

З 1997 року територію городища стаціонарно почала вивчати археологічна експедиція Кам'янець-Подільського державного університету. Роботами, які проводилися на Північному майдані протягом 1997-2002 років на площі 1893,7 кв.м. відкрито рештки рову протяжністю більше 50 м, рештки дванадцяти зрубів-клітей у внутрішній частині валу, руїни однієї підкліті, однієї підвальної ями, одного приміщення пекарні та розвалини семи жител і рештки двох печей житлового типу.

На даному етапі археологічні дослідження проводилися, як бачимо, на Північному майдані. Його форма нагадує правильний овал, витягнутий з півночі на південь (рис.76). Таке планування є раціональним і характерним для воєнної архітектури тодішньої пори. З боку напілля майдан захищає головна фортифікаційна лінія, яка зараз має вигляд земляного валу, вкритого зверху різнотрав'ям. Вздовж внутрішнього його периметра розкопками відкрито дерев'яні кліті-зруби, які конструктивно з'єднані з зовнішньою оборонною

Рис. 60. **Руїни житлового зрубу №1. Білою стрілкою позначено місцезнаходження скарбу І.**

лінією, що являє собою кліті-городні, забутовані всередині землею. Грунт для засипки городень брали з двох ровів, викопаних ззовні та зсередини майдану по контуру створеної фортифікації. Внутрішній рів, викопаний на глибину до 3 м, після зведення укріплень відразу присипали грунтом, привезеним зі-за меж городища.

Кліті-зруби, таким чином, є складовою (внутрішньою) частиною приміщень головного фортифікаційного вузла оборони Північного майдану. У переважній більшості вони мають прямокутну форму та різні розміри (3×2 м; 3,2×3 м; 3×3 м; 3,58×2,68 м). У місцях поворотів фортифікаційної лінії ці будівлі, звужуючись, мали ромбовидну форму. Кліті-зруби простежено по залишках нижньої частини, яка збереглася на висоту одного-двох або трьох спалених вінець.

Виявленні рештки спалених дерев'яних

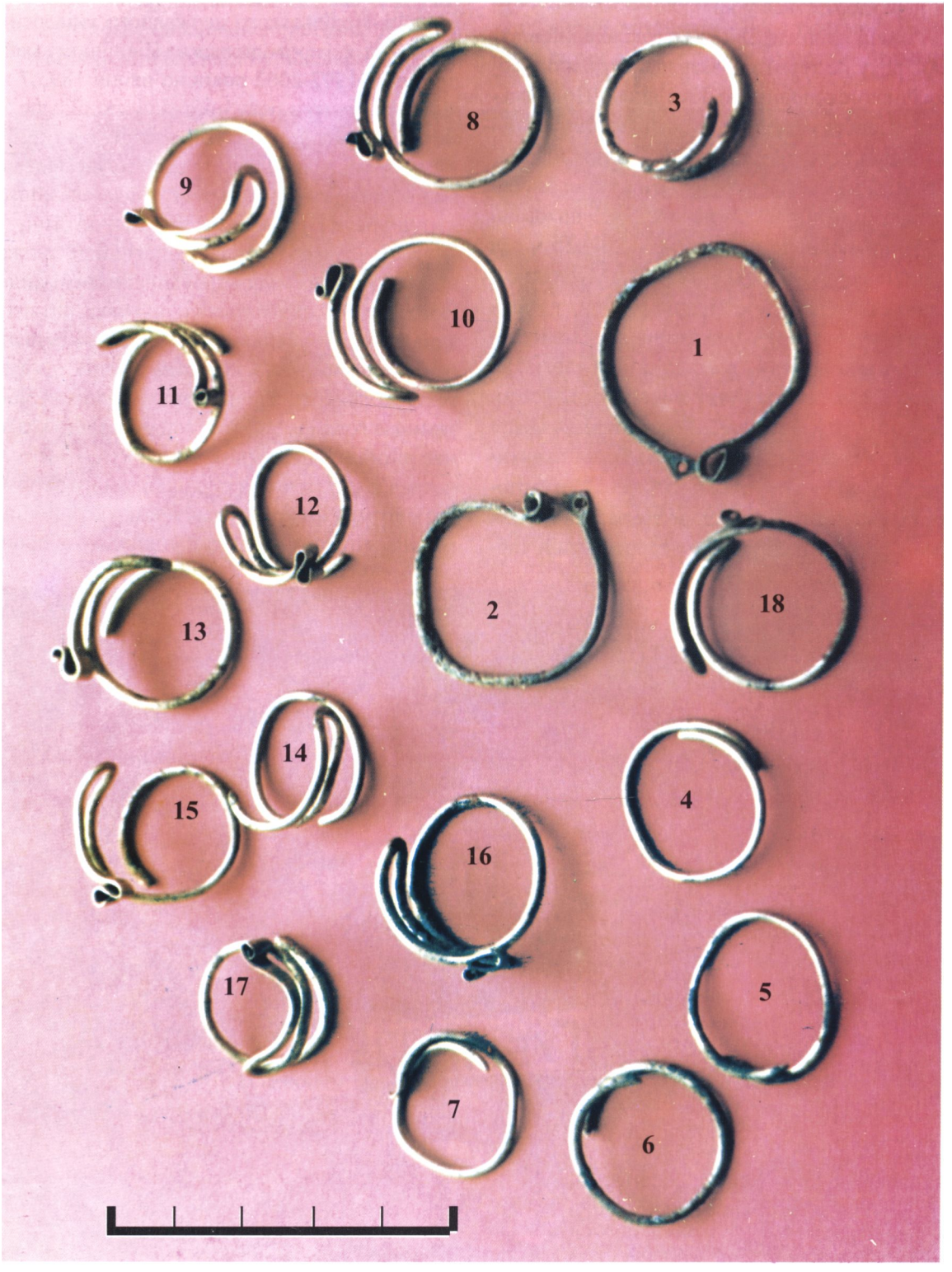

Рис. 61. **Літописний Губин. Прикраси зі скарбу I:** 1, 2 – уцілілі дужки сережок тринамистинного типу; 3-7 – скроневі перснеподібні кільця зі стуленими кінцями; 8-18 – підвіски півторавиткового типу.

перекрить засвідчують про наявність у клітях стелі, зробленої з обтесаних дерев'яних брусків. Стеля зверху була вкрита кам'яними плитами і необробленим камінням, які колись встановлені були на глиняному розчині. Про це засвідчує кам'яний настил, простежений у верхній частині заповнення 12-ти порожнистих клітей, виявлених на Північному майдані. Аналогічні розвали кам'яного настилу відкрито також у західній частині майдану, вздовж периметра стрімкого берега р.Случ. Це дозволяє говорити, по-перше, про те, що верхні частини клітей, вкритих кам'яними доріжками, регулярно використовувалися колись як бойовий хід для воїнів, а, по-друге, що приміщення у західній частині Північного майдану замикали собою вузол оборони з боку річки.

Зазначені бойові доріжки, напевно, мали накриття у вигляді навісних дахів. Зовнішній край такого даху мусив би, у такому разі, спиратися на дерев'яну стіну-бруствір, яка з'єднана була з дерев'яною основою валу, а внутрішній край – на стовпові опори.

Отже, кліті-зруби використовувалися як бойові приміщення, в яких, за умов облоги, зосереджувалися воїни вільні від чат, та з яких, під час штурму городища, вони вели захист від ворога. Одночасно ці будівлі служили і складськими приміщеннями, про що свідчать знайдені там знахідки побутового і воєнного призначення.

Поточний ремонт клітей здійснювали, очевидно, дружинники, які, постійно проживаючи на городищі, були васально закріплені за конкретними ділянками фортифікацій. Означене припущення не позбавлено смислу, оскільки подібна прак-

Рис.62. **Рясни і колт зі скарбу II літописного Губина.**

тика мала продовження пізніше, коли такі ж функції виконували певні общини українських міст у пізньосередньовічні часи.

Дослідженнями також з'ясовано, що внутрішній двір Північного майдану був забудований приміщеннями різного призначення. Кількісно велика група їх представлена воєнно-складськими приміщеннями, які щільним овальним кільцем звідусіль оточували двір. Під одним із них у 1997 році виявлено одну підкліть. Решта території подвір'я була забудована господарськими і житловими спорудами. Останні мали як одно, так і двоповерхову будову.

Будинки виявили однокамерне і двокамерне структурне планування. Тобто, перші з них являлися будівлями – чотирьохстінками, а другі – проявили тип двох зблокованих приміщень: хату і причепу-сіни. Аналогічне структурне планування жител виявлено також на території багатьох інших пам'яток стародавньої Русі.

Уяву про один із типів житлових приміщень на Губинському городищі дають руїни житла 6, яке з-поміж інших виділяється не лише більшими розмірами, але й численним інвентарем. Крім то-

Рис.63. **Передній бік колта зі скарбу II, м.Губина.**

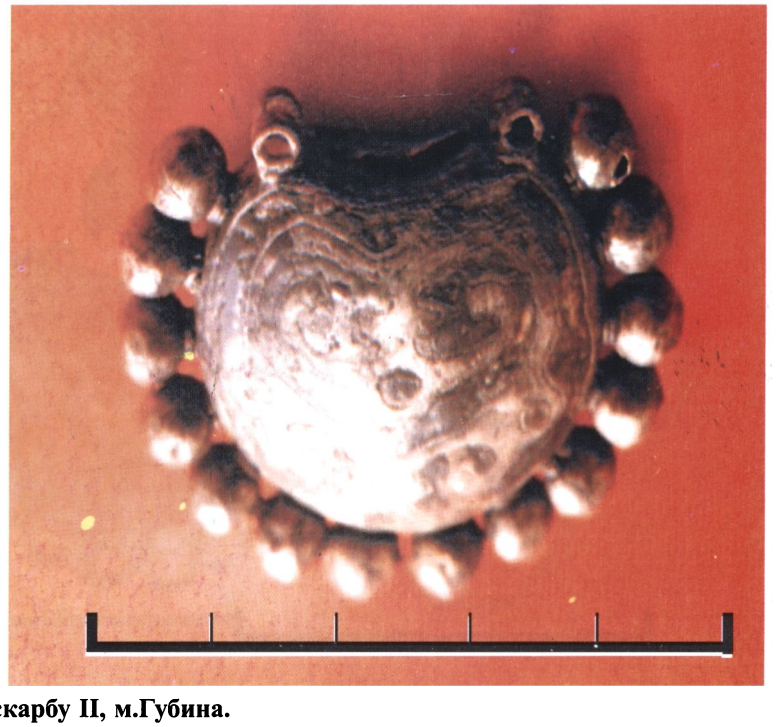

Рис.64. **Зворотній бік колта зі скарбу II, м.Губина.**

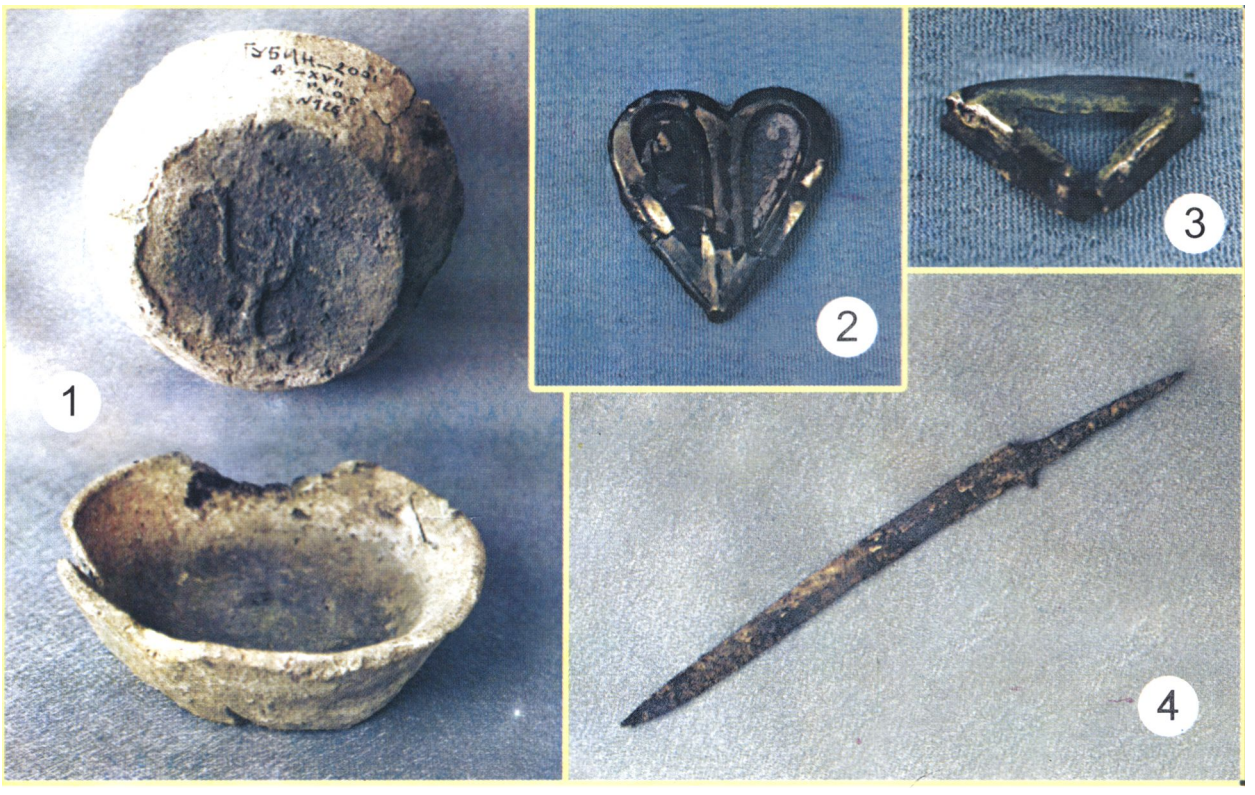

Рис. 65. **Губинське городище. Речові знахідки із житла 6:** 1 – мисочка із зображенням двозубця на дні; 2-3 – накладки поясного набору; 4 – ніж, одна щока якого інкрустована золотом.

Рис. 66. **Літописний Губин. Прикраси зі скарбу III:** 1, 2 – персневидні кільця; 3 – сережка тринамистинного типу; 4 – колт; 5 – браслет; 6 – перстень; 7 – каблучка.

Рис. 67. **Літописний Губин. Прикраси зі скарбу IV:** 1, 2 – пара колтів; 3 – хрестик; 4 – пара каблучок; 5 – пара сережок тринамистинного типу; 6 – перстень; 7 – браслет.

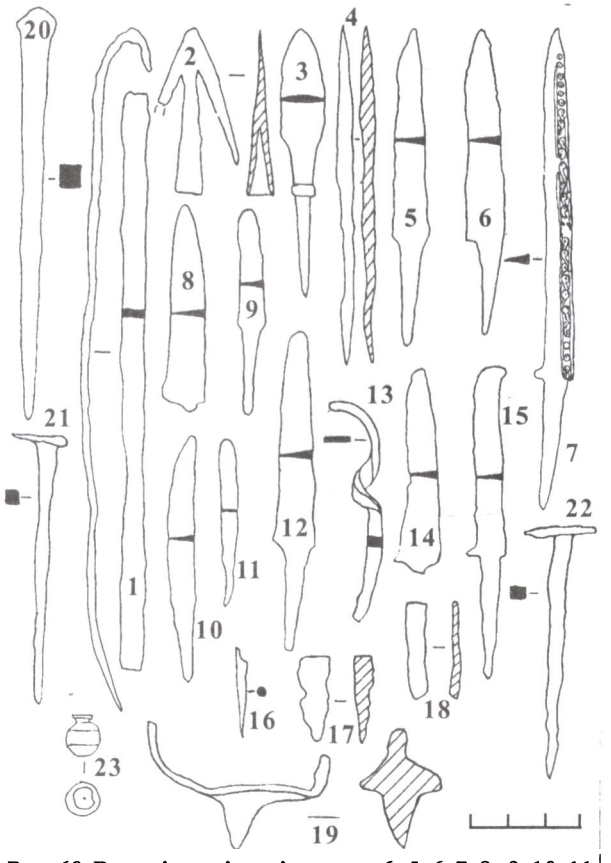

Рис. 68. **Речові знахідки із житла 6:** 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18 – ножі; 1, 13 – обручі; 19 – дереволазний шип; 2, 3, 4 – вістря стріл; 20, 21, 22 – цвяхи; 23 – важок.

го, окремі речові знахідки із житла 6 виготовлені з благородних металів.

Вказане житло відкрито у 2001 польовому сезоні. Воно – двоповерхове. Його рештки знаходяться майже в центрі майдану (ділянка XVII). Стіни його заглибленої частини розміром 5,12×5,12 м являли собою дерев'яний каркас. Сліди стін проявилися по 9-ти стовпових ямках на кутах котловану та посередині долівки і стін. Проміжки між опорами у минулому були заповнені дерев'яним протесаним брусом, вертикально закладеного один на один у вертикальні пази стовпів. Долівка нижньої частини будівлі залягала на глибині 1,05 м від поверхні і являла собою рівну, добре утрамбовану і підмащену органічно-глиняною сумішшю поверхню. Майже у центрі долівки знаходилися рештки печі, вустя якої було сформовано у напрямку на південний захід. З цього боку наявна і передпічна яма, заповнена попелом. Вхід до нижньої частини житла простежити не вдалося.

Заповнення заглибленої частини добре простежено на глибині 0,35 м від сучасної поверхні по розвалу необтесаного каміння, який чітко окреслив контури котловану (рис.71). Розвал у середній частині виявився увігнутим вглиб долівки. Під камінням зафіксували шар світло-жовтої обмазки, вкритої зверху прямокутними випаленими керамічними плитками. Розмір решток плиток близько 15×15 см, товщина – 4,2 та 4,4 см. Поверхня плиток світло-жовтуватого кольору, добре загладжена. Кількісно велика група керамічних плиток зафіксована у північно-східній частині описаного заглиблення, але ряд фрагментів зустрілося також в інших місцях заглиблення. Розміри їх різні. Аналогічними фрагментами плиток товщиною 3-4,5 см була вкрита підлога Десятинної церкви у Києві[7].

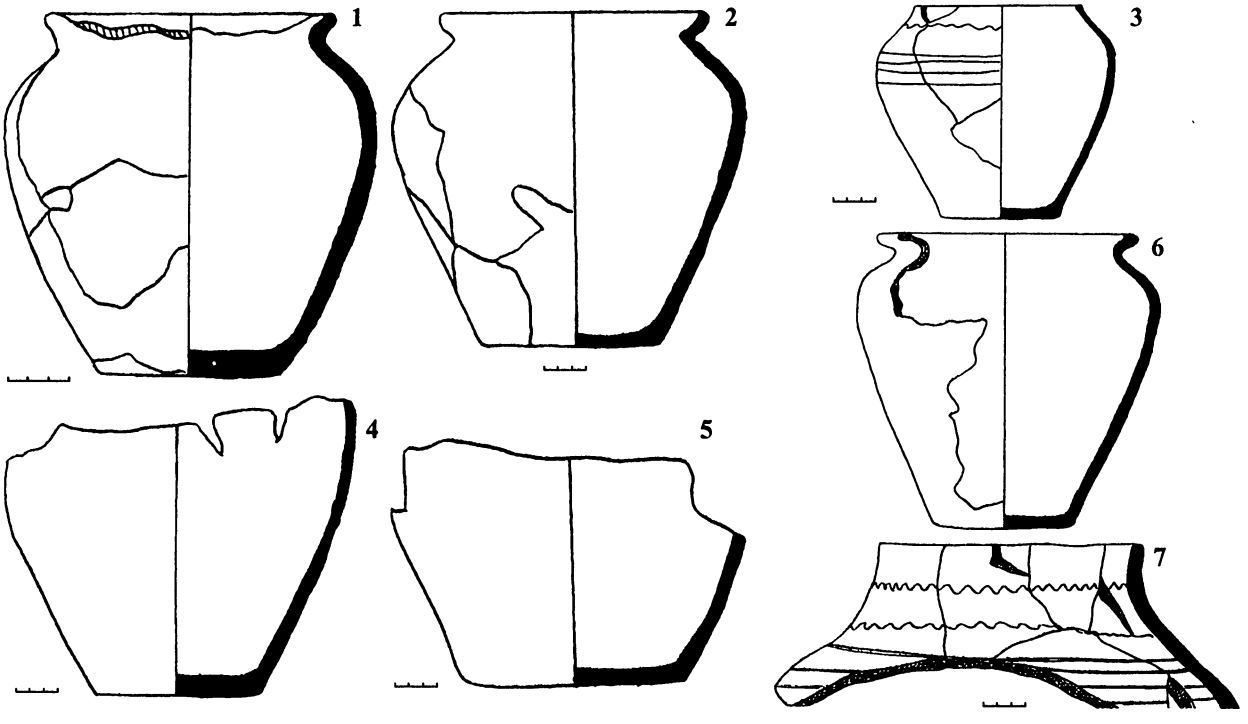

Рис. 69. **Літописний Губин. Давньоруський кружальний посуд:** 1, 2, 4, 5 – із кліті 7; 3, 6, 7 – із житла 6.

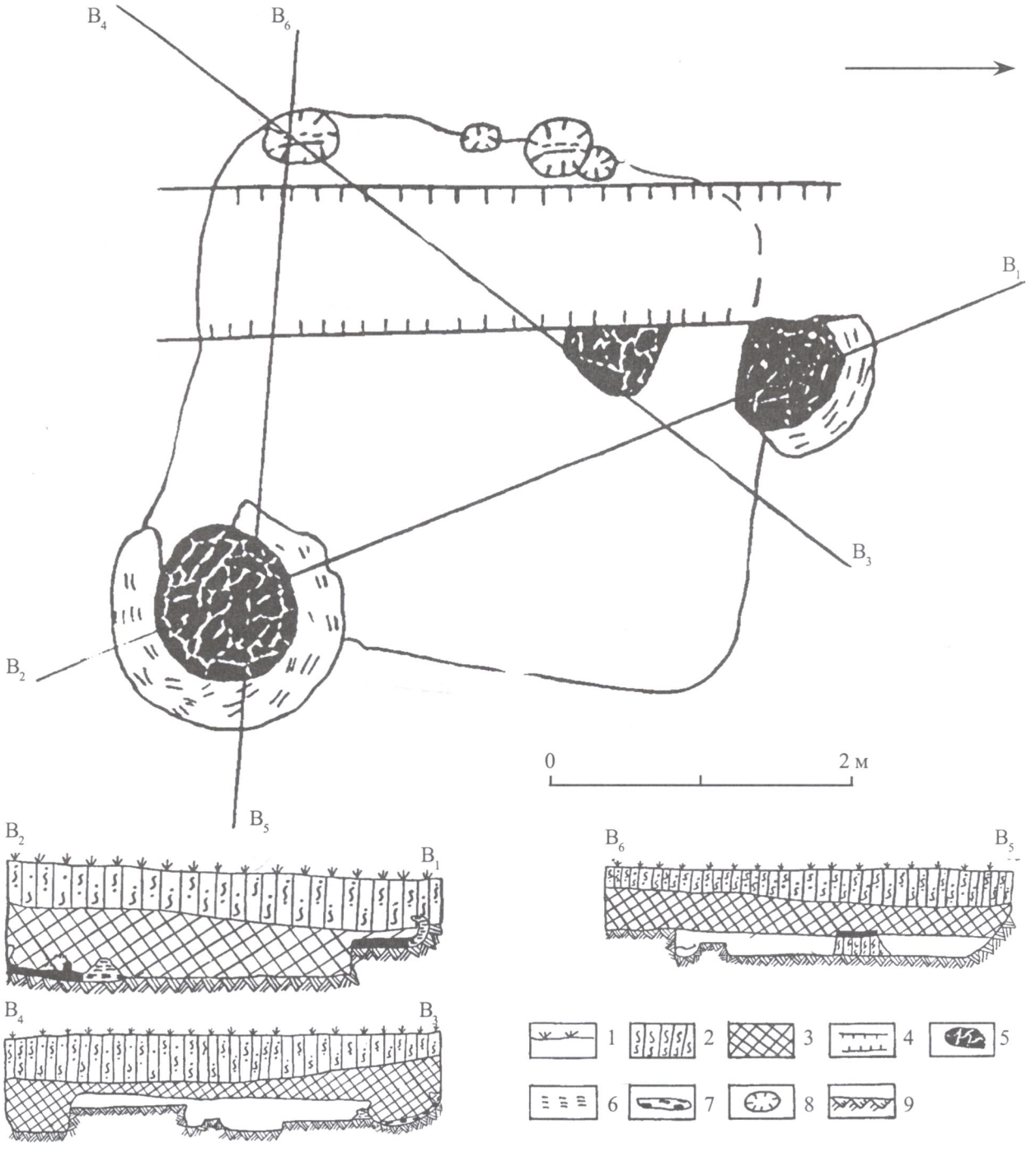

Рис. 70. **План і розрізи руїн двоповерхової будівлі (розкопка Північного майдану у 1997 році).** Умовні позначення: 1 – дернове покриття; 2 – темний грунт; 3 – мішаний грунт; 4 – траншея; 5 – черінь; 6 – глина; 7 – спалене дерево; 8 – заглиблення; 9 – материк.

На обмазці, вперемішу з камінням, лежали тваринні кістки, роздушені шматки корчаги, фрагменти горщиків і глеків XII-XIII ст. Звідти походять також 26 одиниць цвяхів, 2 голки, 1 бронзовий браслет (дротинний тип), 3 вістря бронебійних стріл, 15 ножів, 4 замки (циліндричний тип), 2 ключі, гудзик, уламки скляних браслетів, дереволазний шип, важок, пряжка тощо (рис.68).

З числа фрагментованої кераміки вдалося реставрувати два горщики і верхню частину корчаги. Причому, корчага (рис.69.-7) являє високий тип посудини з грушевидною формою тулуба та вузькою видовженою шийкою, що закінчується у верхній частині прямими вінцями, краї яких зрізані назовні. Плечі і частково шийка прикрашені заглибленим хвилястим орнаментом. Поверхня посудини згладжена, має брудно-жовтуватий колір, що місцями переривається темними плямами, які утворилися у час пожежі на городищі. Висота реставрованої частини 41 см., діаметр горла – 28 см., ширина плічок 49 см., товщина стінок 1,5 см. Посудина має близькі аналогії серед корчаг, виявлених на городищі літописного м.Колодяжина[8].

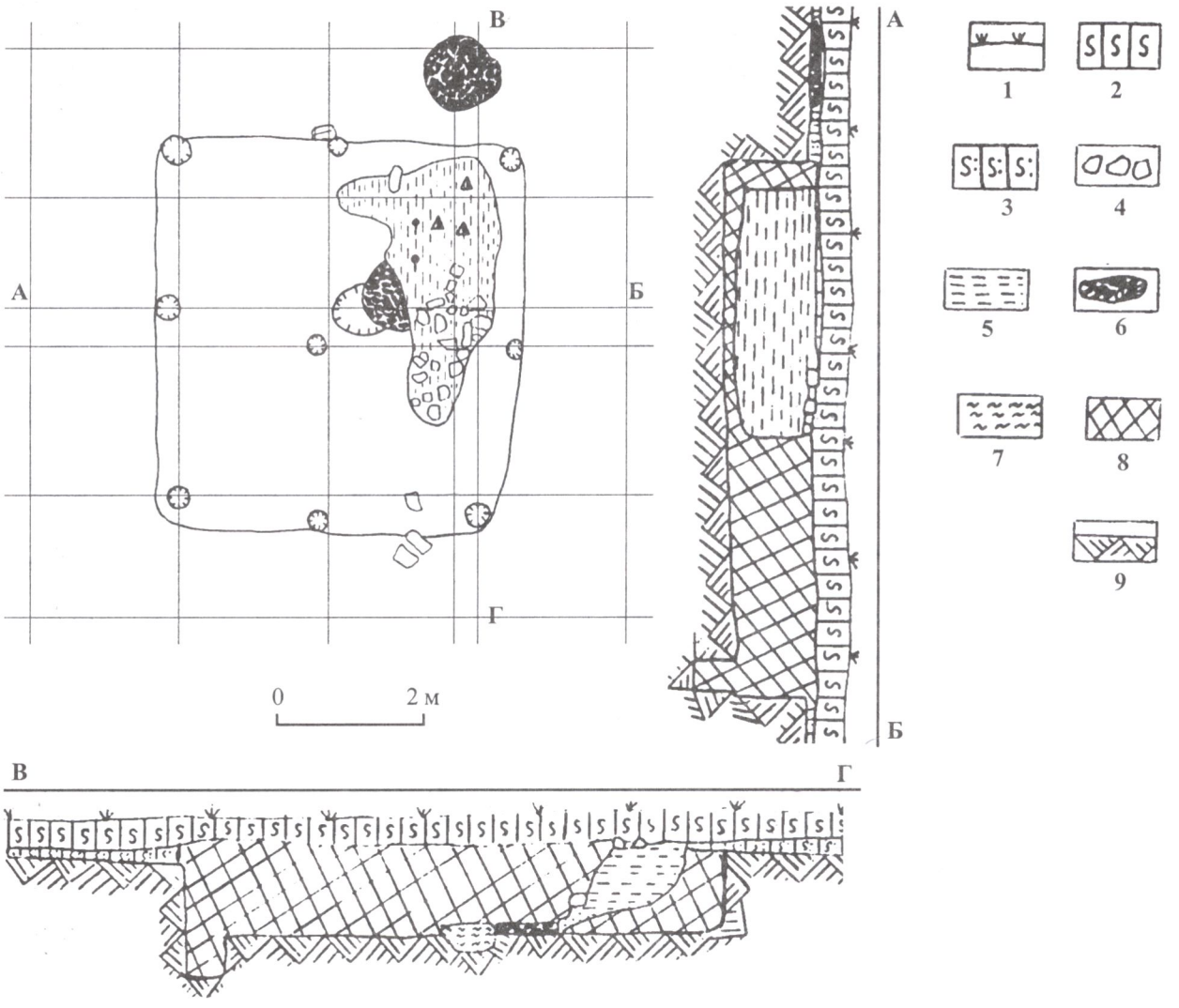

Рис. 71. **Губинське городище. План і розрізи будівельних решток житла 6.** Умовні позначення: 1 – трав'яне покриття; 2 – темний грунт; 3 – темний злежаний грунт; 4 – каміння; 5 – будівельні рештки долівки другого поверху; 6 – черій; 7 – зола; 8 – мішаний грунт; 9 – материк.

Реставровані горщики виявилися двох типів. Один з них належить до широкоплечих горщиків висотою 27,5 см з дуже короткою шийкою, відігнутими назовні валикоподібними вінцями і плоским дном (рис.69,-6). Діаметр горловини 18 см, діаметр дна – 12 см. У тісті наявні великі зерна піску, які місцями виступають на поверхню посудини. Внутрішня поверхня горщика добре згладжена, має світло-сірий відтінок. Зовнішня поверхня, будучи ушкодженою пожежею, має сліди темних плям. Орнамент на посудині відсутній.

Другий горщик представляє собою широкоплечу посудину світло-сірого відтінку з ледь вираженими вінцями і краями, що скошено всередину (рис.69, -6). Поверхня плічок і шийки горщика прикрашена заглибленим лінійним і хвилястим орнаментом. Висота горщика 20 см, діаметр горла 12 см, діаметр дна 9 см.

Нижня частина житла 6 була заповненою грунтом темного відтінку. У ньому трапилися спалені уламки дощок, уламки кераміки XII-XIII ст., одна ціла форма мисочки, один ключ до замків циліндричного типу та дві золоті прикраси.

Мисочка світло-сірого відтінку репрезентує собою мініатюрну форму висотою 3 см, на дні якої (діаметр 7,5 см) зображено клеймо у вигляді двозуба з невисоким хрестиком над його основою (рис.65, -1).

Золоті вироби представлені невеличкими прикрасами трикутної і серцевидної форм. Остання знахідка прикрашена перегородчастою емаллю, виконаною у темно-небесному та білому кольорах (рис.65, -2). По контуру серцевидної прикраси наявні отвори, за допомогою яких прикраса закріплювалася. Близькі за формою прикраси знайдено у культурних шарах Новгорода[9] і Старої Рязані[10]. Дослідники зачисляють такі знахідки до прикрас чоловічого костюму як накладки поясного набору[11].

У заповненні нижньої частини житла знайдено ще залізний кухонний ніж. Одна щока, вздовж спинки цього ножа, інкрустованим золотим узо-

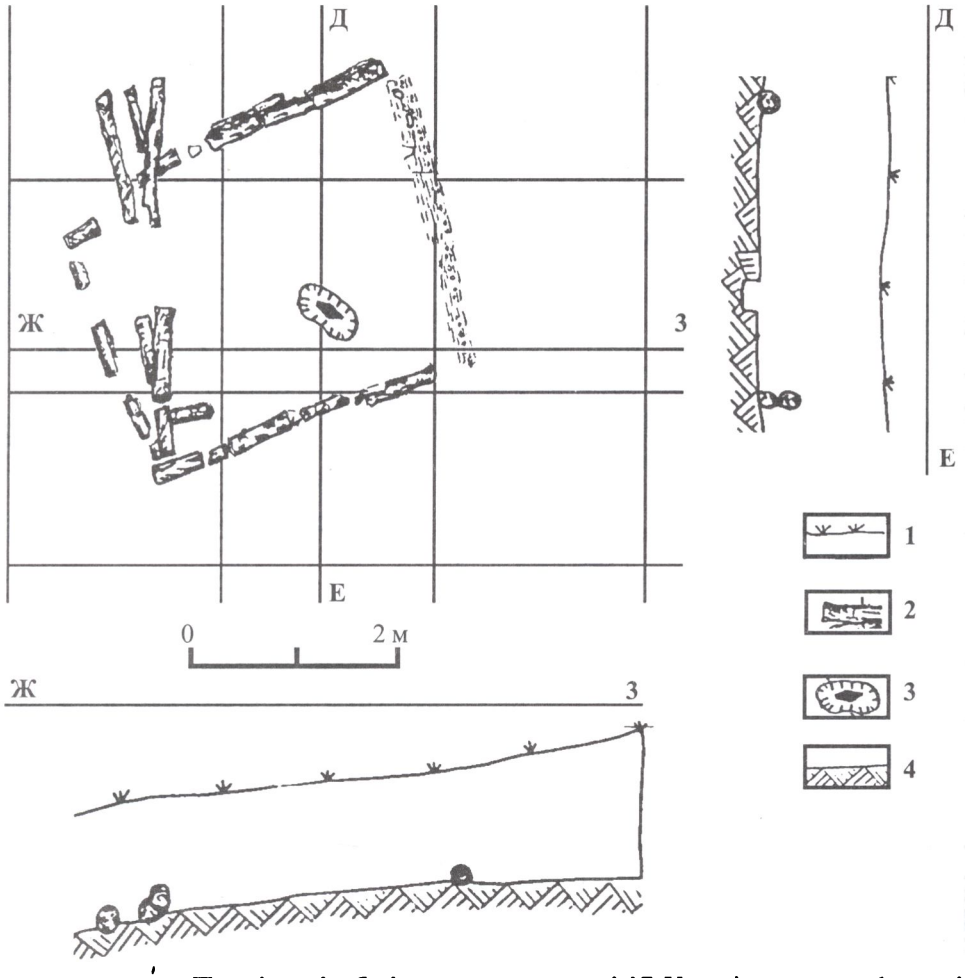

Рис. 72. **Губинське городище. План і розрізи будівельних решток кліті 7:** Умовні позначення: 1 – трав'яне покриття; 2 – спаленні дерев'яні вінця кліті; 3 – контури тайника в долівці кліті 7; 4 – материк.

ром. Довжина його леза 12,5 см, довжина черешка – 4,7 см (рис.65, -4).

Стратиграфічні спостереження, здійсненні у процесі досліджень житла 6, показали, що заглиблена частина приміщення була заповнена будівельними рештками, які складали два горизонти. Нижня частина проявилася, зокрема долівкою, рештками 9 стовпових ямок та руїнами глинобитної печі з передпічною ямою. Верхній горизонт представлений розвалом каміння та уламками випалених керамічних плиток, які лежали на обмазці стельового перекриття. Ця деталь, на нашу думку, вказує, що житло мало двоповерхову будову. Піч з другого поверху знайдена в розвалах за межами будівлі. Її рештки виявили за 40 см від північно-східного кута житла, на відмітці 0,35 м від рівня сучасної поверхні. Черінь цієї печі знайдено у темному грунті, без всякого зв'язку з материком, рівень якого простежується на глибині 0,45 м від сучасної поверхні.

Таким чином, описане житло, як і двоповерхове житло зруб 1 (дослідження 1997 року) виділяються як своєю висотною архітектурою, так і дорогоцінностями, які знайдено там. Нагадаємо, що в житлі-зрубі 1 було знайдено скарб скроневих підвісок, а у житлі 6, окрім дорогоцінних предметів, ще керамічні плитки. Отож, архітектура жител, дорогі будівельні матеріали і, власне, виявлені, цінності засвідчують, що власниками їх була феодальна знать: бояри або дружинники.

Вказані двоповерхові хороми обслуговувала боярсько-дружинна челядь, яка проживала поруч, в одноповерхових житлах. Руїни цих жител простежено на дослідженій території Північного майдану. Скромна планувальна схема цих приміщень, до яких ще входили підвали, комори і сміттєві ями, та невибагливий побутовий інвентар, виявлений у житлах, виказує низький соціальний рівень їх мешканців.

Із об'єктів, розкопаних потягом 1997-2002 років, походить значний речовий інвентар (рис.59), який показує, що укріплений центр літописного Губина виник не раніше кінця XII ст. Життя на ньому урвалося в середині XIII ст внаслідок штурму, в ході якого захисники і жителі загинули. Про це засвідчують рештки людських кістяків, які виявилися непохованими. Разом з людьми загинули матеріальні і духовні цінності цього міста.

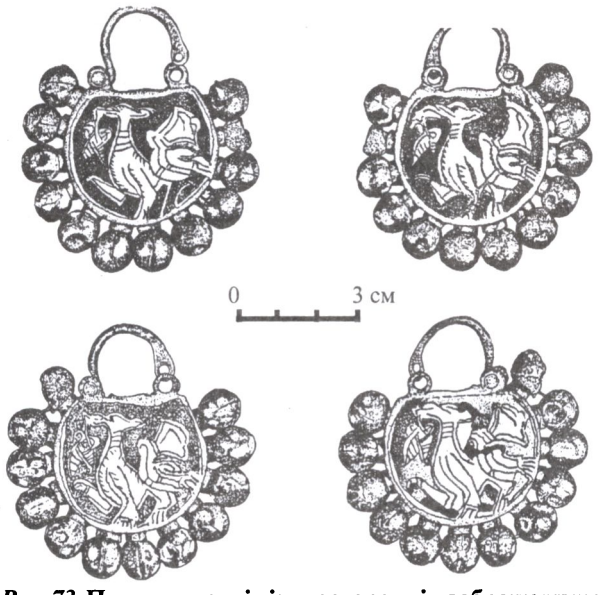

Рис. 73. **Прориси колтів із двостороннім зображенням на щитках (скарб III).**

Отже, розкопками кінця XX- початку XXI ст. нагромаджено ряд джерел з історії та археології літописного Губина XII-XIII ст. Цей розділ вводить в науковий обіг лише Губинські скарби та будівлі, в яких вони знайдені.

Опис будівель, в яких знайдено скарби

Розгляд приміщень розпочнемо з двоповерхового житлового зрубу, в якому у 1997 році відкрили скарб I. Ця будівля простежена по контуру її заглибленої частини. Розмір зрубу 3,2×3м (рис.70). Кутами житло орієнтовано за сторонами світу. Вхід (ширина 0,8м) знаходився у західній поздовжній стіні. Сліди стін зафіксовано по фундаментних ровиках – заглибленнях із залишками спалених дерев'яних уламків. Вони вказують, що стіни будівлі були зрубними.

Нижнє приміщення обігрівали дві печі, врізані на рівні долівки у материк за межі заглибленої частини. Найкраще збереглася піч, яка займає південно-східний кут приміщення. Купол печі уцілів на висоту 0,2 м. Вустям піч направлена на захід, до виходу. Черінь нахилено всередину житла. На ньому лежали шматки обваленого купола і горщика XIII ст.

У діаметрально протилежному куті нижньої частини житла (північно-західний) розчистили рештки печі, вустя якої зорієнтоване на південь. Черінь рівний, добре випалений. Поблизу знаходилися фрагменти горщиків XII-XIII ст.

Другий поверх зрубу зафіксовано по рештках міжповерхового перекриття, на якому лежала перевернута піч. В її східній частині знайдено скарб I (рис.60).

Скарб II (1997р.) відкрито у кліті 1. Будівлю досліджено у крайній північно-західній точці Північного майдану. Нависаючи над урвистим берегом річки Случ, її простежено по рештках двох спалених стін, дубові колоди яких збереглися на висоту чотирьох нижніх вінець. На розі колоди виявилися зв'язаними технікою врубки "в руські вугли".

Судячи по рештках повздовжньої та поперечної стіни, кліть мала розмір 3,2×2 м. Долівка глиняна, із щільним шаром підмазки зверху. На ній знайшли роздушені горщики XII-XIII ст розрізнені тваринні кістки, уламки скляних браслетів і вістря стріли. Вказані речі лежали під шаром суміші глини, попелу, піску і спалених дерев'яних уламків. Вище, на відмітці 0,75 м від сучасного горизонту, знаходилися руїни верхнього перекриття кліті. Товщина шару – біля 0,4 м. Його складовими є глина і камінь, перемішані зі спаленими брусами. Останні є рештками стелі, або за термінологією західно-українського населення, протесаного повалу. Тобто, це дерев'яний настил із протесаних колод. У верхній частині завалу, ближче до північно-західного кута, розчистили скарб прикрас. У шарі зваленої стелі знайшли, крім того, бронзовий браслет, а також два цілих замки та його уламки. Зверху над стелею лежав товстий шар грунту із трав'яним покровом.

Наступних два скарби (III і IV), відкритих у 2002 році, виявлено у тайнику спаленої дерев'яної кліті №7. Її зафіксовано по будівельних рештках нижньої частини, які збереглися на висоту одного ряду нижніх вінець розміром 3,2×3 м (рис.72). Долівка кліті грунтового походження, добре утрамбована. На час розкопок мала нахил зі сходу на захід, залягаючи від поверхні внутріш-

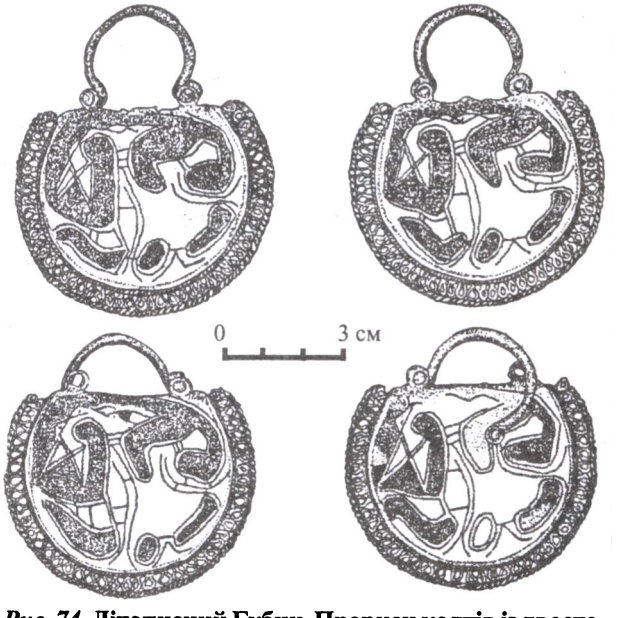

Рис. 74. **Літописний Губин. Прориси колтів із двостороннім зображенням на щитках (скарб IV).**

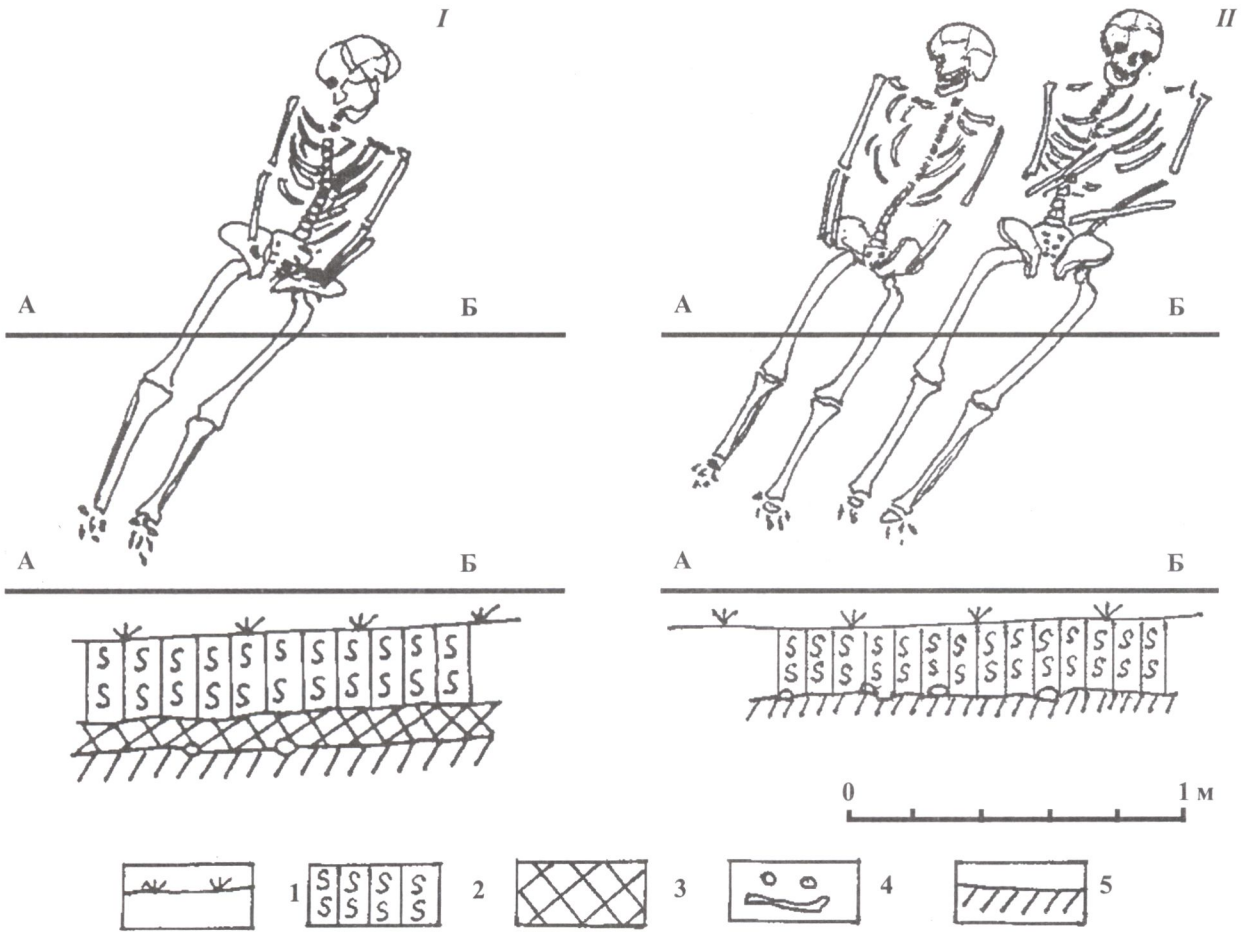

Рис. 75. **Християнські поховання на цвинтарі стародавнього м.Губина:** ***I*** – поховання 7; ***II*** – поховання 4. Умовні позначення: 1 – трав'яне покриття; 2 – заповнення могил; 3 – нижнє заповнення могили 7; 4 – кістки похованих; 5 – материк.

нього схилу валу на глибину 0,96 м та 1,2 м (ближче до вершини валу). Залишків печі не знайдено.

Верхню частину заповнення кліті 7 прикривав дерновий шар. Під ним, на глибині 0,25-0,30 м від сучасної денної поверхні, залягав шар необробленого каменю, нижче, вглиб до долівки, заповнення складала глина жовтого відтінку. Особливо вона виразно проявилася ближче до вершини валу. Враження таке, що глина сповзла з городень валу у час загорання клітей, порушивши їхні нижні частини.

Під настилом глини опинилася частина речей, які були у вжитку власників цієї кліті до часу пожежі на городищі. Це, зокрема, цілі та роздушені форми горщиків XII-XIII ст (Рис.69, -1, 2, 4, 5), фрагменти скляного браслета, кухонний ніж, лезо списа, ножиці для стриження овець та кресало.

Означений тайник являє собою дві зблоковані ямки розміром 0,30×0,30 м. заглиблені у долівку до відмітки 0,38 м від рівня її поверхні. Після їх розчистки виявилося вісімковидне заглиблення розміром 0,30×0,60 м, довша частина якого витягнута з південного сходу на північний захід.

З ямок-сховища вийняли 40 ювелірних виробів загальною вагою 260 г 0,12 мг, які належали до двох окремо закопаних скарбів. Про це засвідчує вісімковидна у плані форма сховища і мішечки зі шкіри та полотна, відбитки яких простежено на поверхні виробів відкритих скарбових комплексів.

У 2002 році, рівно за рік, і знову ж таки 3-го серпня, під час розкопок порожнистої кліті №9 трапився п'ятий скарб коштовностей (скарб V). Речі скарбу знайдено розсипаними на долівці південно-східного кута вказаного приміщення серед фрагментів роздушених горщиків XII-XIII ст. У його складі зафіксовано 47 срібних і бронзових з позолотою прикрас.

Кліть, в якому виявлено скарб V, являє собою дерев'яний зруб розміром 3,58×2,68 м, стіни якого під час розкопок простежено спаленими на висоту одного ряду нижніх вінець. Поздовжніми стінами будівля витягнута з північного сходу на північний захід.

Долівка приміщення – глинобитна, опущена в грунт на глибину 0,52 м від рівня внутрішнього схилу валу. З її поверхні, яка знаходилася під шаром необробленого каменю, перемішаного з

грунтом темного відтінку, крім прикрас скарбу, зібрали ще дві залізних скоби і розкидані уламки горщиків та глеків XII-XIII ст.

Характеристика скарбових комплексів

Скарб I, 1997 р. Його набір складають три різноманітних гарнітури срібних прикрас головного убору:

1. *Комплект скроневих кілець*, один кінець яких загнуто у петлю, розплющено і скручено у трубочку, а другий – натупо заокруглено – 11 шт. (рис.61, -3-18).

2. *Комплект перснеподібних прикрас*, кінці яких майже стулені. – 5 шт. (рис.61, -4-7, 18).

3. *Сережки тринамистинного типу* – па-ра (рис.61, -1, 2). Намистини сережок втрачені. Встановити їх тип практично неможливо.

Скарб II, 1997 р. Його складовими є:

1. *Колт срібний* – 1 екз. Належить до типу великих колтів (діаметр 5,5м), облямованих навколо щитків 14-ма порожнистими кульками (рис.62, -2; рис.63, 64). Основи кульок вмонтовані в гнізда в місці стикування щитків. У верхній частині колта є виїмка, обмежена з обох боків трубковидними петлями для дужки (відсутня). Передня і зворотна поверхні випуклих щитків прикрашені серцевидним чорненим малюнком з двома розкритими бруньками і насіниною у центрі. Такий зміст зображень дозволяє датувати колт у хронологічному проміжку між X-XIII ст.[12]

2. *Ланцюг-рясни* (рис.62, -1). Він утримує сім черепашковидних бляшок, з'єднаних між собою за допомогою шарнірів. Кожна бляшка зроблена, зокрема, із двох спаяних між собою тоненьких срібних пластинок, лицьова з яких відтиснена у формі напівсфери, зворотна – рівна і гладка. Комплект рясен виявився неповним: відсутні кінцеві бляшки.

Скарб III (кліть №7, 2001 р.). Вага прикрас цього комплексу 137 гр. 732 мг. Виявленні коштовності складають різні види жіночих уборів (рис.66). Повний набір речей скарбу нараховує 19 одиниць збереження.

Убір рук. У колекції цього убору знаходиться 4 ювелірні вироби, виготовлених зі срібла.

Каблучки – вважаються основною прикрасою рук. У складі скарбу III їх представляють 2 од. однотипних виробів, виготовлених шляхом кування з срібної пластини, яка закінчується пірамідальними кінцями, що заходять один за один (рис.66, -7). Найширша частина пластини досягає 8 мм. Ширина звуження кінців коливається у

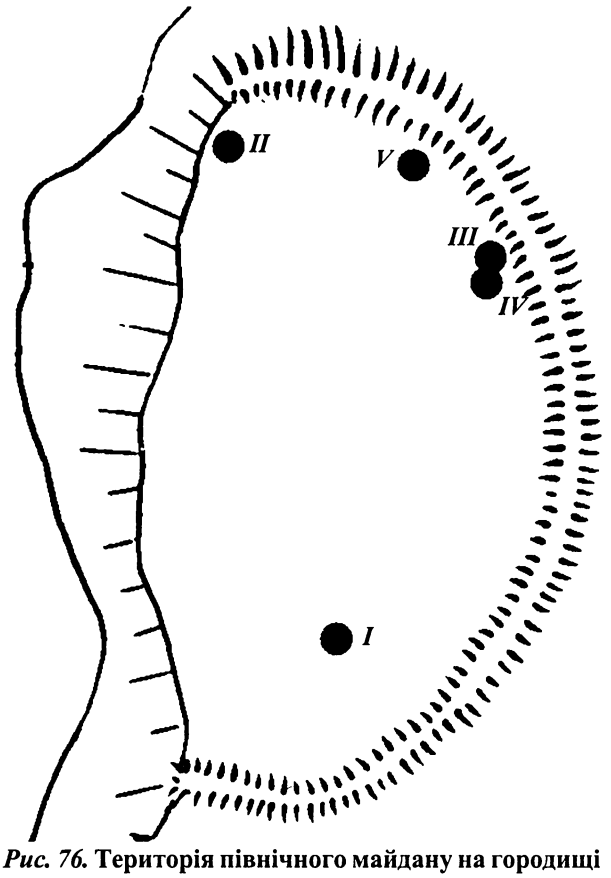

Рис. 76. **Територія північного майдану на городищі міста Губина із зазначенням місця знаходження речових скарбів.**

межах від 4 до 2 мм. Товщина пластин 1,5-2 мм. Поверхня пластин гладка, неорнаментована. Діаметр кільця обох каблучок 2,3 мм. Вага однієї каблучки 12 г 840 мг, вага другої – 15 г 832 мг.

Персні – 1 од. Збереження. Виріб виготовлено із срібла технікою лиття. Він являє собою щитковосерединний зразок з вузькопластинчастим кільцем. Щиток персня – шестигранник, прикрашений по контуру чорненою лінією по карбованій основі (рис.66, -6). У центрі щитка викарбовано знак у вигляді літери "Н". Діаметр кільця 2,1 см, діаметр щитка 1,4 см. Товщина пластини, з якої виготовлено прикрасу, – 1,5 мм. Вага персня – 3 г 870 мг. Аналогій даній прикрасі не має.

Браслет – 1 од. збереження. Виріб виготовлено у техніці кування із монолітної срібної пластини, кінці якої, пірамідально звужуючись, заходять один за один (рис.66, -5). Кінці орнаментовано методом контурного чорніння по карбованій основі різними лініями, що утворюють сітку ромбів. Діаметр прикраси 6,2 см. ширина пластини 1,1 см, товщина її 2,5 мм. Вага браслета 24 гр. 930 мг.

Описаний браслет належить до групи жіночих наручних прикрас, кінці яких різко звужені і тісно заходять один за один. Серед пластинчастих браслетів така форма рідкісна. Найближчу морфологічно-стилістичну тотожність цьому

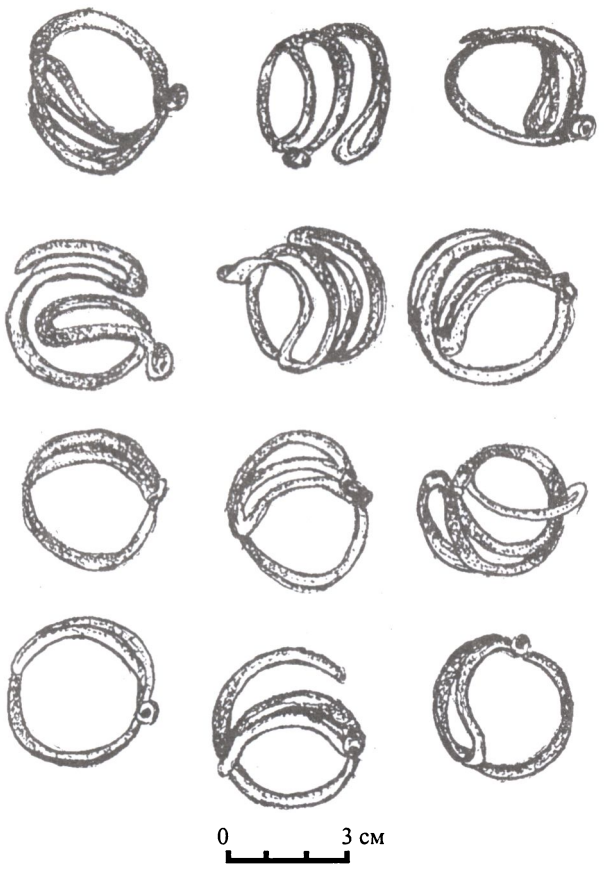

Рис.77. **Північний майдан городища м.Губина. Прориси персневидних кільць зі скарбу IV.**

браслетові проявили дві срібні каблучки з цього ж таки скарбу.

Прикраси оголовних гарнітурів. Цю групу прикрас скарбу III складають колти (пара) і скроневі кільця.

Колти (2 екз.) несуть двосторонні однотипні зображення на опуклих щитках, облямованих по контуру 12-ма порожнистими кульками (рис.66, -4; рис.73), які закріпленні у гніздах і являють собою своєрідний з'єднуючий механізм щитків у місці їх стулення.

Щитки колтів виготовлено технікою тиснення у формі неповного кола з виїмкою у верхній частині для закріплення у ній напівкруглих дужок. Поверхню щитків з обох сторін прикрашено зображеннями одиноосібного грифона з розпростертими крилами і широко розставленими кігтистими лапами, одна з яких піднята вверх. Від вершка голови міфічної істоти, яку показано повернутою вліво, звисає довгий чубок або, можливо корона (рис.73). Обриси зображеної істоти подано на чорненому фоні.

Діаметри колтів – 5,8 см., діаметри щитків – 3,8 см., діаметри дужок – 2 см., діаметри кульок – 8 мм. Вага одного з колтів 15 гр. 800 мг., вага другого 15 гр. 710 мг.

Тотожних відповідників серед давньоукраїнських матеріалів описані колти не мають. Правда, віддалену орнаментальну подібність губинським колтам зі скарбу III виявляють колти з київського скарбу, який відкрито у 1909 році на садибі Десятинної церкви. Їхня лицьова сторона відображає малюнок грифона, а зворотна – ажурне плетево[13], що суттєво відрізняє ці вироби від губинських. Мабуть, найближчу сюжетну подібність проявляють зображення на срібних медальйонах з культурного шару XV стародавнього Новгорода. На одному із них, як і на губинських колтах, наявне зображення одинокої істоти, повернутої вліво. Її крила розпростерті, голова чубата. Зображення подано на фоні дерева життя[14]. Ця відмінність, а також відсутність аналогічних виробів засвідчує про оригінальність губинських колтів у мистецтві Давньої Русі.

Скроневі срібні кільця (рис.66, -1, 2). В оголовному уборі скарбу III їх нараховується 12 одиниць збереження. Всі належать до прикрас спіралевидного типу у півтори закрути. Діаметр кілець 2,2-2,3 мм. Товщина дроту, з якого вони виготовленні, – 1-1,5 мм. На одному із кілець є дві мініатюрні насічки. Вага всіх кілець 43 гр 220 мг.

Крім цих прикрас, до зазначеного убору входить срібна *сережка*, що складається з кільця – каркасу, на якому закріплено три кульковидні намистинки (рис.66, -3). Діаметр дротяного кільця 3,3 см. Товщина дроту – 1 мм. Вага сережки = 5 гр 530 мг.

Скарб IV (кліть 7, 2001 р.). Вага гарнітуру 128 гр. 280 мг. Комплект складають жіночі прикраси (21 одиниця збереження), виготовлені зі срібла (рис.67).

Нагрудні прикраси. Цей вид прикрас, насамперед, виявляє чотирикінцевий кам'яний хрестик (рис.67, -3) розміром 2×1,4 см з наскрізним отвором у верхньому перехресті. Перехрестя чотирьохгранні, прямокутні, їх товщина 7×7 мм. Вага хрестика 2 гр. 60 мг.

Набір прикрас оголов'я. Це найчисленніша група ювелірних виробів у скарбі. Її складають 14 скроневих підвісок і пара колтів. Із них найпоширенішими і наймоднішими у болохівських жінок були скроневі кільця. У даному гарнітурі їх зафіксовано два типи – персневидні і тринамистинні.

Персневидними кільцями, як, власне, і тринамистинними, прикрашували коси або ж підвішували на ремінцях чи металевих стрічках до головного убору[15].

Персневидні кільця (рис.77) болохівські ювеліри виготовляли з гладкого круглого у перерізі срібного дроту у формі півтори обертової спіралі, кінці якої направлено по-різному, але обов'язково один з кінців кілець натупо заок-

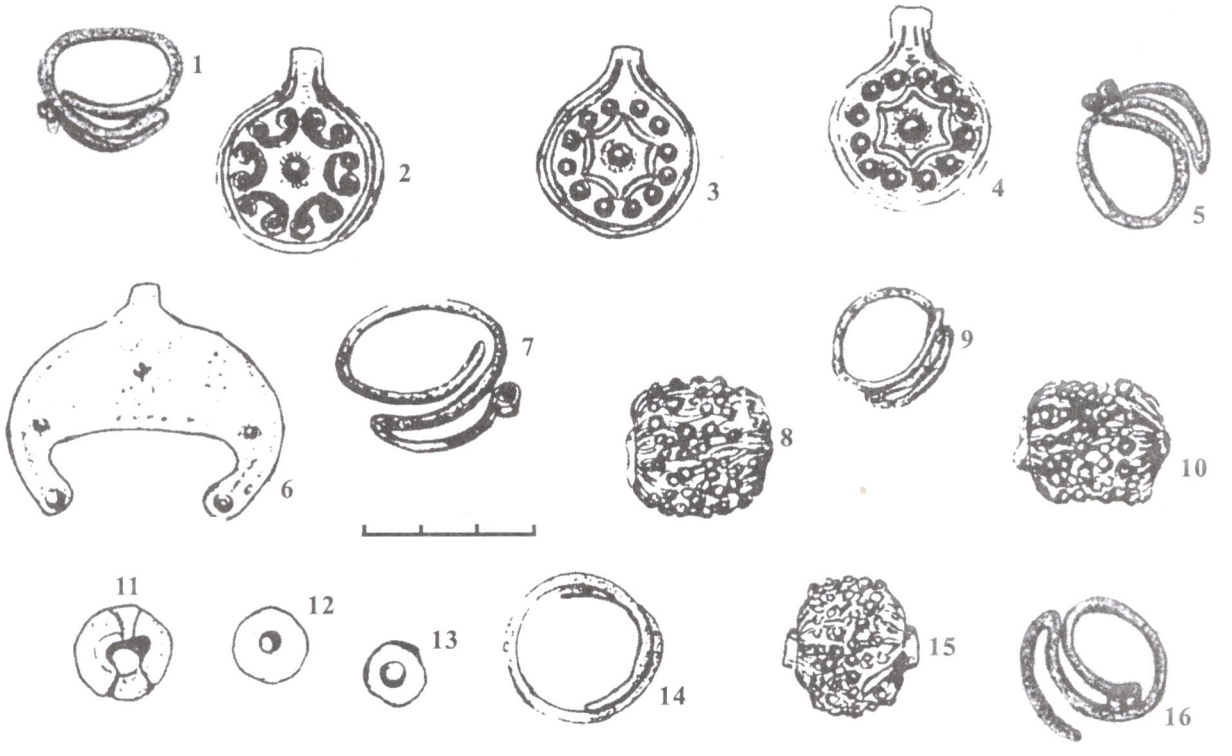

Рис. 78. **Північний майдан городища м.Губина. Частина прикрас зі скарбу V:** 1, 5, 7, 9, 14, 16 – персневидні кільця; 2, 3, 4 – медальйони; 6 – лунниця; 8, 10, 15 – намистинни; 11, 12, – намистинни зі скла; 13 – намистинна керамічна.

руглювали, а другий розклепували у прямокутний щиток і скручували у вигляді трубочки. Діаметр кілець 2,2× 2,6 см, товщина дроту 1,05-1,10 мм. Одноосібна вага кілець коливається в межах від 2 гр 940 мг до 5 гр 120 мг. Загальна вага кілець-підвісок 40 гр. 784 мг.

У скарбі IV персневидних кілець є декілька видів.

1. Персневидні кільця з кінцями, що направленні в одну сторону закруту – 6 одиниць збереження.

2. Персневидні кільця, кінці яких направленні у протилежну сторону закруту спіралі – 4 одиниці збереження.

3. Персневидні кільця, кінці яких прикрашено декількома рядами насічок – 2 одиниці збереження.

Тринамистинні підвіски – 2 одиниці збереження (рис.67, -5). Основою цих прикрас служать срібні круглодротові кільця-каркаси, на які нанизано три круглі металевопорожні кульки-намистини. На каркасі кульки закріплені за допомогою спіралей. Кінці кілець розклепано один у вигляді щитків з отворами, другий скручено в трубку.

Поверхні кульок-намистин прикрашено сканним узором, що надає їм вигляду чотирипелюсткової квітки. Вага однієї із підвісок 4 гр. 580 мг, вага другої – 3 гр. 910 мг.

В історичній літературі тринамистинні підвіски якийсь час називали "сережками київського типу". На нашу думку, такий погляд на проблему назви не завжди є конкретним, оскільки, крім київських майстрів-ювелірів, тотожні прикраси виготовляли скрізь у міських центрах Київської держави.

Колти – 2 одиниці збереження. Обидва мають однакову форму, одну і ту ж розробку карбування поверхні щитків і тотожні зображення. Ці вироби являють срібні чорнені прикраси (рис.67, -1, 2; рис.74), які складаються з двох випуклих щитків, з'єднаних по контуру щитків дротяними ажурними петлями. У верхній частині щитків наявні виїмки з трубковидними петлями на боках, в які вставлено напівкруглі дужки. На дужці одного з колтів є відбитки тканини. Щитки прикрас відтиснено на матриці і прикрашено з обох сторін зображеннями грифона, обриси і поза якого такі як і на поверхні колтів з губинського скарбу III. Діаметр колтів 5,02 см і 5,05 см. Вага одного з колтів 10 гр. 153 мг, вага другого – 11 гр. 900 мг. Розбіжність у вазі пояснюється тим, що частинка щитка одного з колтів була ушкоджена ще до відкриття скарбу.

Описані колти тотожних відповідників не мають.

Наручний убір скарбу IV репрезентують три срібні прикраси. У їх числі *перстень* виявляє зразок щитковосерединного типу з вузькопластинчастою дужкою. Щиток персня має ромбічну

форму (рис.67, -6). Поверхня його гладка, неорнаментована. Діаметр персня – 2,1 см, товщина щитка – 3 мм, товщина дужки – 1 мм. Вага персня 4 гр. 600 мг. Аналогій цій прикрасі немає.

Дві одиниці *каблучок* з комплекту цього скарбу звиті із срібних дротин. Кінці каблучок не замкнені. Причому кінці однієї з прикрас розклепано у мініатюрні щитки, кінці другої мають пірамідальну форму (рис.67, -4). Діаметр однієї з каблучок 2 см 48 мг, діаметр другої – 2 см 63 мм. Відповідно вага 7 гр. 580 мг і 5 гр. 083 мг. Тотожним відповідником витим каблучкам з пірамідальними кінцями є каблучки зі скарбу II, відкритого у 1957 році на території укріпленого центру поблизу м.Шепетівки (рис.80. -3, 4).

Браслет цього ж таки скарбу є також витого типу, з пірамідально замкненими кінцями (рис.67, -7). Діаметр браслета 6,2 см, товщина – від 2,04 до 6,02 мм. Вага браслета 28 гр. 060 мг.

Варто додати, що аналогічну будову і форму у цьому скарбі проявили вище описані каблучки. Ця стилістична особливість не випадкова. На нашу думку, наявність речей в одному скарбі речей тотожної форми і технології, по-перше, виявляє смаки і напрямки тодішньої моди, а по-друге, що ці вироби, напевно, виготовленні одним і тим же майстром-ювеліром.

Скарб V (кліть 9, 2002 р.). Повний набір цього комплексу складають 47 срібних, бронзових та бронзових з позолотою предметів. Загальна вага скарбу 266 гр. 012 мг.

Прикраси оголовного гарнітуру – кількісно найбільша група прикрас у скарбі. Вона представлена 30 одиницями різновидних персневидних кілець (рис.78, -1, 7, 9, 14, 16):

а) кільцями з гладкими кінцями, які направлені в протилежні сторони закруту – 13 одиниць;

б) кільцями з гладкими кінцями, які направлені в одну сторону закруту – 5 одиниць;

в) кільцями з вушками, кінці яких направлені у протилежні сторони закруту – 4 одиниці;

г) кільцями з вушками, кінці яких направлені в одну сторону закруту – 8 одиниць.

Усереднений діаметр кілець – 24 мм, товщина дроту, з якого їх виготовлено – 2 мм.

Шийно-нагрудні прикраси. Їх у комплекті скарбу 16 одиниць збереження.

Намистинки. Із них 2 одиниці є скляними (діаметр 1,3 см), 1 одиниця – керамічна (діаметр 1,15 см) і 9 одиниць – металеві. Останні виготовленні у формі ажурних циліндриків з дуже тонких, окремих бронзових дротин, щілини між якими поздовжньо з'єднані зерню (рис.78, -8, 10, 15). Виявляючи порожнинно-серединний тип, ці зразки мають отвори для нанизування у разки. Довжина намистин – 2,2 см, діаметр – 2,1 см. Тотожним відповідникам цим зразкам є намистина із заповнення кліті №3 літописного м.Божська (рис. 12.2).

Інші три намистини, згадані вище – бочковидної форми (рис.78, -11, 12, 13).

До складу цього гарнітуру належать ще *бронзові медальйони*, які виконували у свій час подвійну функцію: їх використовували і як прикраси, і як амулети-обереги, якими жінки захищали відкриті ділянки шиї і грудей. Це, зокрема, вилиті з бронзи 3 односторонніх медальйони з однаковими зображеннями. Виявляють собою два типи. Про це засвідчує різна технологія декору і різні розміри. Так, два з них, поверхні яких позолочені, представляють більшу форму (діаметр 2 см 95 мм), третій – менший. Його діаметр 2 см і 2 мм. На поверхні медальйонів нанесено малюнки, виконанні псевдозерню у техніці низького рельєфу: у центрі схематично зображено сонце, проміння якого замкнено шестикутною розеткою. Остання обвита навколо віночком псевдозерні. Сюжет по контуру медальйонів обмежено двома рельєфними кільцевими лініями, кінці яких зведено у районі вушка (рис.78, -2, 3, 4). Аналогічні вироби з тотожними зображеннями в Давньоукраїнській державі були досить популярні. Вони зустрічаються як у західних[16], так і північних[17] землях Київської держави.

Типовою і розповсюдженою прикрасою шийно-нагрудного гарнітуру є ще лунниці. *Наявна лунниця*, яка є у складі скарбу V, представляє собою тип великої широкорогої пластини у вигляді півмісяця, виготовленої з бронзи технікою лиття в односторонній формі, яка отримана з готового виробу. Про це засвідчує майже гладка поверхня лунниці, де-не-де вкрита псевдозерню. Контури лунниці обмежено рельєфною валикоподібною лінією (рис.78, -6). Діаметр прикраси 4,7 см, найбільша ширина – 4 см.

Висновки

Розгляд матеріалів показав, що скарби, як решта речового інвентаря, які походять з культурного шару міста, мають чітко виражену верхню хронологічну дату. Літописець її зафіксував під 1241 роком. Це означає, що описані скарби є еталонними у науково-хронологічному і культурному відношенні.

Цікава також і топографія скарбів. Дослідженнями встановлено, зокрема, що з п'яти оприлюднених скарбів чотири з них умісцевлюються у клітях, які являють собою прямокутні дерев'яні

зруби, причеплені до внутрішнього кільця фортечних стін. Вказані будівлі належали дружинникам. Про це засвідчують знахідки зброї та інші речі, виявлені в означеній лінії будівель. Саме у цих приміщеннях м.Губина і були сховані комплекси прикрас як найдорожчі скарби їхніх власників для надійного збереження у час якоїсь надзвичайної небезпеки. Літопис "Повість минулих літ" сповіщає, що це сталося у 1241 році[18]. Пролежавши у землі десь близько 800 років, ці коштовності доповнюють список скарбів, які походять з Болохівської землі. Сховали їх там власники, якими були діти, онуки або супруги дружинників.

Місцезнаходження коштовностей у воєнно-господарських клітях є також важливим аргументом проти версії, згідно з якою її прихильники вважають, що у 1241 році болохівські міста зруйнував Данило Галицький, попередньо вивівши їхнє населення в свої вотчини чи вотчини васалів[19]. Якби це було так насправді, то врятоване населення, безумовно, забрало б собою і цінності. У дійсності археологічно простежено іншу картину: як і у містах Болохові, Божську, Городці, Кудині, які загинули у полум'ї татаро-монгольських завоювань XIII ст., так і на місці колишнього м.Губина, під купами згарищ, залишилися непохованими кістяки його населення, а також масово покинуті ремісничі інструменти, зброя, побутові, господарські речі, і, навіть, цінності.

Речовий склад скарбів засвідчує також, що в населення історичного м.Губина до 1241 року були поширені різноманітні зйомні прикраси: підвіски, сережки, браслети, каблучки, персні, намистини тощо. Семантика образів, які вкривали поверхню окремих виробів, губинському населенню була добре відома. Форми і декор більшості прикрас нагадують дорогоцінні емальні, чорнені і сканно-зерненні прикраси вищої феодальної знатті, проте вони виготовлені були з недорогих металів і часто у простій техніці лиття. Таку техніку, наприклад, проявили персні, медальйони, лунниця, бочковидно-дротинні намистини тощо. Ці та інші вироби з означених скарбів є типовими ознаками культури дружинників болохівського м.Губина.

Прикраси означених скарбових комплексів складали колись різні жіночі убори: шийно-нагрудні, наручні та оголовні. Причому у більшості випадків, в уборах переважали скроневі персневидні підвіски різних типів. Такі персневидні підвіски різних типів кількості від 13 до 22 одиниць збереження є складовими скарбів з болохівських міст Болохова (комплекси II, III, IV, VI, VII, VIII та ін.) та Городця. Знахідки аналогічних виробів, крім Волині, на території інших земель Київської Русі не відомі. Це дозволяє вважати їх локальними, але типовими прикрасами сільського і міського населення Болохівської землі.

Примітки:

1. Літопис Руський. – С.399.

2. Антонович В.Б. Археологическая Карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. –Т.І. – С.26.

3. Кучера М.П. Звіт про обстеження городищ Волині та Поділля // Науковий архів Інституту археології НАН України. –1973.; 18; Кучера М.П. Дослідження городищ на Волині та Поділлі. // Археологія. –К., 1979. – Вип.29. – С.66. –72.

4. Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі. – С.166.

5. Якубовський В.І. (у співавторстві) Довідник з археології України: Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області, – К., 1984. – С.74.

6. Розкопки в Губині ініціювала Хмельницька обласна і Старокостянтинівська районна держадміністрації, які виділили кошти для роботи експедиції. Керівники експедиції – академік Акедемії Наук вищої школи України І.С.Винокур, доценти, канд. істор. наук В.І.Якубовський, О.І.Журко та зав. археологічною лабораторією Кам'янець-Подільського державного університету В.П.Мегей.

7. Самохатко Ніна. Фрагменти підлоги Десятинної церкви // Церква Богородиці Десятинна у Києві. До 1000-ліття освячення. –К.: Видавництво "Артек", 1996. –С.60.

8. Юра Р. Древній Колодяжин // Археологічні пам'ятки УРСР. –Т. XII. –К., 1962. –Рис. 37, -1.

9. Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X-XV вв.). –М.: Издательство "Наука", 1981. –Рис. 58. –17.

10. Монгайт А.Л. Старая Рязань // МИА. -№49. –Рис. 139. –4.

11. Седова М.В. Вказ. праця. –С.147.

12. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – С.560.

13. Козухина Г.Ф. Русские клады. –Табл. XXXI. –1-2.

14. Седова М.В. Вказ. праця. –С.44. –Рис. 15. –3.

15. Строкова Людмила. Ювелірні вироби з колекції "Десятинна церква" НМІУ та МІКУ // Церква Богородиці Десятинна у Києві. До сторіччя освячення. –Видавництво "Артек", 1996. –С.80.

16. Возний І.П., Михайлина Л.П. Культурний розвиток давньоруського населення Буковини // Любецький з'їзд князів 1097 року в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної конференції присвяченої 900-літтю князів Київської Русі у Любечі. –Чернігів, 1997. –С.127. –Рис. 2. –18.

17. Монгайт А.М. Старая Рязань. // МИА. -№49. –М., 1995. –С.197. –Рис. 138. –3, 26.

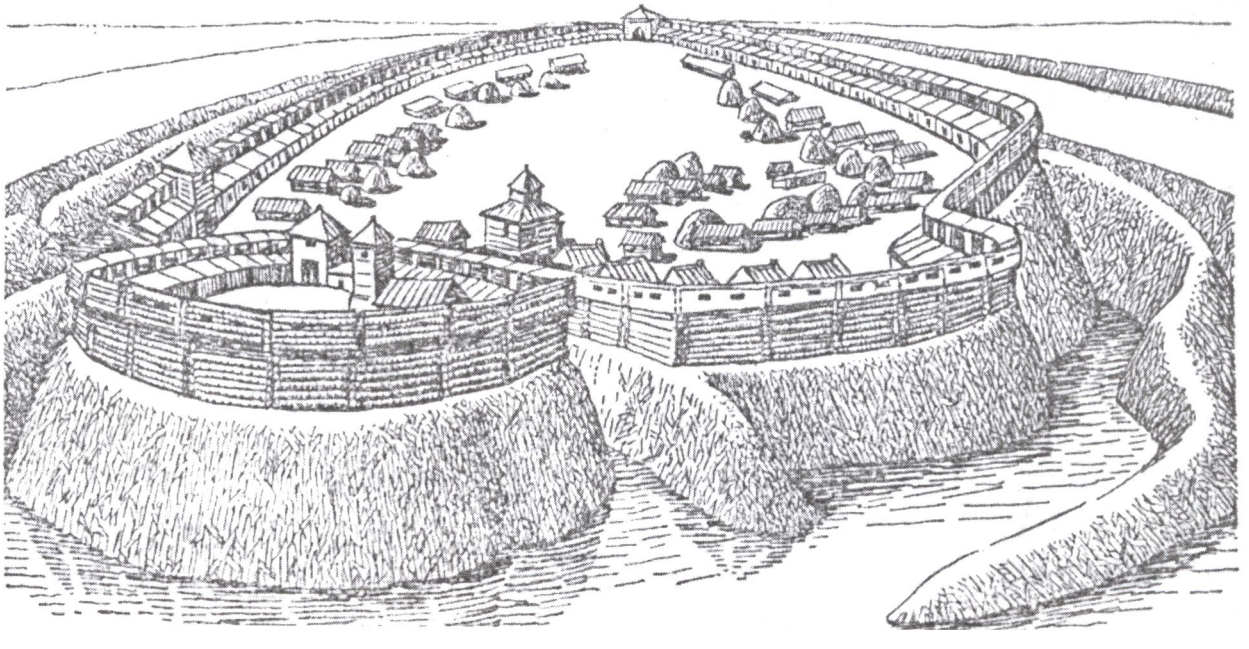
18. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. –К., 1989. –С.399

19. Рапорт П.А. Города Болоховской земли. –С.59

Розділ VI

Скарби із городища біля міста Шепетівки

(Г.О. Піскова, м.Санкт-Петербург)

Розкопками у 1957-1964 роках, які проводилися на території укріпленого центру міста Болохова[1] під керівництвом М.К.Каргера, з'ясовано, що його територію почали освоювати з XI століття. Але масова забудова припадає на XII – початок XIII ст. Саме тоді було зведено його основні оборонні споруди – вали і рови.

У межах центральної частини міста, на площі 3,6 га (практично вся територія), дослідниками відкрито близько 200 будівель. 180 із них являють собою наземні житла, які обігрівалися глинобитними печами. Означені споруди, як і фортифікації, виявились спаленими. У пожежі, яка виникла у 40-х роках XIII ст., загинули і всі мешканці поселення та його захисники.

У процесі розчищення будівельних комплексів вдалося знайти 1500 предметів озброєння, більш як 700 одиниць збереження сільськогосподарських знарядь праці, велику кількість ремісничих інструментів, побутових виробів тощо.

Ці та інші пам'ятки матеріальної культури у 60-х роках були вивезені у м.Ленінград (зараз Санкт-Петербург). Серед вивезеного речового інвентаря опинилися і речові скарби.

У складі 16 виявлених скарбів, 8 представляють собою скроневі півторавиткові підвіски із срібного дроту. Решта 8 скарбів кількісно невеликі і трохи інші за складом.

Майже всі скарби трапилися на глибині 0,4-0,6 м або 0,8-1 м від поверхні у потужному шарі пожарини. Виключення складає лише скарб XVI, якого знайшли на глибині 1,6 м. Умови виявлення скарбів невідомі, оскільки щоденникові записи розкопок не збереглися. Топографія скарбів дещо несподівана: лише один скарб, що складався із дротинних скроневих кілець, був знайдений на дитинці, всі решта – на посаді (рис.79). Причому із 15 скарбів, розкопаних там, шість виявлені у центральній частині посаду на дуже близькій відстані (від 5 до 15 м). Три скарби (№№ VI, X, XVI) зв'язані із внутрішньовальними клітями. Один скарб знайдено в башті. Деякі

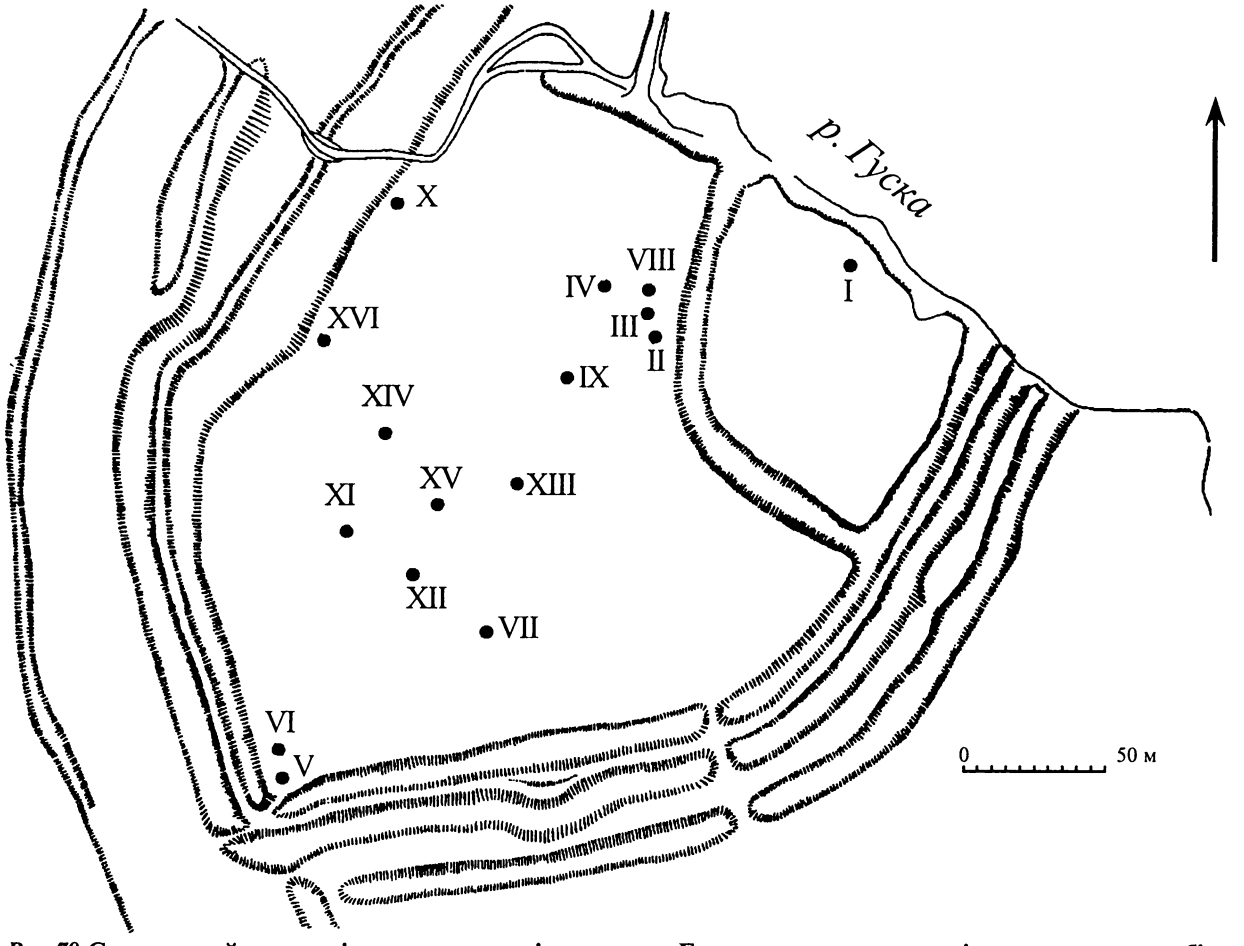

Рис. 79. **Схематичний план укріпленого центру літописного м.Болохова з позначенням місцезнаходжень скарбів.**

скарби зафіксован о поблизу печей, куди, мабуть, були поспішно заховані.

Всі комплекси прикрас М.К.Каргер визначив як скарби. Багато із них, очевидно, скарбами назвати не можна. Проте відсутність точних даних про умови виявлення кожного комплексу вимагає зберегти авторський список скарбів у повному обсязі. Встановлення складу скарбів та їх опис здійснено на основі вивчення самих речей та інвентарних карток Державного Ермітажу і польових звітів.

Каталог скарбів

Скарб I, 1957 р. У прибережній частині дитинця, недалеко від печі, на глибині 0,4 – 0,6 м виявлено вісім срібних перснеподібних скроневих кілець дротинного типу.

Скарб II, 1957 р. У центральній частині городища, недалеко від рову, який відділяє дитинць від посаду, на глибині 0,2 – 0,4 м трапився скарб срібних речей:

1. Колти – пара. Належать до срібних прикрас, які по контуру щитків мають облямівку із дротяних петель. На лицьовому і зворотньому боці щитків на чорненому фоні наявні зображення птахів з поєднаними хвостами, що переходять в плетінку. Голови птахів звернені до крина. Контур випуклих зображень підкреслено карбуванням без проробки деталей (рис.80, - 1,2).

2. Сережки київського типу – пара. Належать до підвісок тринамистинного типу. Намистини круглі, ажурні, прикрашені зерню і сканню (рис.80 - 8,9).

3. Персні срібні, скрученого типу – пара (рис.80- 3,4). Ці прикраси є не характерні для святкового убору знатної городянки кінця XII – першої половини XIII ст. Проте, такі вироби, як срібні, так і золоті, іноді трапляються у синхронних скарбах Київської землі[2].

4. Перстень – 1екз. (рис.80 - 7). Являє собою срібну прикрасу з порожнистим шестикутним щитком, в центрі якого викарбовано зображення птаха у профіль. На бокових відкосах щитка показано рослинний орнамент.

Персні такого типу та аналогічними зображеннями – характерна деталь костюму дозолотоординської пори. Їх можна зустріти у багатьох скарбах України-Руси: в шістьох із Києва[3], в трьох із Княжої гори[4], а також в скарбах із інших земель[5].

5. Підвіски – пара (рис.80, - 5,6). Прикраси овальної форми з вушком для підвішування. У срібній ажурній оправі наявні вставки із гірського

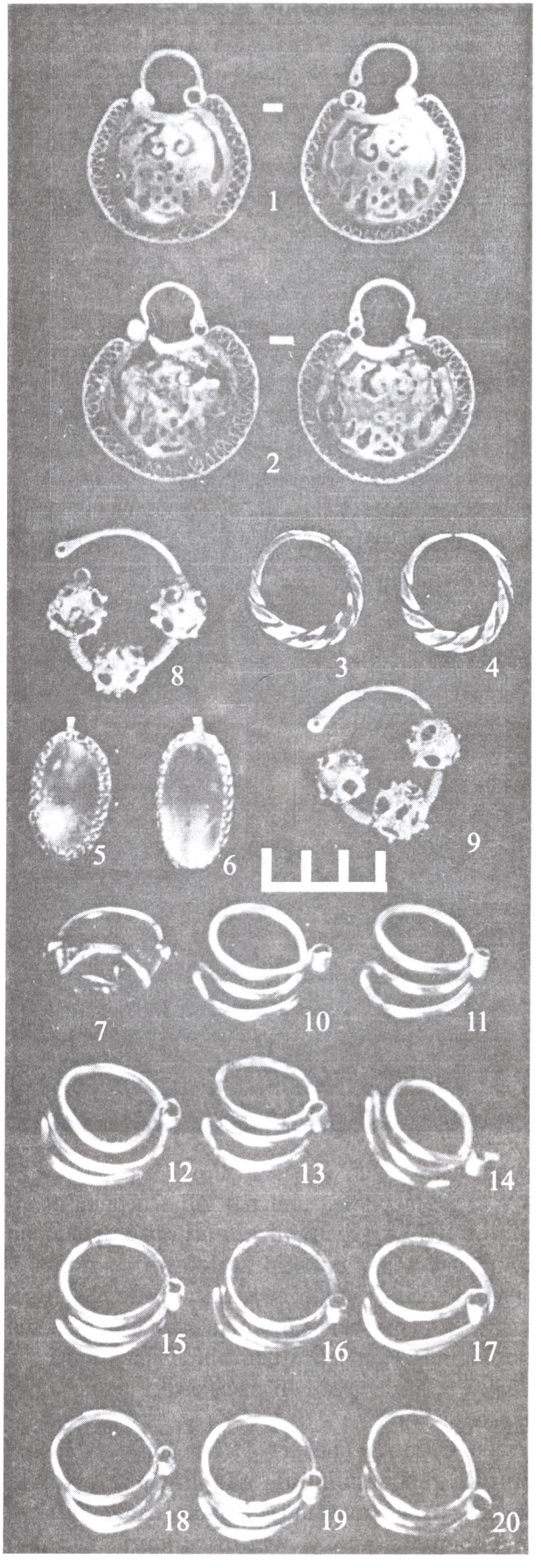

Рис.80. **Скарб II з укріпленого центру м.Болохова:** 1,2 – колти; 3, 4 – персні; 5, 6 – підвіски; 7 – перстень щиткового типу; 8, 9 – сережки київського типу; 10-20 – підвіски півторазворотнього типу.

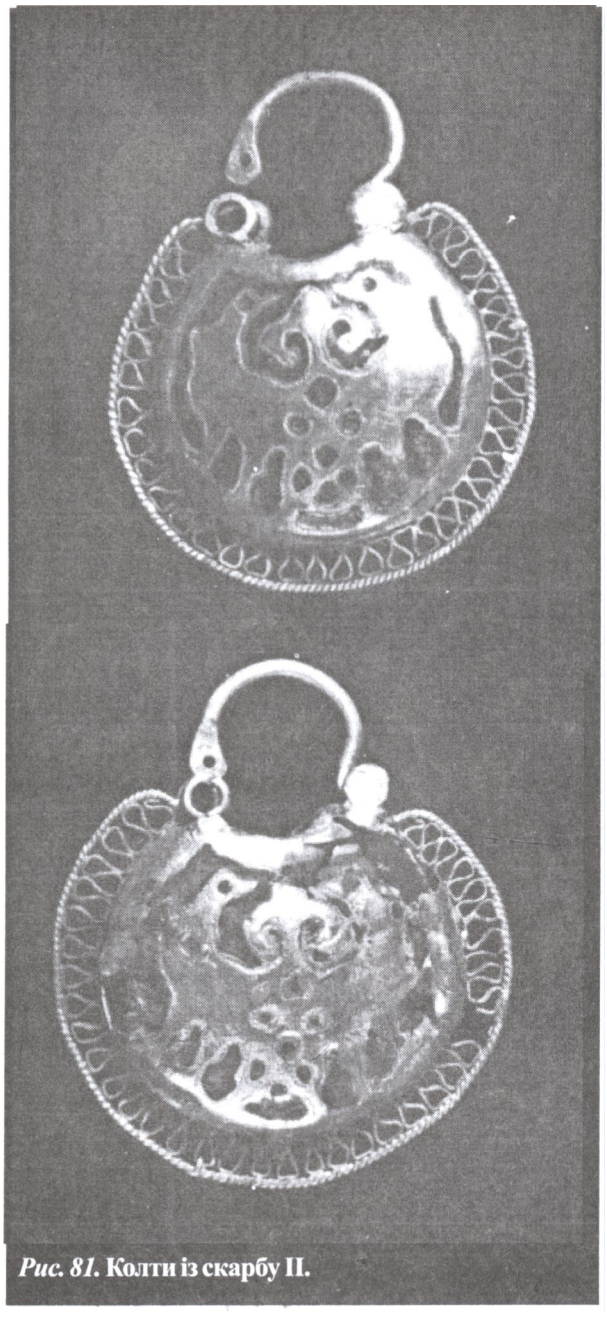

Рис. 81. Колти із скарбу II.

кришталю.

В серії срібних прикрас XII – першої половини XIII ст гірський кришталь переважно зустрічається у вигляді намистин і вставок у медальйони.[6] Найближчим типологічним відповідником означеним підвіскам є вироби, які походять із укріплених центрів Дзвенигорода на Збручі[7], Звенигорода Львівського[8] і літописного Божська[9].

6. Скроневі кільця – 11 екз. Являють собою срібні перснеподібні, або півторазворотні прикраси, виготовлені із срібного, заокругленого в перерізі, дроту. Один кінець виробів сформовано у вигляді петлі, що завершується трубочкою – отвором, другий – обрубано і заокруглено (рис.80, - 10-20).

Скарб III, 1957 р. За 4 – 5 м на північ від попереднього комплексу, на глибині 0,4 м, виявлено 13 срібних перснеподібних скроневих кілець.

Скарб IV, 1957 р. Приблизно за 15 м від скарбу III, на глибині 0,6 м, знайдено 18 срібних кілець півторазворотнього типу.

Скарб V, 1958 р. (рис.81). У тексті звіту за вказаний рік згадується скарб з башти. Йдеться, очевидно, про башту на південно-західному в'їзді в городище. Речі скарбу до опису не внесені, але склад його легко визначається за фотографією, що супроводить текстову частину звіту[10]. Судячи по ній у комплекс включені такі прикраси:

1. Колт (1 екз), облямований навколо щитків дротинними петлями, що закріплені по контуру напаяним гладким дротом. На чорненому фоні лицьового щитка карбуванням зображено птаха із повернутою назад головою і піднятим хвостом, на протилежному боці наявне нечітке зображення двох з'єднаних птахів (рис.82, - 4).

2. Сережки київського типу – 2 шт. Обидві прикраси являть собою підвіски тринамистинного типу. Намистини одного екземпляра є суцільнокруглі з проколами, які навколо декоровані сканним візерунком і великими зернинами. В другій прикрасі прорізи в намистинах утворюють чотирипелюсткову квітку, оточену навколо сканним орнаментом (рис.82, - 2,3).

3. Колодочки – 32 екз. Із них серединні являють собою порожнистотілі срібні вироби, виготовлені із двох бляшок: верхньої, відтисненої у формі сегмента, і зворотної – гладкої, прямокутної. У місці стикування наявні чотири наскрізні отвори для з'єднання прикрас у стрічку. Аналогічні вироби у межах Болохівської землі знаходяться у складі скарбу 1970 року із літописного Божська (рис.37). Наконечники колодочок скарбу V мають пірамідальну форму. Їхня поверхня прикрашена сканним візерунком у вигляді спарованих сонячних знаків (рис.82, - 1).

Золоті і срібні колодочки – добре знайомі знахідки в давньоукраїнських скарбах XII-XIII ст. Низки із колодочок служили для підвішування колтів (рис.95). Разом ці вироби становили самостійний жіночий убір, який закріплювали до очілля чи діадеми. Звичайно, зафіксована на фотографії реконструкція (рис.82) є умовною, оскільки відсутня пара колтів замінена тут сережками київського типу, до того ж непарними.

Скарб VI, 1959 р. Комплекс коштовностей знаходився в одному із внутрішньовальних приміщень. Його складали традиційні для тієї пори срібні прикраси:

1. Колти – пара (рис.83, – 5, 6). Обидва вироби належать до округлих, порожнистотілих прикрас,

Рис.82. **Речі скарбу V із розкопок літописного м.Болохова:** 1 – колодочки - складові частини рясен; 2, 3 – сережки київського типу; 4 – колт.

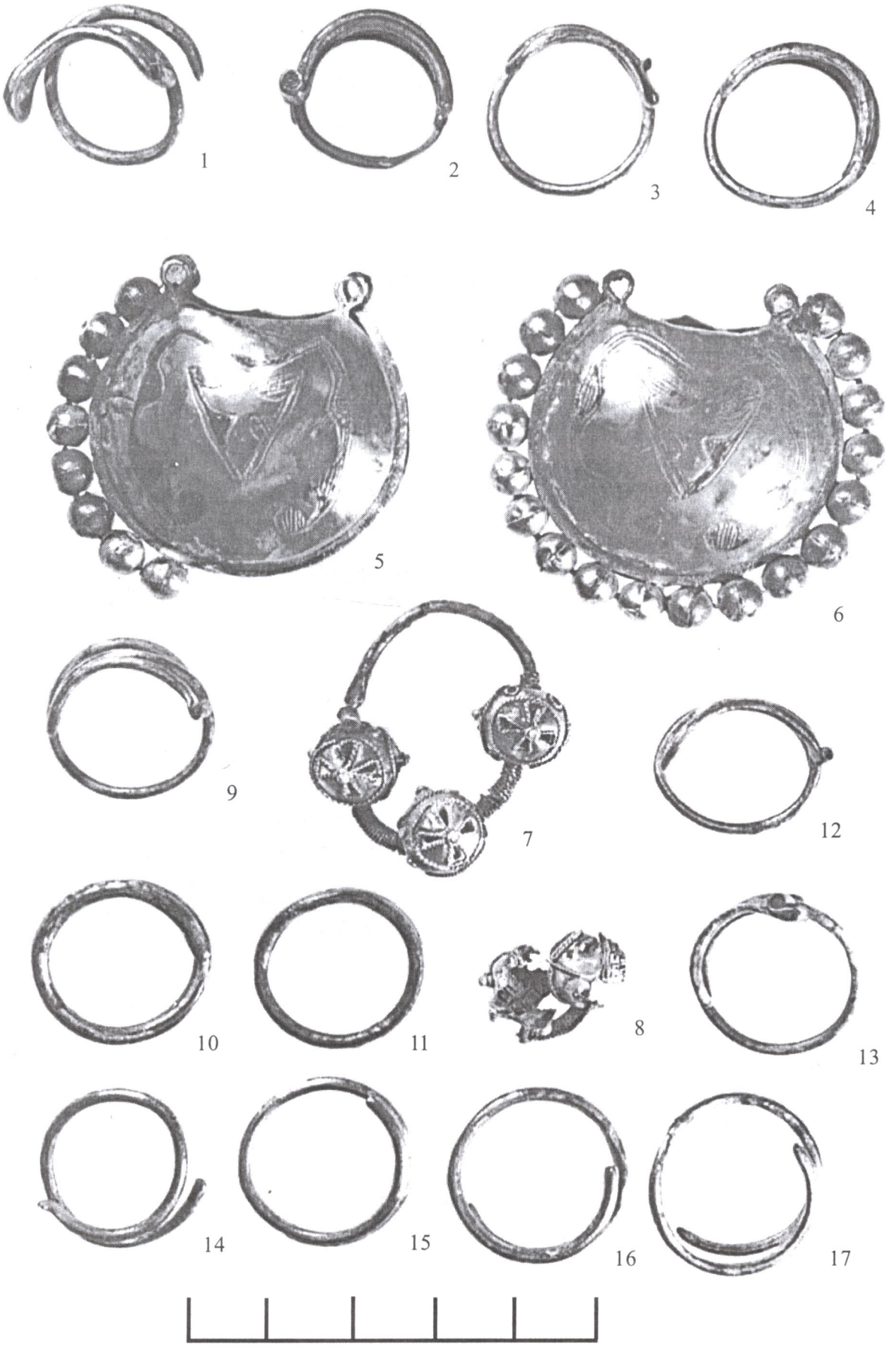

Рис.83. **Городище м.Болохова. Комплекс прикрас зі скарбу VI:** 1-4, 9-17 – скроневі підвіски півторавиткового типу; 5, 6 – колти; 7, 8 – сережки київського типу.

облямованих 18-ма порожнистими кульками. У верхній частині є виїмка, обмежена двома петлями – вушками для підвішування. Дужки на обох прикрасах втрачені, загублені і кульки на одному із колтів.

На щитках наявне світле, випукле зображення лілії і двох птахів на чорненому фоні (чорніння накладалося після попереднього суцільного карбування). З'єднаний сюжет птахів і лілії виступає як самостійний орнаментальний мотив в порівнянні із зображенням на колтах Старокиївського скарбу[11] чи, наприклад, на колтах із скарбу міста Божська.[12] На щитках колтів скарбу V, на одному й тому ж місці, помітний виробничий дефект – складка біля самого шва спаювання щитків.

2. Сережки київського типу – одна ціла форма та один фрагмент із двох неповних намистин. Кожна зокрема намистина – суцільнокругла, з прорізами у вигляді чотирипелюсткової квітки, декорованої навколо сканним орнаментом. Серцевина квітки позначена великою зерниною (рис.83,– 7, 8). Ці прикраси типологічно близькі до сережок із скарбу з башти (скарб V).

3. Скроневі срібні кільця дротинного типу – 16 шт. Із них: перснеподібні, замкнені – 2 екз.; напівзворотні, прямокінцеві – 5 екз.; напівзворотні, загнутокінцеві – 6 екз. Решта – деформовані, через що визначити їх тип неможливо. Всі кільця виявлені на глибині 0,2 м. (рис.83,– 1-4, 9-17).

Скарб VII, 1959 р. Його речі знайшли у південній частині посаду. У складі комплексу знаходяться:

1. Колти срібні – пара. Являють тип прикрас, облямованих дротинними петлями. Один із колтів сильно пошкоджений вм'ятинами. На чорненому фоні обох щитків викарбувані зображення птахів, голови яких повернуні назад, хвости з'єднані (рис.84).

2. Скроневі кільця із дроту – 2 екз.. Одна з прикрас виготовлена з бронзи, інша – із срібла.

Скарб VIII, 1959 р. Його знайшли за 5 м на північ від скарбу III і за 13 м на схід від скарбу VI на глибині 0,4 м. Складовими скарбу є:

1. Колт срібний – 1 екз. (рис.85, - 5). Належить до типу виробів, облямованих петлями по контуру щитків. Колт дуже по́шкоджений, розібрати зображення на ньому практично неможливо.

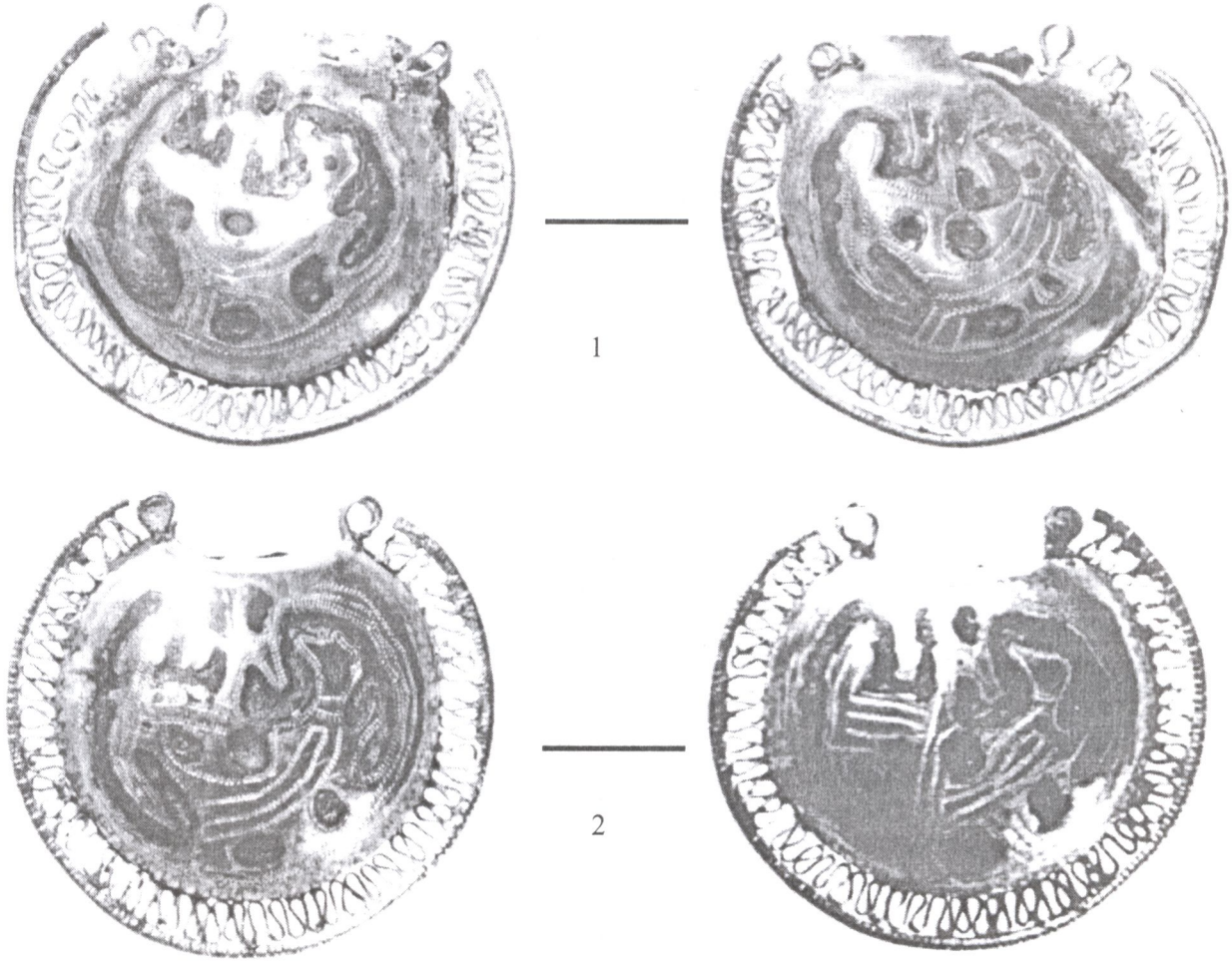

Рис.84. **Колти зі скарбу VII м.Болохова.**

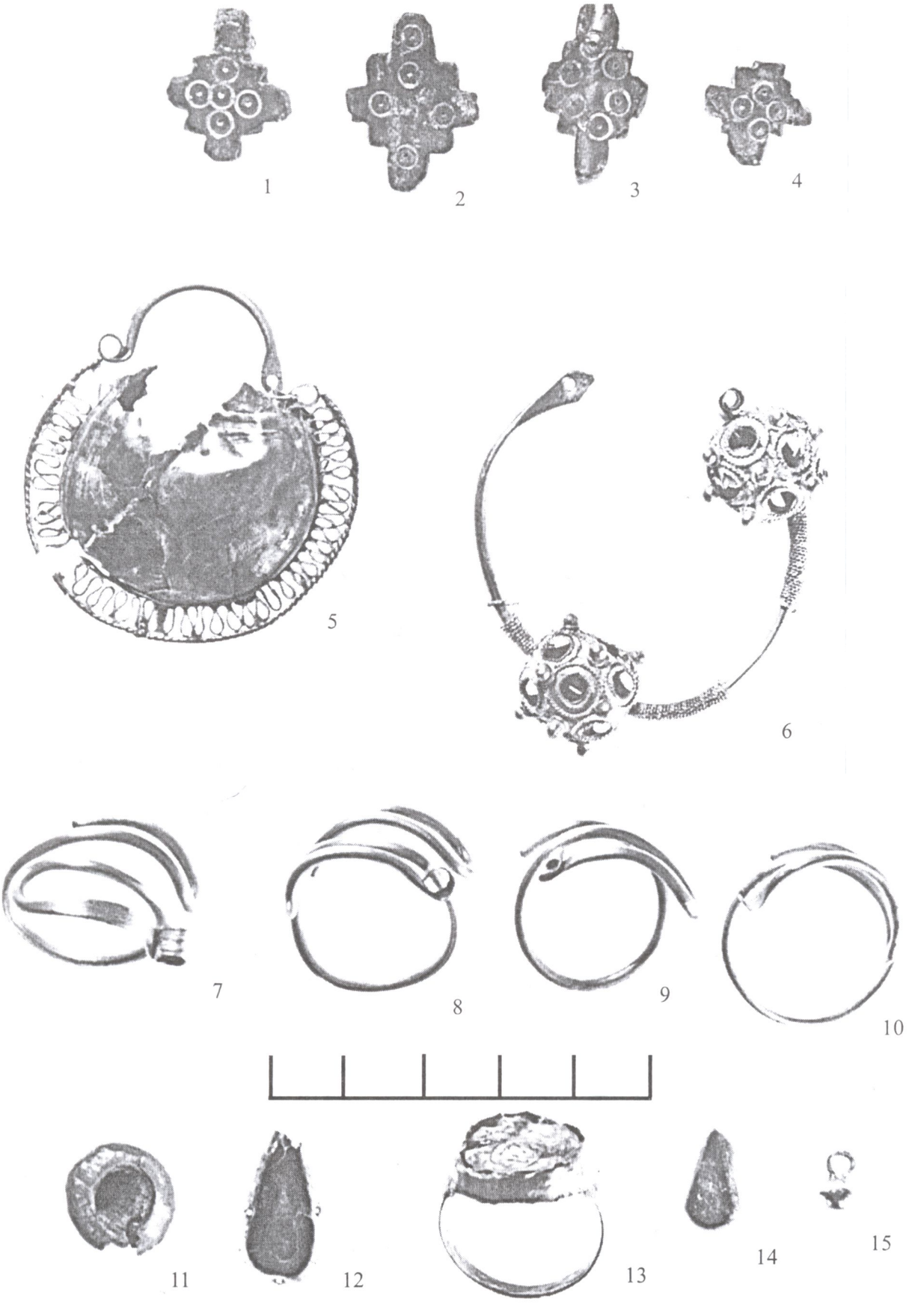

Рис.85. **Скарб VIII з розкопок укріпленого центру м.Болохова:** 1-4 – хрестики; 5 – колт; 6 – сережка київського типу; 7-10 – підвіски півторавиткового типу; 11 – щиток персня; 12 – вставка кам'яна в оправі; 13 – перстень щитковидного типу; 14 – камінь-всавка підвіски; 15 – гудзик.

2. Сережка – 1 екз. (рис.85, - 6). Являє собою підвіску тринамистинного типу. В корпусі наявних двох намистин (третя втрачена) прорізано круглі отвори, декоровані сканним візерунком і зерню. Дужка колта помилково з'єднана з одною із сережок.

3. Хрестики натільні – 4 екз. (рис.85, - 1-4). Належать до типу восьмиконечних хрестів, виготовлених із бурштину. Їх серединохрестя прикрашені зображеннями сонячних знаків. Бурштин привозили, очевидно, із Балтійсько-Дніпровського сировинного регіону[13], а виготовляли їх місцеві майстри, знайомі із київськими зразками. На можливість місцевого виготовлення таких хрестиків вказують окремі знахідки на розкопаному городищі шматочків необробленого бурштина.

4. Перстень – 1 екз. (рис.85, - 13) – пластинчастий із круглим порожнистим щитком, який прикрашено карбованим орнаментом. Аналогічний виріб знаходиться у вище описаному скарбі II.

5. Щиток від персня – 1 екз. (рис.85, - 11). Фрагмент має круглу форму із гніздом для каменя.

6. Вставка (чи накладка?) із зеленого каменю, краплеподібна, в срібній оправі, з отворами на краях для кріпленя до якоїсь основи (рис.85, - 12).

7. Камінь-вставка (1 екз.) – краплеподібної форми, без оправи (рис.85, - 14).

8. Ґудзик-дзвіночок – 1 екз. (рис.85, - 15). Виріб позолочений (?), має округлу форму та вушко – отвір для кріпленя.

9. Підвіски – 4 шт. Виявляють традиційну для волинського регіону тип срібних кілець півторазворотньої форми із загнутими кінцями у протилежний бік (рис.85, - 7-10).

Судячи з опису, цей скарб супроводжували ще такі предмети:

а) нашивна позолочена бляшка та її фрагменти; б) фрагмент срібного персня; в) бронзовий браслет (овальний в розрізі); г) два фрагменти "парчі золототканної", можливо, від м'якого очілля; д) ключ від замків трубчастого типу; ж) ніж і пряжка.

Скарб IX, 1959р. Його знайшли у центрі більшої укріпленої частини городища, поблизу скарбів II, III, IV, VIII. У складі скарбу були:

1.Гривня – 1 екз. Прикраса виготовлена із шести переплетених попарно срібних дротів, сплющені кінці її орнаментовані і скручені у трубочки-застібки (рис.86, - 12). Подібні грив-

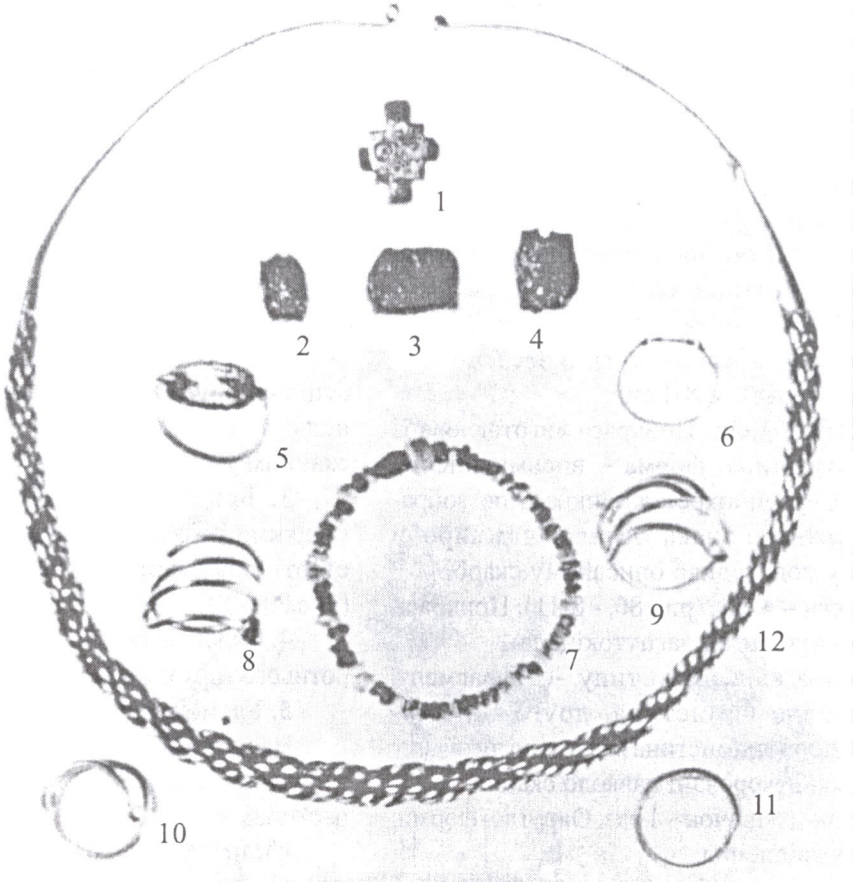

Рис.86. **Частина речей скарбу IX:** 1 – хрестик; 2-4 – печатки; 5, 6 – перстень (лицьова та зворотня сторони), 7 – намисто, 8-11 – підвіски дротинні; 12 – гривна.

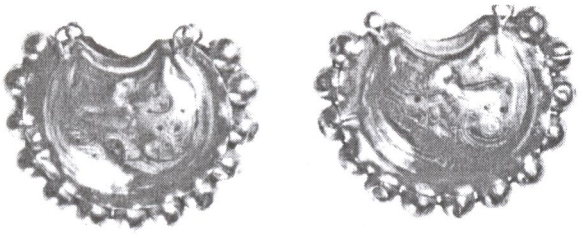

Рис.87. **Колти із скарбу IX.**

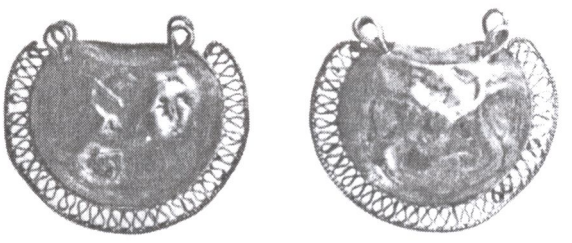

Рис.88. **Колти із скарбу IX.**

ні відомі в багатьох скарбах Середнього Подніпров'я кінця XII – перша половина XIII ст і за його межами.[14]

2. Колти – 4 екз. Два із них являють великі срібні вироби, облямовані по контуру 13-ма кульками, що нанизані на дріт і затиснені між краями щитків. На поверхні щитків, на чорненому фоні є зображення зістикованих голів дракона, які нібито виростають із плетінки (рис.87).

Два інші колти трохи менші, облямовані по контуру дротяним узором у вигляді петель (рис.88). На чорнених щитках є зображення плетінки, яка подібна до плетінки на наручах київських скарбів.[15]

3. Перстень – 1 екз. (рис.86, - 5, 6). Належить до срібних прикрас із овальним, литим щитком.

4. Намисто (рис.86, - 7). Його складають 50 намистин, в тому числі одна бурштинова у вигляді витягнутого багатогранника неправильної форми, інші – виготовлені із скла. Серія скляних намистин у складі давньоукраїнських скарбів є досить рідкісним явищем.

5. Печатки свинцеві – 2 шт. Наявні зразки виявлено в уламках. На лицьовій і зворотній сторонах одного із фрагментів вирізане поясне зображення святих. Датуються ці печатки кінцем XII- початком XIII ст. Дослідники вважають, що зображення на печатках символічно передають хрещені імена їх власників.[16]

6. Дорогичинська пломба (?). Її збереженість дуже погана, датується XII ст.

7. Хрестик – 1 екз. Прикраса виготовлена із червоного бурштина, форма – восьмиконечна (рис.86, - 1). Серединохрестя прикрашене зображенням сонячного знака. Аналогічні вироби знаходяться у попередньо описаному скарбі.

8. Підвіски – 4 екз. (рис.86, - 8-11). Прикраси срібні, півторазворотні, загнутокінцеві.

9. Сережка київського типу – 1 фрагмент. Збереглася одна намистина, друга – напівроздавлена. Уціліла намистина являє круглу кульку з отворами, які декоровані навколо сканню.

10. Гудзик-дзвіночок – 1 екз. Округлої форми, з вушком для кріплення.

11. Намистина срібна, ребристо-видовженої форми.

12. Фрагмент персня скляного.

13. Уламок бронзового предмета (пряжка?).

Скарб X, 1960р. З північно-західного боку більшого укріплення, на глибині 0,4 м., трапилися дротинні скроневі кільця: десять екземплярів цілих і чотири фрагменти.

Скарб XI, 1961р. У західній частині посаду, біля печі, на глибині 0,4 м. знайдені сережка київського типу та срібні перснеподібні підвіски із загнутими кінцями – 25 екз.

Судячи з речового інвентаря (ножі, фрагменти замка, цілі посудини, дерев'яна обвуглена ложка), який разом із комплексом прикрас знаходився поблизу печі, вказаний скарб, ймовірно, був захований всередині житла. Звідти походять ще 25 скляних намистин і черепашки (чотири цілі, решта – уламки), які входили в намисто.

Скарб XII, 1961р. Цей комплекс також знайдено в одному із жител, майже в центрі городища, на глибині 0,8 м.:

1. Колти – 2 екз. Обидві прикраси мають по контуру петлевидну облямівку. У верхній, виїмчастій, частині наявні дужки, зчеплені із корпусом за допомогою шарнірів. На чорненому фоні лицьової і зворотної сторони щитків наявні зображення двох з'єднаних птахів, голови яких повернуті до серцевидної фігури із крином всередині (рис.89, - 6, 7).

2. Сережки київського типу – пара. Вироби виготовлені із срібла. Намистини прикрас – суцільнокруглі з прорізами у вигляді чотирипелюсткової квітки, яка навколо прикрашена сканним узором (рис.89, - 9, 10).

3. Браслет срібний, сплетеного типу з гладкими розведеними кінцями, на яких наявні стерті карбовані зображення звірячих голівок (рис.89, - 8).

4. Скроневі срібні кільця (4 шт.), півторазворотнього типу із загнутими кінцями (рис.89, - 1-4).

5. Уламок залізного ключа (рис.89, - 5).

Наступні три скарби 1961 року, мова про яких піде далі, виявлені в центральній і західній частинах посаду.

Скарб XIII, 1961р. Він складається із підвісок (21 екз.) серії півторазворотнього типу із загнутими кінцями.

Скарб XIV, 1961р. – 11 перснеподібних підвісок півторазворотнього типу. Серед них пара виготовлена із бронзи, решта – срібні.

Скарб XV, 1961р. Скроневі кільця: срібних – 1 екз., бронзових – 5 екз. Глибина залягання 0,4 м.

Скарб XVI, 1962р. У звіті за 1962 рік вказується про "невеликий скарб ювелірних виробів зі срібла і чорнених: кам'яної іконки і бронзового хреста-енколпіона".[19] До опису предмети цього комплексу, як і предмети скарбу з башти (1958р.), не внесено. Лише за №8479 значилися фрагменти глиняної посудини зі скарбу, в якій, очевидно, і були заховані зазначені у звіті речі. Виявлено скарб в одній із клітей північно-західної лінії оборонних споруд посаду, на глибині 1,6 м. Повністю відновити його склад зараз неможливо. Розглянемо наявні вироби.

1. Іконка кам'яна, яка відтворює рельєфне зображення пророка Іллі (рис.90, - 1). За епіграфічними даними Т.В.Ніколаєва датує її XIII ст., відзначивши високий мистецький рівень пам'ятки.[20] Слушно при цьому зазначити, що іконки цього часу в матеріалах скарбів трапляються дуже рідко.[21]

2. Енколпіон бронзовий. Обидві стулки виробу декоровані перегородчастою емаллю у вигляді з'єднаних прямокутників. У центрі – символічне зображення сонця (рис.90, - 2). Серед предметів, переданих в Російський Державний Ермітаж, цієї знахідки не виявлено. Збереглася лише фотографія, на основі якої найближчою аналогією означеному хрестові-складню можна вважати бронзовий енколпіон із Звенигорода Галицького.[22] Форма хреста та орнаментація однієї із його стулок цілком ідентичні знахідці із скарбу XVI. На зворотній стулці звенигородського хреста наявне зображення розп'ятого Ісуса Христа. Датується цей виріб X-XI ст. Обидва елколпіони привізні, виготовлені київськими емальєрами.

У вивезених з городища в Ермітаж колекціях ювелірних виробів є ще два позакомплектні колти. Обидва належать до типу прикрас з облямівкою з дротяних петель. Ці вироби депаспортизовані, але для повноти картини при розгляді даної категорії предметів будуть зараховані разом з матеріалами скарбів (рис.92). Облямівка одного із колтів скріплена з щитком напаяним гладким дротом (порівняймо з колтами зі скарбу V, VIII),

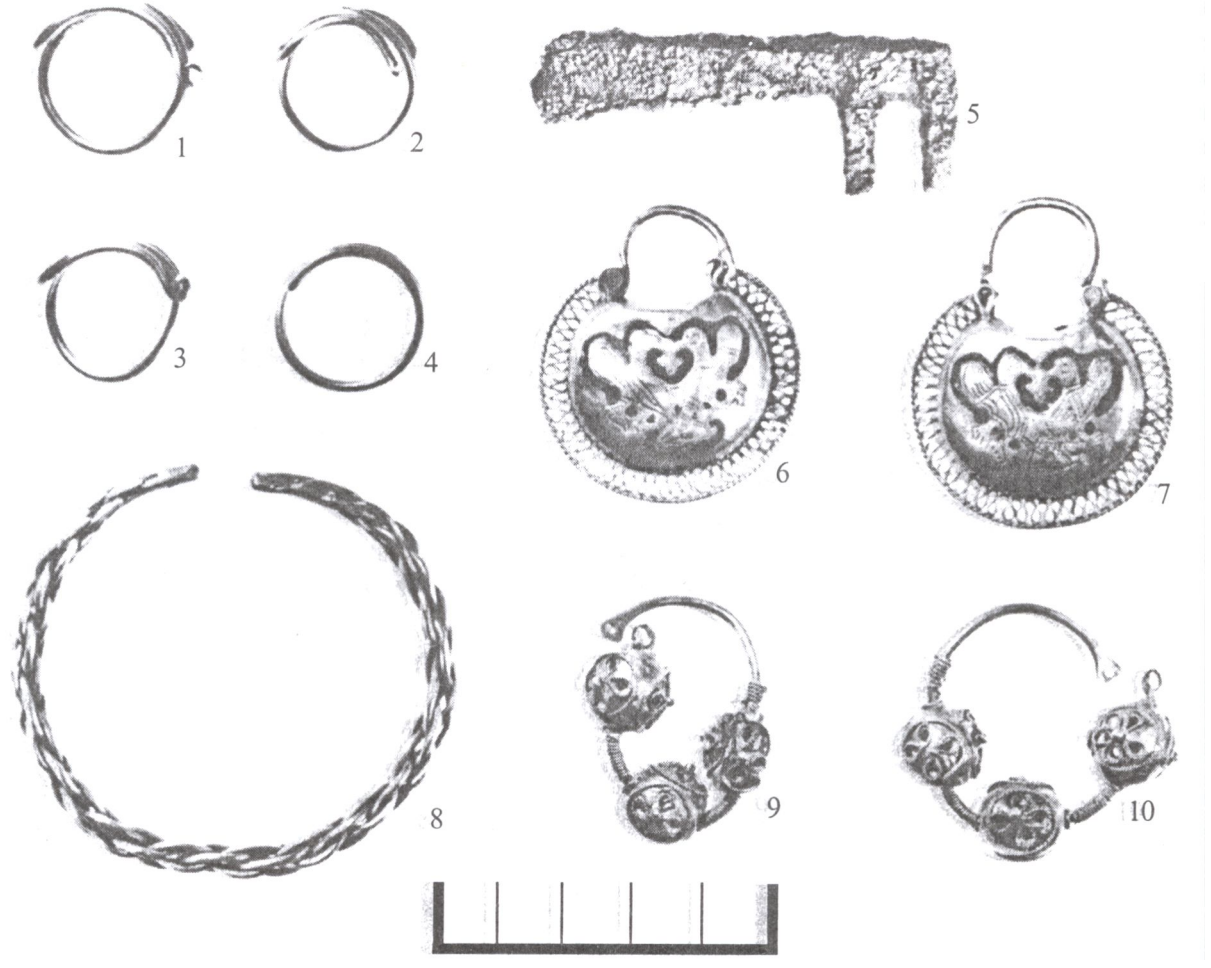
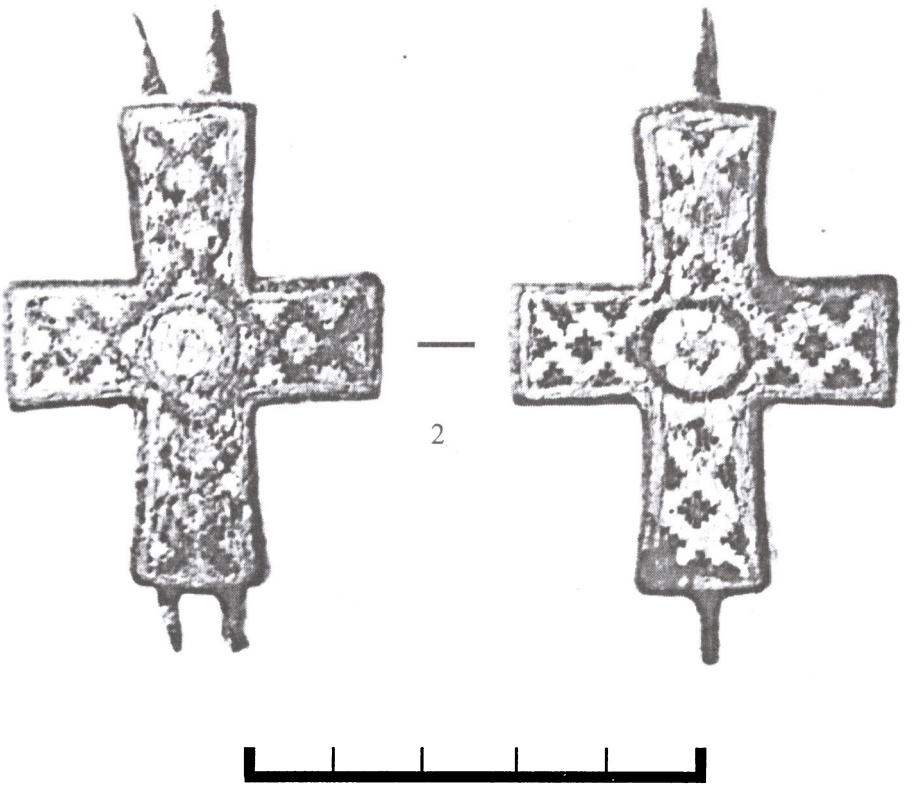

Рис. 89. **Комплекс прикрас скарбу XII:** 1-4 – підвіски; 5 – ключ; 6, 7 – колти; 8 – браслет; 9, 10 – сережки київського типу..

1

2

Рис. 90. **Речі зі скарбу XVI:** 1 – кам'яна іконка; 2 – хрест-енколпіон.

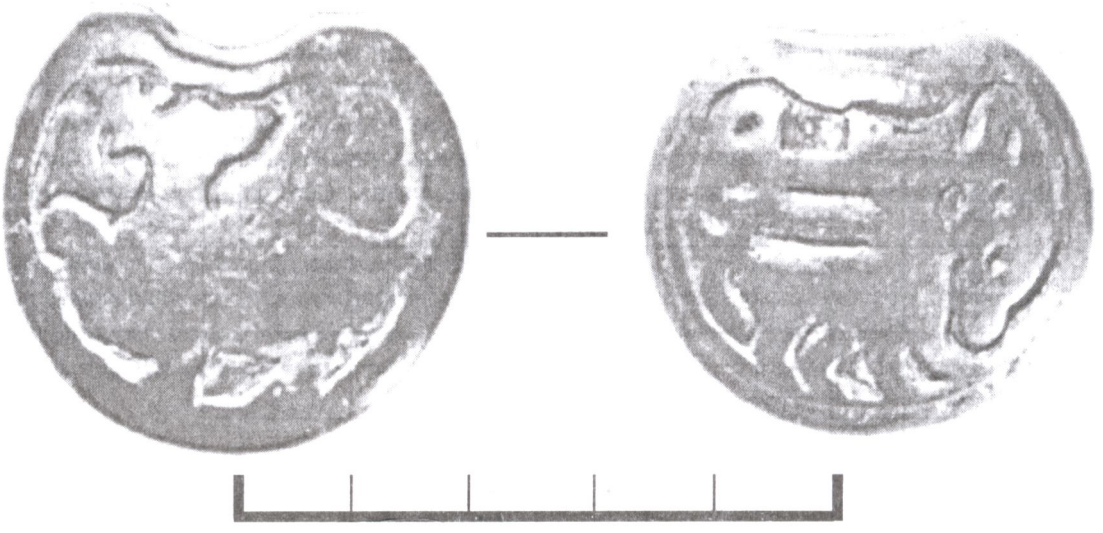

Рис.91. **Матриці із розкопок укріпленого центру м.Болохова.**

а поверху петель – фігурним дротом. Щитки колтів прикрашені рослинним орнаментом, що зберігся на чорненому фоні. Характер орнаменту дуже близький до зображення на бронзовому колті з емаллю із Княжої гори.[22]

Таким чином, за кількістю скарбів за складом, характером та умовами приховання коштовностей (облога поселення військами монголо-татарських ханів) означені комплекси близькі до скарбів із Княжої Гори.[23] Найближчі аналогії багатьом прикрасам цих комплексів знаходимо серед скарбів, які походять із власне болохівських міст і замків, а також із Чернігово-Сіверської землі, м. Києва та його округи. За аналогіями, стилем і морфологією прикраси не виходять за межі другої половини XII – першої половини XIII ст.

Прикраси скарбів засвідчують, що окремі із них дійсно являють собою дорогоцінні, справді мистецькі зразки давньоукраїнського ремесла. Такими, зокрема, є колти, іконка, енколпіон і сережки тринамистиного типу. Володіти ними могли лише заможні верстви розкопаного укріпленого центру. Тобто власниками скарбів були жінки та родичі дружинників. Про це свідчать знахідки зброї та ще дрогичинська пломба і печатки зі

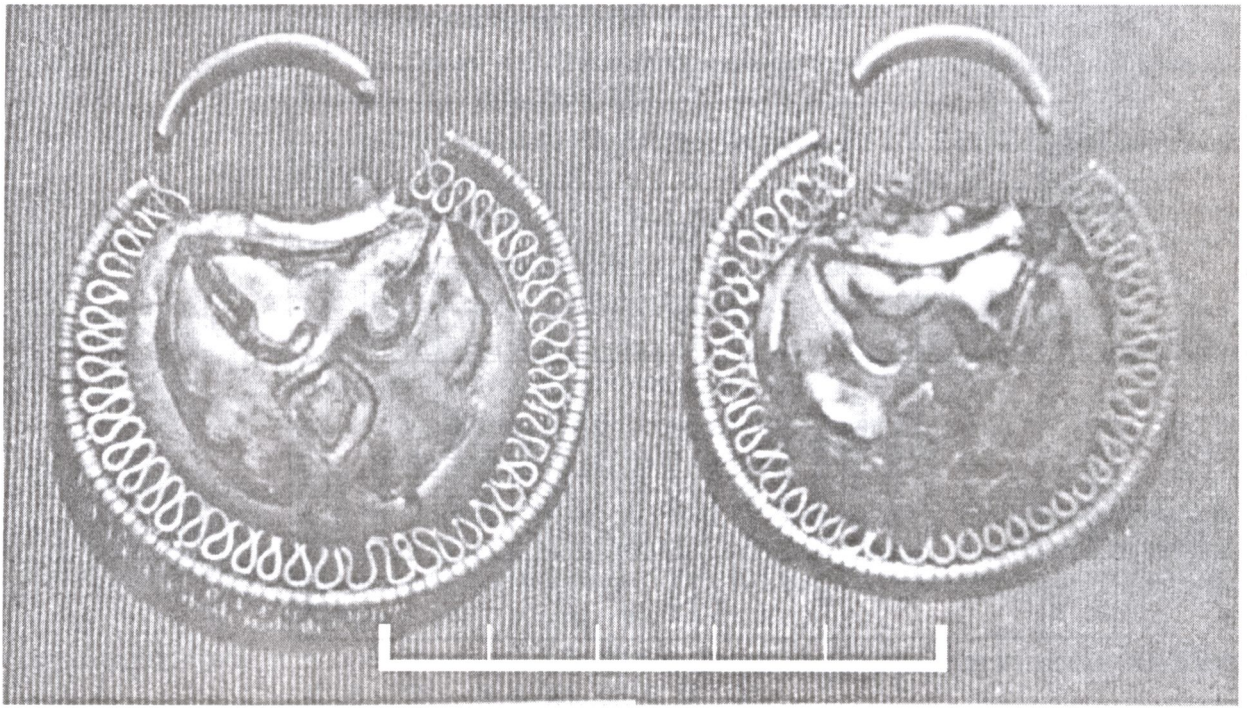

Рис. 92. **Позакомплектні колти.**

№ п/п	Назва речі	Скарби															
		I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI
1.	Колти		2			1	2	2	1	4			2				
2.	Гривні нашийні									1							
3.	Браслети звитого типу												1				
4.	Сережки київського типу		2			2	1		1	1		1	2				
5.	Персні		3						2	2							
6.	Скроневі кільця	8	11	13	18		13		4	4	10	25	4	27	11	6	
7.	Колодочки					7											
8.	Медальйони		2														
9.	Хрестики								4	1							
10.	Гудзики								1	1							
11.	Намистини									50							
12.	Печатки і пломби									3							
13.	Іконка																1
14.	Енколпіон																1

Таблиця 1. Дані про склад скарбів

скарбу IX, якими скріплювали листи.[24] Печатки служать доказом того, що особа, яка відправляла запе-чатані ним документи, мала велику владу і постійно проживала на городищі. Отже, речі свідчать, що городище біля м.Шепетівки не є рядовим поселенням, а рештками князівського міста.

Аналіз даних з таблиці 1 переконує, що майже в усіх комплексах були скроневі кільця, серед яких переважає місцева, болохівська серія жіночих підвісок типу персневидних прикрас із загнутими кінцями у протилежний бік закруту. Для означеної пам'ятки ця категорія речей має значення етнографічного індикатора, який дозволяє припустити, що основу розкопаного міського центру складали не переселенці, як це іноді практикувалося тоді, а місцеві жителі - давні українці.

Примітки:

1. Руїни міста знаходяться в околиці с.Городища Шепетівського району Хмельницької області.

2. Корзухіна Г.Ф. Русские клады. – Клады 105, 117-125. – С. 122-128, 130.

3. Там само. – Клады 76, 80, 97, 103, 107. – С. 110, 117-119, 124.

4. Там само. – Клады 116, 117, 123. – С. 127-128, 130.

5. Там само. – Клады 152, 163. – С. 138-139, 144.

6. Там само. – Клады 101, 164-167.

7. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993. – Рис. 47,–1,17;37,–1,4,7–10.

8. Свешніков І.К. Звенигород. – Львів, 1987

9. Якубовський В.І. – Давньоруський скарб із с.Городище Хмельницької області. – Рис. 5, – 3.

10.Реконструкція М.К. Каргера

11.Гущин А.С. Памятники художественного ремесла Древней Руси X-XIII вв. – Л., 1936. Табл. XIII, – 5, – 7.

12.Якубовський В.І. Давньоруський скарб із с. Городище Хмельницької області. – Рис. 9, – 1, 3.

13.Серебродольский Б.И, Янтарь. – М., 1984. – С.61.

14.Корзухина Г.Ф. Вказ. праця. – Клады 100, – 117, 135.

15.Там само. – Табл. XXXVII, – 10; Табл. XL.

16.Пескова А.А., Белецкий С.В. Древнерусские печати Шепетовского городища и поиски его летописного имени. – С.131.

17.Корзухина Г.Ф. Русские клады. – Клад 85. – С.113.

18.Там само. – Клад 117. – С.128

19.Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции Ленинградского отделения Института археологии Академии Наук СССР// Архив Санкт-Петербургского Института Материальной Культуры.– 1964.– С.10

20.Николаева Т.В. Древнерусская лепная пластика из камня (XI–XV)/ / САИ.–1983.– Вып. ЕІ.–60.–С.24 – 25.

21.Корзухина Г.Ф. Вказ. праця.– Клады 74, 138.–С.110, 134. –135

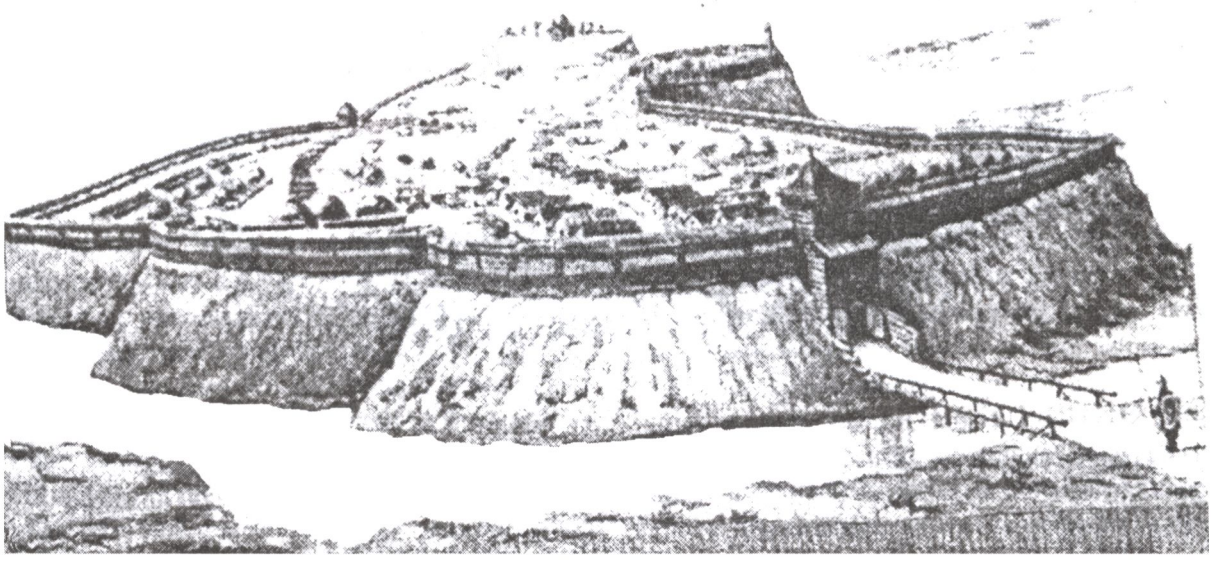
22.Корзухина Г.Ф. Киевские ювелиры накануне монгольського завоювання //СА. –М., 1950.– №14.– С.226.– Рис. 3, –2.

23.Корзухина Г.Ф. Русские клады. – Клады 113, 125. – С.126, 130.

24.Пескова А.А., Белецкий С.В. Вказ. праця. – С.129 –132.

Розділ VII

Болохівські скарби в історико-культурному розвитку України-Руси кінця XII — першої половини XIII ст

З попередніх розділів дізнаємося, що практично всі без винятку коштовності знайдено у процесі планомірних розкопок деяких укріплених поселень Болохівської землі. Значна частина їх була знайдена в сховищах міст Губина, Божська і Теліженецького городища, інша – знаходилася в шарі згарищ укріпленого центру біля м.Шепетівки. Матеріали розкопок свідчать, що вказані пункти є типово давньоукраїнськими міськими поселеннями, що виникли наприкінці XII ст і загинули в середині XIII ст.

Отже, скарби мають, як бачимо, добру стратиграфічну прив'язку і науково-вивірену, уточнену шкалу датування, через що їхня хронологія, як і комплектність, особливих заперечень не викликає. Виключення складають хіба що деякі скарби із городища біля м.Шепетівки. Гарнітури багатьох його комплексів виявилися розпарованими, і, що характерно, встановити їх первісну комплектність зараз неможливо взагалі через брак необхідної наукової документації. Розкомплектованість скарбів V, XVI та інших вказує, на думку автора, що вони не належать до побутових комплексів прикрас, а швидше всього вони є воєнними трофеями дружинників. В такому випадку різнотипологічний підбір речей є цілком логічним і зрозумілим.

Розглянуті речі в скарбах з певною долею умовності поділяються на дві групи: а) прикраси жіночого вжитку; б) коштовності чоловічого використання.

Першу групу складають, зокрема, колти, колодочки, браслети, намиста, наручі, деякі медальйони тощо. Причому, жіночих прикрас у скарбах найбільше. Поламані речі, а також інші атрибути різних ремесел слід розглядати, очевидно, окремо. В серію зразків, які відо-бражають функцію чоловічих уборів, включені, наприклад гривні, медальйони із зображеннями патрональних святих Георгія, Назарія, персні-печатки чернігівських Ольговичів (скарб 1970 р. із Божська), енколпіон та іконку зі скарбу XVI. Правда, іконку, що мала універсальні оберігальні функції, носили представники обох статевих груп.[1]

Приналежність речей до певного костюмного убору та способи ношення прикрас непогано встановлюються як на основі етнографічних матеріалів, так і на базі власних спостережень автора у час виймання скарбів. Це дозволило розприділити прикраси до трьох груп уборів.

Наголовний убір. Виявом його є вінці (пізніша назва – корона), які для наших пращурів мали конкретну реалію – замкнуте коло, що символізує сонце. Сам предмет (вінець) та його назва в сучасній українській мові вживається головним чином у час церковного обряду вінчання, у побутовій лексиці та на означення поняття "вінці навколо сонця", тобто на кола, утворені від променів.[2]

У матеріалах розглянутих скарбів такого предмета звичайно нема, але присутність його у середовищі болохівського населення підтверджується знахідками колодочок-рясен типу хрестовидних фігур із криновидними наконечниками, а також наявністю колтів та різнотипних підвісок і скобочок очілля.

Убір шиї, грудей. За етнографічними даними відкриту ділянку шиї жінки прикрашали разочками намиста, дукачами (старими монетами) і згардами. В XII-XIII ст нашийний убір складали, як показали скарби, прикраси із срібла і скла. Так, крім звичайних скляних намистин (скарб IX з городища під Шепетівкою), в разки зі скарбу Божська (1970р.) та комплексу коштовностей із Теліженецького городища (знахідка 1978р.) були включені срібні і позолочені намистини еліпсовидної форми, медальйони та бурштинові хрестики, а також криновидні підвіски.

Звичай закривати шию і частково груди зв'язаний, очевидно, з фасоном жіночої одежі. Мається на увазі довгопола сорочка, комір якої, судячи із зображення її на меншому наручні зі скарбу Божська (рис.32, прорис наручня), був стоячим і коротким. Шия за такого покрою сорочки була відкритою. Ось чому стародавні українки намагалися захистити саме цю ділянку тіла намистом, у складі якого обов'язково були обереги-хрестики та обереги-змійовики. Останні, як відомо за античною традицією, повинні були охороняти жіночий організм від недуги. Яскравою ілюстрацією сказаному є змійовик зі скарбу 1970 року (рис.25; 28, -1), в якому майстер вміло поєднав поганську і християнську символіки. На його лицьовому боці, який колись завжди був повернений до людей, маємо християнське зображення Архистратига Михайла. Зворотна сторона цієї прикраси, яка прилягала до грудей

Рис. 93. **Нашийні прикраси та складові частини вінця (варіант 1).** Реконструкція В.І.Якубовського, малюнок художника Б.М.Негоди.

Рис.94. **Вінець та використання рясен, колтів і нашийних прикрас (варіант 2).** Реконструкція В.І.Якубовського, малюнок художника Б.М.Негоди.

Рис.95. **Наголовні та нашийні гарнітури населення Болохівської землі.** Реконструкція В.І.Якубовського, малюнок художника Б.М.Негоди.

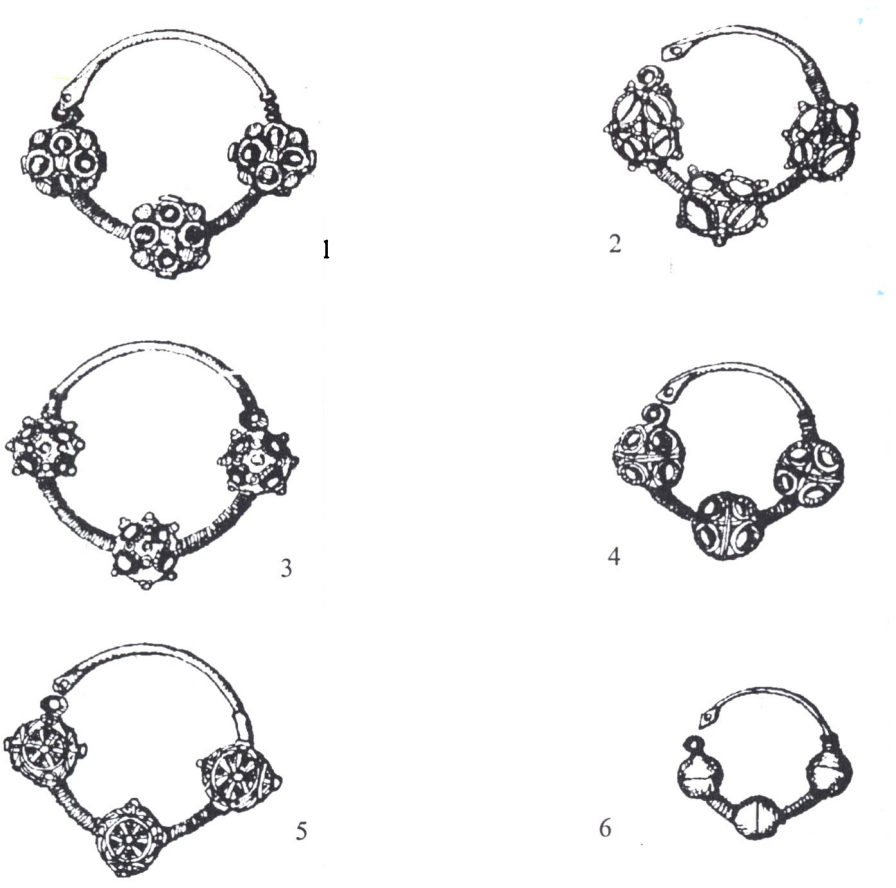

Рис. 96. **Прориси підвісок київського типу з скарбів Болохівської землі.**

жінки і була схована від стороннього ока, ілюструє зображення голови жінки в оточенні 10 змій. Ця композиція, на думку вчених, пов'язана із давніми уявленнями про змієногу жінку, стародавню богиню, супутниками якої були птахи і змії. Останніх люди наділяли великою захисною силою. З часом цей образ набрав негативного відтінку і був замінений на християнських оберегів. Подібні зображення маємо ще на інших знахідках, але мова спеціально про це піде нижче.

Оберігальну функцію виконували також нашийні гривні – прикраси, які, крім жінок, носили і чоловіки. Час виготовлення, а також примхи замовників, сприяли створенню різноманітних форм цієї прикраси. В матеріалах скарбів їх є два типи. Перший тип виявляє виріб із скарбу м.Божська, виготовлений з монолітного гранованого срібного дроту, який посередині і майже на кінцях перекручений (рис.24). Другий тип продемонстрували прикраси із Теліженецького укріплення (скарб 1978р., рис.54, - 1) і городища під Шепетівкою (скарб IX, рис.86, - 12). Цей тип представляють зразки, які виготовлені шляхом попарно скручених тонких срібних дротів. Кінці дротів зведені докупи, розклепані і скручені у трубочки. На шиї прикраси обох типів застібалися ззаду за допомогою замків, що складалися із петель-трубочок. Виявлені аналогії показують, що тотожні відповідники обидвом зазначеним серіям знаходяться в скарбах Київської землі.[3]

Убір наручних прикрас репрезентують наручі і персні.

Далі, більш докладніше, зупинимося на деяких гарнітурах головного убору. З-поміж речей цього убору увагу привертають кільця, які виявилися масовими знахідками в матеріалах майже всіх скарбів із городища під Шепетівкою. Один скарб кілець цього типу зустрівся також і в матеріалах розкопок літописного Губина.

Означені кільця – жіночі прикраси, що мають круглу (персневидну) форму і символізують сонце. Ці вироби чіпляли до нижнього краю вінця або очілля[4]. В літературі прижилася їх кабінетна назва – скроневі кільця.

Відомо, що ареал поширення таких кілець, як срібних, так і бронзових, обмежується областю розселення племен південно-західної частини Київської держави. Вони розповсюджені в курганах літописних волинян, деревлян, дреговичів та полян і є яскравою їх етнографічною особливістю.[5]

Коріння серіалу коловидно-спіралевих підвісок знаходимо серед матеріалів тшинецької культури епохи бронзи. Згодом тип багатоспіральних кілець зустрічаємо серед прикрас слов'янського населення венедо-зарубенецької

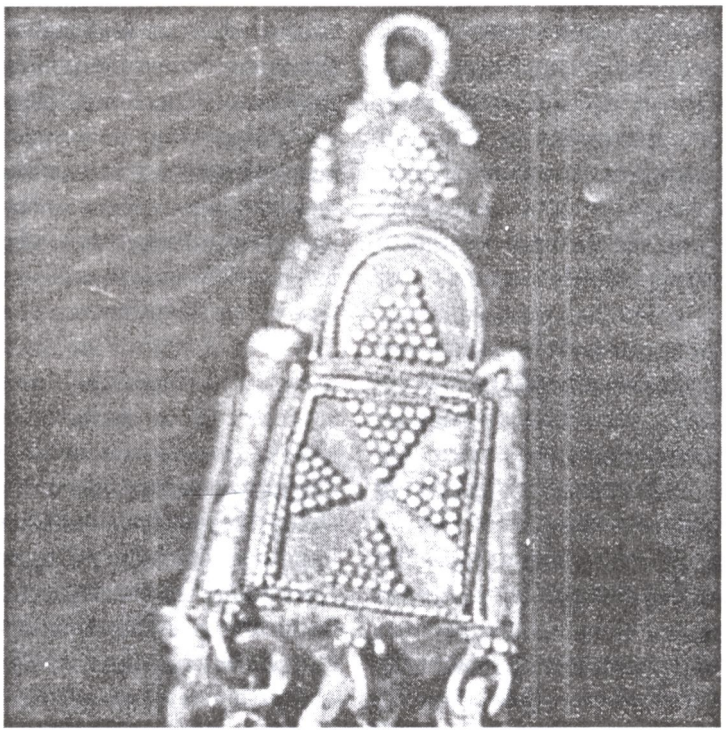

Рис. 97. **Верхня частина дзвоновидних підвісок з шумлячими ланцюжками.**

спільності,[6] яке передало досвід виготовлення таких прикрас ще далі, нащадкам раннього середньовіччя. Серед останніх кільця закріпилися у вигляді пізнавальних знаків того чи іншого племінного союзу.

В матеріалах скарбів Болохівської землі виділяються і переважають загнутокінцеві скроневі кільця, в яких один чи обидва кінці звернені у протилежний бік закруту, при цьому один кінець завжди розплющений і скручений в трубочку. Такі кільця знаходять переважно в курганах Волині.[7] Причому, в кожному зокрема кургані їх можна зустріти до 16 екз.[8] В болохівських скарбах, які утримують різноманітні прикраси, чисельність їх коливається в межах від 4 до 25-30 кілець. Якщо ж скарби складаються лише з одних дротинних скроневих кілець, то їх, наприклад, в скарбах укріплення під Шепетівкою нараховується від 6 до 28 екземплярів.

Скроневі кільця, які широко побутували серед населення східнослов'янських держав племінного типу, в період XII-XIII ст. трансформувалися в обласну прикрасу, яка була модна, як бачимо, не тільки серед сільського, але й серед міського населення. Чим викликана своєрідність форми означених прикрас, дати однозначну відповідь важко. Можливо, ця форма – пізній результат розвитку прикрас волинян племінних часів. Цілком ймовірно також, що вони виявляють локальну форму прикрас місцевого, болохівського ремесла. Останнє припущення не позбавлене логіки, адже персневидні кільця, в яких один або обидва кінці закручені у протилежний бік, поширені виключно в межах території Болохівської землі.

До складу головного убору спеціалісти залучають і підвіски, які в науці не одержали загальноприйнятої назви. Дуже часто їх називають тринамистинними скроневими кільцями та сережками або кільцями київського типу.

Прикраси даного типу із болохівських скарбів, належать переважно до трьох типологічних варіантів: підвіски, які мають ажурні намистини з подвійним сканним обідком навколо округлих отворів і зерню між ними (рис.96, - 1, 2, 3); підвіски із намистинами, які мають прорізи у вигляді чотирипелюсткової квітки, прикрашені сканню і зерню (рис.89, - 9, 10; рис.96, - 5); підвіски із суцільними намистинами та проколами на поверхні, які декоровані сканним візерунком і зерню (рис.38, - 2; рис.96, - 6;). Більшість цих виробів являють собою копії київських зразків. Зокрема, ажурні намистини першого варіанту надзвичайно близькі за формою до екземплярів київських скарбів.[9] Підвіски другого варіанту являють собою місцеву, переосмислену форму, виготовлену, очевидно, за аналогією до придніпровських підвісок із шестипелюстковими або восьмипелюстковими розетками і прорізами всередині. Місцеву морфологічну особливість

проявили вироби третього варіанту.

В матеріалах розкопок укріпленого центру м. Божська і городища поблизу Шепетівки є ще інші варіанти підвісок, які не зв'язані зі скарбами. Каркас цих підвісок виготовлений у формі циліндриків із тонких дротинок з напаяною зерню (рис.22, - 2). Ці та інші типи підвісок засвідчують, що болохівські майстри були обізнані не лише з продукцією, але й технологічними прийомами київських майстрів.

В скарбах Болохівської землі тринамистинні скроневі кільця зустрічаються від декількох штук до двох-трьох десятків. Те, що вони належали до головного убору заперечень серед вчених не викликає, але сам спосіб їх носіння остаточно ще не з'ясовано. Спроби дослідників розв'язати це питання успіху не мали.[10] Як можливий варіант вирішення даної проблеми, автор пропонує свою ідею ношення підвісок.

В його реконструкції головну роль відіграє гарнітур із 16 півмісяцевидних скобок із скарбу Божська (рис.39, -2), які у час виймання скарбу зафіксовані зв'язаними в чотирьох колонках разом зі тринамистинними кільцями. Ця деталь дозволяє припустити, що скобочки являють собою позолочений каркас дуговидного очілля, яке пришивали до м'якого матерчастого або шкіряного валика. Півмісяцева форма скобок і наскрізні отвори в них такого варіанту не виключають. Стосовно самих підвісок, то їх закріплювали, очевидно, в проміжках між скобками за допомогою персневидних кілець із щільно зімкнутими кінцями (рис.93). Такий тип кілець зустрічається майже в усіх описаних скарбах. Зі сторони вказана комбінація прикрас створює враження красивого налобного віночка, який зачудовував оточуючих неповторною світлотіньовою грою блимаючого світла.

Обов'язковим елементом головного убору болохівських жінок були колти. В описаних скарбах їх нараховується 27 екземплярів. Більшість із них являють срібні з позолотою вироби. Окремі з них несуть зображення, виконані в техніці перегородчастих емалей.

Колти цієї колекції різноманітні. За формально-типологічними ознаками більшість означених колтів належать до двох груп: 1) великі колти (d=6 см.), облямовані порожнистими кульками – 11 екз.; 2) колти малі (d=3,7–4,6 см.), облямовані по контуру віночком у вигляді дротинних петель – 14 екз. У матеріалах скарбів Теліженецького городища трапилися розкомплектовані гарнітури колтів, контури щитків яких гладкі. Проте комплектність, згідно виявлених показників (в знахідці з Божська та у скарбові IX із городища під Шепетівкою – їх по дві пари), була обов'язковою для парадного убору болохівської жінки. Аналогічну комплектність виявили підвіски тринамистинного типу та дротяні скроневі кільця.

Перша група колтів (6 екз.) має різну манеру кріплення кульок по контуру. Так, пара колтів цієї серії виготовлена майже традиційно – щитки колтів спаяні між собою впритул, але для фіксації облямівки порожнистих кульок по обидва боки шва припаяна вузька срібна стрічка, що утворює жолобок. Кульки в обоймі скріплені між собою гнучким стержнем. Інші колти (рис.41) у цій групі за способом кріплення кульок помітно відрізняються між собою. Щитки їх мають випуклу центральну частину і широку плоску поверхню навколо неї. Їх щитки, розташовуючись паралельно один до одного, не стикаються. Проміжок всередині між ними закріплено за допомогою вузької стрічки. У цей проміжок вмонтовані порожнисті кульки, нанизані, як і в попередньому варіанті, на дріт. Основа останніх припаяна до стрічки. На опуклих щитках наявні зображення, але мова про них піде трохи нижче.

Прямої аналогії серед інших давньоукраїнських скарбів вказані колти не мають. Вони поширені виключно на території літописної Болохівської землі. За її межами віддалену подібність проявив колт із Дзвенигорода на Збручі.[11] Шість трохи подібних колтів знайдено також недалеко від Києва: Стара Буда – 2 екз.,[12] Дівич Гора – 2 екз.,[13] Мартинівка[14] – 2 екз. Крім того, ще один колт походить із самого Києва[15]. Але більшість, які типологічно нагадують болохівські колти, виявлені в Чернігово-Сіверській і Муромо-Рязянських землях.[16] Незважаючи на зовнішню морфологічну подібність (одинакові розміри і вигляд облямівки), колти з означених земель дещо відрізняються від болохівських способом кріплення порожнистих кульок в облямівці. Правда, зображення у багатьох випадках між собою подібні. Такими є, наприклад, зображення фантастичного звіра, птаха з плетінкою, рослинний орнамент і складна плетінка. Так, зображення хижого птаха з плетінкою ми зустрічаємо на колтах Мартинівського і Терехівського скарбів,[17] а зображення фантастичного звіра в супроводі плетінки зафіксували колти з Чернігова[18] та Святозерського скарбу,[19] а також на малюнку матриці із фондів Румянцівського музею та із городища під Шепетівкою.[20]

В літературі не раз відзначалося, що орнамент на щитках цієї групи повторює ті самі сюжети, які наявні і на добре датованих скульптурних пам'ятках Володимира і Чернігова.[21]

Дослідження показали, що великі колти

першої групи сформувалися в трьох регіонах України-Руси: 1) Болохівській землі, 2) Київщині, 3) Чернігово-Сіверській та Муромо-Рязянській землях. В чистому вигляді – зі стійким поєднанням всіх ознак – цей тип добре простежується у третьому регіоні. На Київщині ми бачимо лише слабкі наслідування, за винятком пари колтів із Мартинівського скарбу, які сприймаються як привізні. В Болохівській землі цей тип дуже своєрідний. За характером зображення на щитках він, з одного боку, тяжіє до власне київських срібних колтів з ажурною облямівкою (окремо стоячі птахи і рослинний орнамент на колтах із Божська), а з іншого – він виявляє риси чернігово-рязанського стилю (зображення звірів в супроводі плетінки – скарб IX із городища під Шепетівкою). Причому із 16 відомих сьогодні комплексів, які утримують великі колти з облямівкою порожнистотілих кульок, 5 супроводяться ще й іншими типами колтів: у Києві – золоті колти з перегородчастою емаллю та срібні з ажурною облямівкою, в городищі під Шепетівкою – колти з облямівкою дротинних петель, у третьому регіоні – колти зірчасті і колти, облямовані дрібними вилитими кульками та напаяним зверху дротом. Розмір цих колтів коливається від 3,5 до 5 см в діаметрі. Останній із названих типів не слід вважати самостійним, оскільки ареал і сюжети зображень на щитках майже повністю збігаються з серією великих колтів, облямованих порожнистими кульками (Київ,[22] Княжа Гора,[23] Сахнівка[24] і Святе озеро[25]). Серед колтів Болохівської землі цей тип відсутній.

Варто також зазначити, що лише чотири пари великих колтів, облямованих порожнистими кульками (приблизно з 41 екз.), знайдено у великих містах – Києві, Чернігові, Рязані, решта – в провінції. Причому, в різних місцевостях вони мають свої особливості. Наприклад, рязанські колти ніколи не переплутаємо з чернігівськими, або болохівськими, що вказує на їх місцеве виробництво. А це в свою чергу дозволяє припустити, що тип великих колтів склався і поширився на межі кінця XII – початку XIII ст., коли розвинене ремісниче виробництво з'явилося на території Давньоукраїнської держави скрізь. Чисельність знахідок та їх різнотипність дозволяє зробити припущення, що цей тип сформувався, мабуть, в Чернігово-Сіверсько-Рязянських землях, де він виступає як первісний серіал. В Болохівській землі він з'явився, ймовірно, в результаті династичних зв'язків цього політичного об'єднання із феодальними верхами Чернігівського князівства. Підставою для такого висновку служать персні-печатки зі скарбу Божська, відкритого у 1970 році. Зображення гербових знаків на печатках вказують, що власниками спаленого міста на р.Згар були потомки з родини Чернігівських Ольговичів другого-третього поколінь.[26]

Другу типологічну групу складають колти зі скарбів городища поблизу м.Шепетівки. В цю групу включено 14 екземплярів маленьких (d = 3,7 – 4,5 см.) срібних колтів, обнизаних по контуру петлевидною облямівкою. Для виготовлення облямівки використовувався як волочильний, так і сплющений дріт. Відтиснені щитки мають випуклу форму, місця їх стикування спаяні. За формою вони круглі, з виїмкою у верхній частині, в деяких випадках вони злегка вертикально витягнуті (рис.84, 88). Лицьову і зворотну поверхні щитків прикрашають зображення у вигляді плетінки і птахів. Іноді зустрічається рослинний орнамент. І хоча всі вони виконані карбуванням і чорнінням по сріблі, за технікою виконання ці колти помітно відрізняються один від одного. В одному випадку світле випукле зображення підкреслено контурною лінією, наведеною різцем по краю рисунка, в інших – світлі випуклі фігурки додатково оброблені різцем. Причому насиченість внутрішньої обробки фігур різцем на обидвох щитках одного і того самого колта з однаковими зображеннями може бути різною. Напевно, майстер не ставив перед собою завдання повторити традиційні лінії. В іншому варіанті світле випукле зображення на поглибленому чорненому фоні додатково оброблено чорненим контуром.

Зображення птахів на маленьких колтах, перегукуючись, з одного боку, із аналогічними малюнками на круглих вставних щитках київських колтів з ажурною облямівкою,[27] веде своє походження від орнаментики золотих колтів XI – першої половини XII ст. З іншого боку, на деяких маленьких колтах відбилася орнаментика, характерна для великих колтів. Так, взявши за основу матрицю для відтворення зображень птахів із з'єднаними хвостами, що переходять в плетінку, майстер гранично схематизував рисунок, перетворивши плетінку в ажурну лускату решітку.

Ареал цього типу колтів досить широкий – від Києва до Новгорода і від Бреста до Слобідки на Верхній Оці (літописний центр Домагощ).[28] Але в усіх названих пунктах знахідки таких колтів поодинокі, за винятком городища з-під Шепетівки. Там їх знайдено стільки, скільки в усіх інших місцях Київської держави разом взятими. Всі вони, за винятком екземплярів із Новгорода і Бреста, датовані другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Колт же із Новгорода знайдено, наприклад, у культурному шарі середини XI ст, брестський екземпляр – в шарі кінця XI – початку

XII ст.[29] Ці два факти поки що важко пояснити. На щитках маленьких колтів з петлевидною облямівкою зображувалися з'єднані птахи без плетінки, а також рослинний орнамент з обов'язковим зображенням крина в центрі виробу. Відомі випадки нанесення зображень фантастичного звіра з листком у роті і піднесеною лапою.[30]

Останній приклад показує загальну тенденцію розвитку цих прикрас. Адже названа вище пара колтів знайдена в басейні Верхньої Оки, тобто в ареалі великих колтів. Це, безумовно, свідчить про синхронність, хоча б і часткову, двох розглянених типів. Тим більше, що є і приклади зворотного зв'язку, коли на великих колтах є рослинний орнамент, детально розроблений на маленьких колтах.[31] Причому, на великих колтах він спрощений до невпізнання.

У матеріалах скарбів Теліженецького городища є два розпарованих колти, контури яких гладкі, тобто без облямівки. Один із них виконано у техніці перегородчастих емалей (рис.50). Цей колт відображає сюжети, які наявні на ранніх колтах із Києва.[32] Другий екземпляр – срібний, позолочений, форма його така ж як і попереднього. Техніка виконання колта примітивна. Тотожних відповідників цим колтам не знайдено, що дозволяє віднести їх до виробів болохівського походження.

В речовому інвентарі городища під Шепетівкою трапилися ще імітаційні форми, які повторюють колти розглянутих вище типів.[33] І лише одна із них відтворює типово київський колт з ажурною облямівкою.[34] А це свідчить про те, що саме ці два типи колтів були найбільш поширеними серед феодальної знаті південно-західної частини України-Руси, їх охоче брали за зразок для наслідування (імітації).

Майже всі колти, які знайдено в болохівських скарбах, виготовлені місцевими майстрами. На це вказує відсутність тотожних зразків в інших місцевостях Давньоукраїнської держави. Про це свідчать також бронзові матриці для тиснення щитків колтів, які походять із городища поблизу Шепетівки. На одній із них зображено фантастичного звіра з листком у роті і піднятою лапою (рис.91). Поверхня матриці вкрита сіткою дрібних тріщин від ударів, що вказує на багаторазове їх використання. Друга матриця із зображенням фантастичного звіра з плетінкою на місці крил і хвоста та повернутою назад головою справляє враження незакінченої і невикористаної форми. Обидві матриці за характером зображень дуже близькі до двох із чотирьох безпаспортних матриць із колекції колишнього Рум'янцівського музею,[35] але матриці з Великого городища під Шепетівкою виготовлені дещо грубіше і схематичніше. Колтів, виготовлених за цими матрицями, не знайдено. Правда, колти, які відомі за однією із матриць Рум'янцівського музею, простежуються серед черніговських старожитностей.[36] Для другої матриці тотожного відповідника не виявлено. Віддалено подібний сюжет ілюструють матриці з Райковецького городища та із Серенська.[37] Таким чином, матриці і готові прикраси болохівських ювелірів підтверджують історико-культурні зв'язки населення Болохівської землі з Києвом і Черніговим.

Складовою частиною головного убору являють також декоративні металеві стрічки-рясни. У наявних скарбах вони належать до трьох типів. Першу серію із них виявили чотири стрічки із скарбу Божська (1970р.) та дві стрічки із скарбу V, який походить з городища під Шепетівкою. Вони складаються з багатьх срібних колодочок, виготовлених у формі напівциліндриків. Завдяки відтисненому на них краплевидному орнаменту, рясни створюють враження струменів. Іншими є рясни із Теліженецького скарбу 1978 року. Ця прикраса має вишуканий вигляд. Її складають хрестовидні бляшки, прикрашені обробленими камінцями – самоцвітами. Гнізда із коштовними камінцями і контури вертикальних перехресть декоровані сканним візерунком (рис.52). Третій тип виявляють срібні напівсферичні рясни із скарбу літописного Губина, відкритого 1997 році в кліті 1 (рис.62, -1). Зазначені типи прикрас виконано на високому професійному рівні. Серед матеріалів давньоруського мистецтва тотожних відповідників ряснам останніх двох типів не виявлено. Ряснам першого типу найближчу аналогію спостерігаємо у матеріалах київських скарбів.[38]

На основі згаданої серії півмісяцевих скобок із скарбу Божська ми пропонуємо ще один варіант використання їх, але на цей раз із колтами і ряснами. З цього погляду скобки знову розглядуються нами як металева основа очілля, до якого закріплювали дві стрічки рясен з колтами на кінцях (рис.94, 95). Стрічки у даній реконструкції з'єднувалися з очіллям на рівні скронь і звисали, як вважають дослідники, аж до рівня грудей жінок.[39]

В болохівських скарбах утримується багато речей художнього ремесла, які передають різноманітні образотворчі теми і мотиви. Зокрема, деякі ювелірні вироби несуть зображення рослин, тварин, птахів, людей і ряд геометричних знаків та композицій. В цілому ювелірно-художні пам'ятки демонструють дві мистецькі лінії – світську і культову, які в свою чергу виявили образи жанрові, династичні, культові і міфологічні.

Більшість речей скарбів відображає лінійно-геометричні узори. Причому домінуючого фігурою цього орнаменту виявився ромб. В одних випадках він складає основу орнаментальних композицій, але іноді він служить доповненням до інших образотворчих форм, органічно вплітаючись в узор. Таку мистецьку форму прикрашування речей ми бачимо, наприклад, на хресті-енколпіоні зі скарбу XVI. Його поверхню вкривають ромби, зчеплені між собою своєрідним ланцюжком.

Не менш популярною формою геометричного орнаменту були квадрати, прямокутники і трикутники. Втілення цієї форми бачимо в наконечниках двох стрічок рясен із скарбу V, який походить з м.Болохова (рис.82, - 1), але особливо яскраво даний геометричний мотив проявився на дзвоновидних підвісках із скарбу Божська. Чотири площини верхівок цих виробів відображають хрестовидний орнамент, складений із чотирьох чотирикутничків зерні. Ще два трикутнички заповнюють, крім того, вільний простір найвищої і середньої частини верхівки підвісок (рис.97). Від основи верхівок цих прикрас звисають ланцюжки із намистинками і круглими бляшками на кінцях, які під час ходи жінок бряжчали, відлякуючи, за повір'ям, злих духів.

Прямокутний візерунок передає один із наручнів зі скарбу літописного Божська, стулки якого прикрашають філігранні квадрати розміром 3,7х3,7см. Ті, в свою чергу, розділені на філігранні прямокутні яруси, в яких зображено птахів (рис.33). Зміст загальної композиції, на думку автора, витікає із геометричних фігур та зображень птахів. Зокрема, квадрати і прямокутники, як відомо з етнографії, втілюють ідею будівництва житла, а сферична форма арок – ідею небозводу.[40] Вміщені під арками птахи символізують добробут на землі. Отже, орнаментика цього наручня виступає оберегом для мешканців збудованого житла.[41] Зазначимо також, що квадрати по вертикалі розділяє срібна, позолочена пластина, яка прикрашена трикутним карбованим візерунком.

Помітне місце з числа геометричних узорів посідає мотив хрестовидної розетки. В якості орнаментального мотиву вона мала широке застосування при виготовленні скроневих підвісок із трьома намистинами. Серію виробів цього типу зустрічаємо у матеріалах багатьох досліджених скарбів.

Далеко не останнє місце в скарбах займають речі, прикрашені фігурами птахів. Найбільш повно цю тему розкривають зображення на колтах. З цього погляду значний інтерес викликає пара колтів із скарбу Божська, знайденого у 1970 році. Діаметр їх 4,5 см. Датуються прикраси кінцем XI – першою половиною XII ст. Замовниками та їх власниками були, очевидно, дочки або супруги болохівських вельмож, які князювали тоді у м.Божську. Лицьова сторона цих колтів відображає фігуру окремо стоячого птаха, обриси якого найбільше відповідають образові голуба.

Подібний сюжет утримує позолочений колт, який походить із Теліженецького скарбу II, викопаного у 1978 році. На передній стороні цієї прикраси наявне емальне зображення двох голубів. Крила птахів складені, хвости опущені вниз і не торкаються один одного. Птахи скомпоновані симетрично по сторонах від знака у вигляді бруньки, яка в науковій літературі має назву "крина" або "лілеї". Тулуби зображених птахів повернуті до країв колта, а голови – до крина, очі скошені на нього. Шию і груди покривають білі кружечки, які добре виражені на синьо-червоному фоні (рис.50).

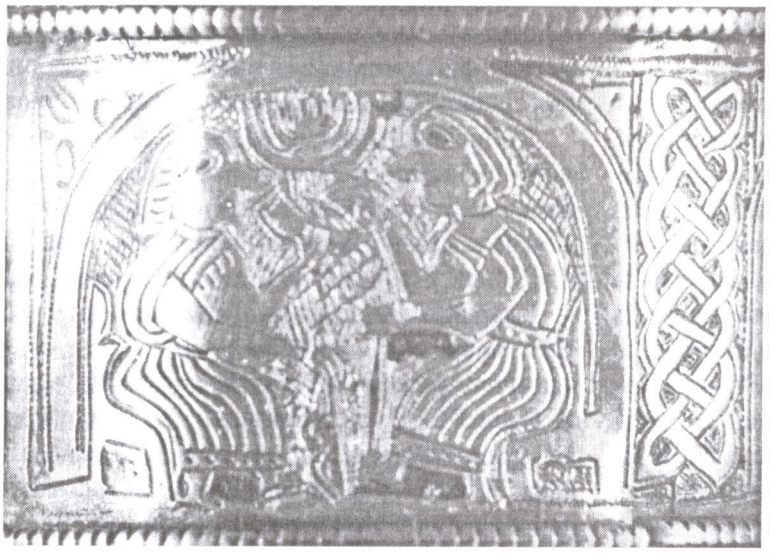
Зображення птахів по боках бруньки чисельний і стійкий сюжет на колтах болохівських скарбів. Дуже добре це виражають, наприклад, колти із скарбів, що походять з городища під Шепетівкою. Вони, зокрема, передають мотив спарених птахів, з'єднаних між собою хвостами. Їх крила трохи підняті вверх, очі і голови звернені до бруньки. Цей сюжет добре простежується ще по зображеннях на браслетах із скарбу Божська та по малюнку на бронзових матрицях із розкопок городища під Шепетівкою.

Практично всі давньоруські скарби знайдено, як відомо, на шляху просування військ Батия із Рязані в Західну Європу, який пролягав через Київ, Волинь і Галич. В складі скарбів колти несуть зображення грифонів семарглів і сиринів із дівочими обличчями тощо. Причому образ грифонів та сиринів спостерігається переважно у скарбах Південно-Західної Русі, а зображення семарглів у Північно-Східній Русі, у басейнах річок Сейму, Псла, та Оки.[42] Що ж до географії колтів, прикрашених окремо та попарно стоячими птахами, цей сюжет масово і стандартно проявився лише у пам'ятках Болохівської землі.

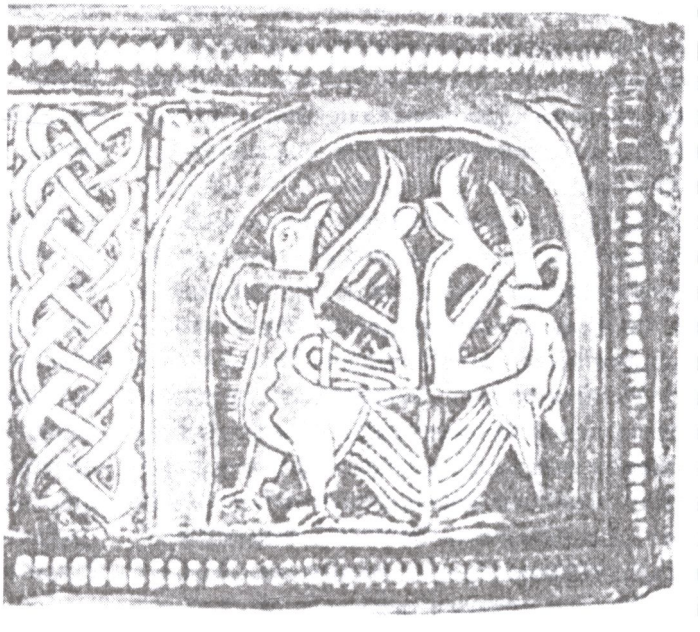
Правда, подібний сюжет-варіант ми бачимо ще на одному із колтів, що походять із Києва, але той відрізняється від нашого центральним малюнком на лицьовій стороні. На відміну від болохівських зразків, які відображають у центрі серцевидну бруньку, направлену гострикутником вверх або вниз, київський колт віддзеркалює власне стовбур дерева з двома коренями внизу і крином зверху.[43] Така стилізація художником вигляду рослини у науковій літературі дістала назву "дерева життя".[44]

Загалом рослинний орнамент у матеріалах болохівських скарбів є любимим і дуже

1

2

3

4

5

Рис. 98. **Язичницька символіка на наручні із скарбу літописного Божська.**

поширеним мотивом. Так, наприклад, пишно розквітаючі бруньки тримають у дзьобах птахи, зображені на колтах із скарбів городища під Шепетівкою. Цей сюжет відображають також і криновидні підвіски із скарбу Божська. Не менш доказовим прикладом служать скроневі підвіски, три намистини яких відтворюють композиції чотирипелюсткової квітки. Подібний рослинний мотив притаманний ще ряснам із Теліженецького скарбу 1978 року, наконечники яких являють собою форму кринів.

Серії художніх зразків, які походять з Болохівської землі і проілюстрували пташиний та рослинний орнамент, виявили мистецькі образи, що у багатьох випадках є типовими для художніх шкіл Київської та Чернігівської земель. І хоч у пам'ятках цих трьох регіонів ми не зустрічаємо прямого співпаду образів, їхнє прикладне мистецтво єднає між собою ряд близьких художніх тем та мотивів, а також схильність до єдиної лінії розвитку стилю. Разом з цим зауважимо, що в науковій літературі міцно закріпилася думка про те, що рослинний орнамент, як і пташиний, у мистецтві України-Руси XII-XIII ст ще не набув естетичної категорії, а виражав поганські уявлення панівних шарів давньоукраїнського суспільства.[45]

Не менш цікаво й те, що у складі розглянених болохівських комплексів прикрас нема, здається, жодної пам'ятки, яка б відображала лише одну якусь конкретну тему чи образ. Фактично ми бачимо речі, що утримують різноманітні набори символів, які взаємно доповнюють і пояснюють один одного.

Для прикладу розглянемо один із двостулкових наручнів парного гарнітуру зі скарбу Божська (1970р.), що виявляє під п'ятьма арками зображення людей, тварин, птахів і рослинний орнамент (рис.98). Причому два малюнки, розділені плетінкою, майстер показав на одній стулці і три – на другій. Останні скомпоновані таким чином, що арки, під якими вони зображені, тримаються на стовбовидних опорах із масками тварин.

Нагадаємо сюжет цього наручня.

Перший зліва. Двоє людей, що сидять один навпроти одного на низьких стільцях з високими спинками, являють собою, на думку автора, музикантів з інструментами. Музиканти одягнені у довгі сорочки, стягнені у талії поясами і орнаментовані в області нижнього краю подолків крапковидним узором. Зображений ліворуч правою опущеною донизу рукою тримає предмет, що нагадує гудок (струнний інструмент), лівою підносить до рота кубок-ріг. Музикант, що зображений праворуч, п'ястуком правої руки у благословляючому жесті заохочує свого товариша випити. Його інструмент – сопілка – знаходиться у лівій руці. Музики простоволосі, над їхніми головами поміщено подвійний символ сонця: два кола, вписане одне в одне (рис.98, -1).

Другий. Під арочкою зображено парних птахів, з'єднаних між собою хвостами і крилами. Тулуби і ноги направлені до краю арочки, голови обернені до крил, що закінчуються бруньковидними паростками. Груди птахів розділені вертикально – хвилястими лініями (рис.98, -2).

Третій. Сюжети другої стулки відкриває малюнок парних птахів, хвости і крила яких між собою з'єднані, а голови піднесені до зводу арки і повернуті до п'ятилисткового паростка. Птах, зображений в арці праворуч, грудьми скомпоновано у напрямку до колони із тваринними масками, а птах ліворуч – до гладкої колони (рис.98, - 3).

Четвертий. Під середньою аркою майстер показав дикого звіра. Його хвіст, переплітаючи задні ноги, з правої сторони тулуба підноситься вверх і закінчується трилистковим паростком. Голова тварини повернута до паростка, очі дивляться на нього (рис.98, - 4).

П'ятий. Під останньою арочкою знаходиться постать людини, яка з рога напоює звіра, що за зовнішнім виглядом відповідає, як вважає Б.О. Рибаков, ознакам вовків.[46] Хвіст зображеного вовка – звичайний, без паростка. Тварина в нашийнику, а бедра і тулуб перевиті поясами. Фігуру звіра написано у вертикальній позі: задня частина знаходиться під куполом арки, передні ноги спираються на землю, а голова піднесена до рівня пояса людини та її лівої руки з рогом. Людину зображено вріст, голова простоволоса, ноги до колін голі. Прочитати фасон одежі практично важко (рис.98, - 5).

Безперечно, ця художня робота справді являє собою видатну пам'ятку образотворчого мистецтва України-Руси. З погляду на її призначення, то браслет, на думку вище згаданого дослідника, виконував аграрну обрядову церемонію, пов'язану з весняно-польовим висівом льону.[47]

З таким тлумаченням було б важко не погодитись, якби болохівські землероби справді займались льонарством. Але ж археологічні знахідки спалених технічних культур з розкопок багатьох болохівських городищ показують, що населення їхніх господарських округ вирощувало головним чином коноплю. Це дозволяє переглянути визначення Б.О. Рибакова щодо функціонального призначення наручня із скарбу Божська. На нашу думку, його образотворчість краще розглядати в руслі проведення купальських обрядів.

Ця ідея, безумовно, присутня в самих зображеннях наручня, який є своєрідним банком даних про купальське свято. Ідею та програму свята художник яскраво передав, зокрема, і через символ подвійного сонця та добробуту (кубки), і через образи музикантів та акторів з дресированими тваринами, і у вигляді узорів розквітаючої рослинності й вологи. Точніше б сказати, мистецькі образи і символи браслета розкривають програму всенародного поганського свята Купала, яке супроводжувалося гуляннями, банкетами, музикою, виступами мандрівних театрів тощо. Промовисто і достатньо доказово про це вказують ще зображення театральних масок на опорах, що підтримують зводи арок (театральні сцени?).

Династичну мистецьку тему розкривають три персні – печатки зі скарбу м. Божська. Основу цих печаток складає фамільний герб чернігівських князів у вигляді двозубця. Встановлено, що такими гербами володів рід князя Олега-Михаіла Святославича, а внукам або правнукам його, що правили Божським, належали згадані персні-печатки.[48] В інших містах Болохівської землі сиділи родичі, яких Михайло Чернігівський, згідно літописного повідомлення за 1235 рік, називає братами.[49]

Матеріали досліджень свідчать, що князі з м. Божська та інших укріплених центрів,звідки походять скарби, були християнами, але у XII-XIII ст досить міцно ще дотримувались й прадідівських поганських звичаїв. Це, певною мірою, підтверджують розглянені вище наручні, колти, рясни, змієвик, гривні, та інші прикраси, орнаментовані поганською символікою. Ці речі прямо вказують, що власники скарбів за земного життя брали участь в язичниньких обрядах і виконували в них, очевидно, основну роль. Отже, матеріали скарбів археологічно засвідчили процес, який відображає державний етап еволюції поганства.

Паралельно зміцнювалася і розвивалась державна релігія – християнство. Її археологічним показником в матеріалах скарбів є різноманітної форми хрести, іконка та інші речі. Вияв християнства, наприклад, найбільш наглядно ілюструють медальйони, які відзеркалюють зображення святих, що були патрональними оберегами власників болохівських городищ. Таку функцію виконував, мабуть, позолочений медальйон зі скарбу Божська (1970 р.) із двостороннім малюнком постаті Архистратига Михайла. Художник зобра-зив його вріст, зі списом і сферою в руках.

За значимістю і популярністю серед всіх християнських Небесних Сил цей Архистратиг стоїть на першому місці.[50] Про це свідчать пісні складені про нього, а також церкви і монастирі, які носять його ім'я. У Давньоукраїнській державі тодішнього часу практично не було, здається, міста, в якому б не було храму, присвяченого йому. Наприклад, одним із перших храмів, які появилися у Києві після прийняття християнства, був Михайлівський Золотоверхий. Подібні Архангельські церкви і монастирі були збудовані в Смоленську, у Великому Устюзі (початок XII ст)[51], Переяславі (XI ст)[52], у Бакоті (XI – початок XII ст)[53] та деяких інших населених пунктах.

Продовження даної теми знаходимо в зображеннях решти медальйонів зі скарбу Божська. Це, зокрема, чотири дуже рідкісних художніх зразки із зображенням Назарія і Георгія (Юрія). Обидва, як відомо, належать до пантеону великомучеників за Христову віру. Останній із них увійшов в історію Церкви як Перемогоносець. Він, як відомо, був ангелом-покровителем багатьох руських князів. Згадаймо, наприклад, київського князя Ярослава Мудрого, у святому Хрещенні Георгій, який на честь свого Ангела-Охоронця побудував місто Юріїв, заснував храм (Київ) і монастир (Новгород)[54]

Ім'я Небесних Святих Михайла і Георгія носили, мабуть, і болохівські князі, про що вказують два зразки, що походять із Божська. Про це засвідчує також рідкісний односторонній медальйон із Телі-женецького скарбу I, виконаний у техніці різьби по кістці. Характерно, що з часом розсипалася його металева оправа, пожовкла кістка, полірована поверхня місцями злущилася, проте наявний малюнок добре віддзеркалює нам поясне зображення Святого Георгія. Він уособлює образ Георгія, якого художник написав у вигляді давньоукраїнського воїна-захисника, реалістично передавши зразки зброї та захисної одежі (рис.48, - 1). При цьому риси обличчя він показав дуже примітивно, в манері, що була притаманна для всієї художньої культури України-Руси XIII ст. [55]

Отже, художні пам'ятки прикладного мистецтва Болохівської землі засвідчили, як бачимо, ознаки релігійного двовірства: поганства і християнства. Вони відверто показують, що болохівські феодальні верхи, як і переважна більшість представників суспільства України-Руси, вірили одночасно і в Ісуса Христа, і в поганських богів. Цілком можливо, що якась частина населення даного регіону сповідувала тільки язичництво. Після прийняття християнства такі люди пішли в незаселені місця, в ліси і гори, створивши там нові поганські осередки. Таке історичне явище Б.О.Тимощук дослідив на Буковині та в Медоборах.[56] Подібну картину українські археологи визнають майже

скрізь на території Давньоукраїнської держави.[57] Академік Б.О.Рибаков, який спеціально вивчав цю тему, прийшов до висновку, що поганство в XII-XIII ст навіть переважало над християнством. Це положення вчений аргументує писемними та археологічними джерелами.[58]

Таким чином, матеріали досліджених скарбів демонструють класичні давньоукраїнські комплекси срібних, позолочених, емальних та чорнених прикрас. Вони сформувались до середини XII ст і були характерні для чоловічих та жіночих уборів XII-XIII ст та мали значне поширення серед населення Київської держави загалом і Болохівської історичної землі зокрема.

Вироби болохівських комплексів показують, що ювелірне виробництво болохівської автономії знаходилося на досить високому професійному рівні. Значна частина їх мала київське та чернігівське походження, інша, – кількісно велика група, – була виготовлена у місцевих, болохівських, майстернях. Цій проблемі нами приділено багато уваги як у цьому, так і в попередніх розділах. Хочемо лише додати, що одна така місцева майстерня діяла на Теліженецькому городищі. Вона продукувала ювелірні вироби, які задовольняли смаки населення різних суспільних категорій.

Уявлення про її продукцію дають дві кам'яні ливарні форми, виявлені в майстерні. Менша із них, розміром 40×35×15 см, виготовлена із сірого сланцю. На одній з сторін цього двобічного виробу створено форму малюнка натільних хрестиків, на іншій – петлі-вушка для різних прикрас (рис.44, - нижній ряд, з правої сторони). Друга форма також двобічна, але виготовлена із рожевого шиферу. Її розмір 70×40×35 см. Вироби, які виготовляли у ній, являють собою щитковидні шестикутні перстні та натільні хрестики (рис.44, - верхній ряд). Крім них, ще дві кам'яні ливарні форми походять з розкопок центральної частини м.Божська. Не менш показовими є також знахідки ювелірної наковальні (рис.46. - 2) та невеликого (90 мм) ювелірного молотка, які представляють інвентар, що походить з Теліженецького городища. Вони та матеріали скарбів є безсумнівними пам'ятками розвиненого ювелірного виробництва Болохівської землі, які вказують, що місцеві майстри, як і всі інші ювеліри Київської держави, володіли найдосконалішими методами обробки матеріалів: різанням і художнім литтям, чорнінням і карбуванням, тисненням і позолотою, куванням і нанесенням зерні, філігранню та волочінням дроту. Отже, болохівські ювеліри своєю технологією виробництва та модною у ті часи продукцією не поступалися в цілому ювелірам Давньоукраїнської держави.

Аналіз пам'яток художнього ремесла – складової частини художньої культури Болохівської землі – виявив, що цей жанр мистецтва формувався під впливом творчих зв'язків із митцями сусідніх земель. Це були не просто односторонні контакти, а взаємопроникнення, взаємозбагачування. Найбільш суттєво і найбільш органічно виявилися зв'язки з художниками Києва та Чернігово-Сіверщини. У мистецтві означених історичних областей не зафіксовано випадків прямого співпаду образів, проте їх споріднює напрям певного кола художніх тем, мотивів та прив'язаність до спільного стилю. Це, наприклад, засвідчує галерея зображень птахів і рослин на колтах, які в образотворчому плані між собою дуже подібні. Таку мистецьку тенденцію зафіксували і малюнки двостулкових наручнів. Спорідненість поганських сюжетів, які виявили комплекти наручнів з різних земель Русі, цілком очевидна, проте трактування самих образів болохівськими майстрами виконано по-своєму, що складає своєрідну особливість прикладного мистецтва Болохівської землі.

Важливо зазначити, що всі без виключення комплекти скарбів виявили риси видатних ювелірно-художніх пам'яток руського походження. Типові руські ознаки проявили також інші джерела матеріальної і духовної культури Болохівської землі, які відкрито було в процесі досліджень її укріплених центрів. Вони засвідчують про заселення вказаної території давньоукраїнським населенням. Наявність у матеріалах розкопок та скарбах, значної кількості загнутокінцевих півторавиткових підвісок вказує, що частина жителів болохівського автономного утворення складали нащадки деревлян. Правителями цього політичного осередку були руські князі: брати Чернігівських Ольговичів. Це підтверджується літописними та археологічними джерелами.

Примітки:

1. Николаева Т.В. Древнерусская мелкая пластика из камня (XI-XVвв.) //САИ. – М., 1983. – Вып. Е 1-60. – С.45.

2. Скуратівський Василь. Вінець. – К.: Видавництво УСГА, 1994. – С. 5-6.

3. Корзухіна Г.Ф. Русские клады . – С.119, 132. – Клады 100 – 117, 128, 135.

4. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Русси . – С.521.

5. Седов В.В. Восточные славяне в VI-VIII вв. – М., 1982. – С.93.

6. Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. – М., 1982. – С.32.

7. Седов В.В. Восточные славяне в VI-VIII вв.– С. 100.-205. – Табл. XXXI,– 10,16,30,35.

8. Там само. – С.100.

9. Корзухина Г.Ф. Русские клады... – Табл. XXXI, – 7–8.; XXXVI, – 1,3.; XLVIII, – 28,29–31.

10. Корзухина Г.Ф. Там само. – С.61.–61; Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси .– С.573.

11. Русанова И.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. – М., 1993.– С.52. – Рис. 54,–1,2.

12. ОАК. – СПб. – Пг., 1908. – Рис. 236.

13. Ханенко Б.И., Ханенко В.И. – Древности Приднепровья . – Табл. XXШХ, – №969,970.

14. Бобринский А. Курганы и случайные находки близ местечка Смелы. – СПб., 1887. – Табл. XX, – 7, 8.

15. Корзухина Г.Ф. Русские клады. – Табл. XLI, –1.

16. Там само. – Клады 150,152,154,157,159.

17. Бобринський А. Вказ. праця. – Табл. XX,– 7,8.; Гущин А.С.Памятники художественного ремесла древней Руси IX–XIII вв. – М.; Л., 1936.– Табл. XIV, – 4.

18. Рыбаков Б.А. Древности Чернигова //Материалы и исследования по археологии древнерусских городов. – М., 1949. – №11. – Рис.23.

19. Рыбаков В.А. Ремесло Древней Руси . – Рис. 78.

20. Рыбаков Б.А. Знаки собствености в княжеском хозяйстве Киевской Руси X-XII вв. //СА.– 1940. – №6. – Рис. 78. – С.223.

21. Корзухина Г.Ф. Вказана праця. – С.71.; Даркевич В.П., Монгайт А.Л. Старорязáнский клад 1966 года //СА. – 1967. – №2. – С.223.

22. Рыбаков В.А. Ремесло Древней Руси . – Рис. 83а.

23. Корзухина Г.Ф. Вказ. праця. – Табл. XVIII, – 25.

24. Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Вказ. праця. – Табл. XXVIII, – 971, 972.

25. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – М., 1948.– Рис.79.

26. Якубовський В.І. Про чернігівських князів Болохівської землі //Тези доповідей Другої Чернігівської обласної наукової конференцій з історичного краєзнавства. – Чернігів-Ніжин 1986. – Вип.2. – С.41; Його ж. – Давньоруський скарб з с.Городище Хмельницької області. – С. 103. – Рис.78

27. Корзухина Г.Ф. Русские клады. – Табл. XXIX, – 1.; XXX, – 2.; XLI, –1,2.

28. Там само. – Табл. XXX. –2; Ханенко Б.И., Ханенко В.И. Вказана праця. Табл. XXVIII. – №968; Никольская Т.Н. К вопросу о феодальных замках в земле вятичей //Культура древней Руси. – М., 1968. – С.188. – Рис. 1,2,; Загорульский Э.М. Возникновение Минска. – Минск, 1982. – Табл. XVII. – 1.–2.; Седова М.В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X – XV вв.). – М., 1981. – Рис. 5.–1.

29. Седова М. В. Вказ. праця. – С. 18.

30. Никольская Т.Н. Вказ. праця. – С.188. – Рис. 3,–1,2.

31. Кондаков Н.П. Русские клады. – СПб., 1896. – С.203. – Рис.120.

32. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси. – С.580. – 584.

33. Корзухина Г.Ф. Киевские ювелиры накануне монгольского завоевания //СА. – 1959. – №14. – Рис.1.–3.–4.; Корзухина Г.Ф. Русские клады. –

Рыс. 94; Никольская Т.Н. Кузнецы железа, меди и серебра от вятич //Славяне и Русь. – М., 1966. – С.129. – Рис. 2,–11; Седова М.В. Вказ. праця. – Рис. 5,–3,6.; Гуревич Ф.Д. К истории культурных связей древнерусских городов Понеманья с Киевской землей (по материалам ювелирного ремесла) // Культура средневековой Руси. – Л., 1974. – Рис.1.

34. Седова М.В. Вказ. праця. – Рис. 5,–8.

35. Рыбаков Б.А. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси X–XII вв. – Рис. 78.–82.

36. Там само. – С.251.–257.

37. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. – Рис. 83а; Никольская Т.В. К вопросу о феодальных замках в земле вятичей. – С.188. – Рис. 3,–1,2.; Гончаров В.К. Райковецкое городище. – К., 1950. – Табл. XIX, – 1.

38. Корзухина Г.Ф. Русские клады. – С.108. – Табл. XXXIII; С.111. – Табл. XXXVIII, –6.; Табл. XLIX, – 13,15.

39. Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси . – С.519.

40. Там само. – С.716.

41. Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с.Городище Хмельницької області. – С.93.

42. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси . – С.620-621.

43. Рибаков Б.О. Київські колти і вілли-русалки //Слов'яно-руські старожитності. – К., 1969.– Рис. 1,–1-й ряд.

44. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси . – С.612.

45. Там само. – С.611.

46. Там само. – С. 728-731

47. Там само. – С. 727

48. Якубовський В.І. Давньоруський скарб з с.Городище Хмельницької області. – С.102

49. Полное собрание русских летописей.– М.,1962.–Т.2.– С.775

50. Настольная книга священнослужителей в шести томах. – М.,1978.–Т.2.–С.255

51. Там само.–С.256

52. Каргер М.К. Памятники древнерусского зодчества в Переяслове-Хмельницком// Зодчество Украины.–К.,1954.

53. Винокур І.С., Горішний П.А. Бакота. Столиця Давньоруського Пониззя.–Кам'янець-Подільський,1994.–С.201

54. Настольная книга священнослужителей: В 10 т. –М.,1979.–Т.3.– С.24

55. Николаева Т.В. Произведения мелкой пластинки XIII-XVII веков в собрании Загорского музея. –Загорск,1969.–С.30

56. Тимощук Б.О. Східні слов'яни VII-X ст.: Полюддя, язичництво, початки держави. –Чернівці,1999.–С.130-136; Русанова Н.П., Тимощук Б.А. Языческие святилища древних славян. –М.,1933

57. Боровский Я.Е. Мифологический мир древних киевлян. –К.: Наукова думка, 1982; Моця А.П. Некоторые сведения о распространении христианства на юге Руси по данным погребальных памятников// Обряды и верования древнего населения Украины. –К., 1990; Боровский Я.Е., Моця О.П. Концепция язычества и христианства в зарубежной историографии и данные археологии// Славяне и Русь. –К.,1990.–С.135

58. Рыбаков Б.А. Язычество Древней Руси . –С.741-752

Головні підсумки дослідження

Відкриття речових скарбів Болохівської землі та дослідження їх в комплексі з іншими джерелами матеріальної культури болохівського автономного утворення дозволяють висловити ряд суттєвих висновків.

1. Історичне минуле регіону, в якому перебувала Болохівська земля, обумовлене географічними та історичними особливостями. Найперше через її територію проходили важливі транспортні шляхи, що сполучали столицю Давньоукраїнської держави – Київ – із Пониззям, Волинню (Володимиром) і Західною Європою. На перетині цих доріг розташовувалося місто Болохів – адміністративний центр невеликої Болохівської держави, що існувала протягом другої половини XII – першої половини XIII ст. Вона знаходилася на північній межі Лісостепу з Поліссям, займаючи порубіжний кордон Галицького, Волинського і Київського князівств. Таке визначення її території не викликає на сьогодні ні поважних сумнівів, ні серйозних заперечень.

2. Безцінним джерелом історії Болохівської землі, ювелірного ремесла, художньої і духовної культури її соціальних верхів виступають речові скарби, що їх приховали на поселеннях у воєнно-тривожні часи середини XIII ст. Всі речі з досліджених скарбів (24) є давньоукраїнськими. Вони відрізняються від західноєвропейських, що є доказом руського виробництва і підтвердженням висновку про те, що болохівські землі є суто давньоукраїнською територією. Півторавиткові скроневі підвіски із загнутими кінцями у протилежний бік етнографічно засвідчують, що мешканцями Болохівщини були нащадки деревлян, а князями – вихідці із здрібнілих руських князів Чернігівської землі.

3. Аналіз прикрас, які складають скарби, показав, що більшість речей виготовлено місцевими майстрами на основі спільних давньоукраїнських традицій. Згідно з аналогіями і стилями прикрашення срібних виробів позолотою, чорнінням та філігранню, виробництво прикрас скарбів не виходить за межі другої половини XII ст – першої половини XIII ст.

4. Встановлено, що власниками скарбів були болохівські феодали. Їхні парадні і побутові костюми складали срібні, позолочені, емальні та чорнені коштовності жіночого та чоловічого вжитку. Одна частина з них складала вбрання голови, інша – наручні та нашийні убори. Гарнітури вбрання формувалися під великим впливом місцевих, болохівських, традицій, про що засвідчує велика кількість персневидних скроневих підвісок із срібного дроту, кінці яких направлені у протилежний бік закруту. Разом з тим, окремі гарнітури копіювали моду, яка поширювалася з Києва та Чернігово-Сіверщини.

5. Речі скарбів складали зйомні оздоби чоловічого і жіночого вбрання. За способами закріплення прикрас, можна виділити надлобні вінця шнуркового типу з півмісяцевими скобками. Носили їх так, щоб потилиці жінок залишалися відкритими. До вінців прив'язували дорогоцінні металеві стрічки-рясни із колтами. Оздоби оголовного та нашийного уборів виконували не стільки естетичну, скільки магічну роль.

6. Серед досліджених скарбів більшість складало жіночі прикраси. Ознаки ж чоловічих коштовностей проявили персні-печатки, а також медальйони патрональних святих Георгія (Юрія), Назарія та Архистратига Михайла. Ці та інші речі складали колись буденні і парадні гарнітури уборів, що належали здрібнілим болохівським князям.

7. Переважна частина речей скарбів виготовлена у болохівських майстернях. Їхню продукцію представляють, наприклад, рясни із розкопок міст Городця (скарб 1978 року) і Губина (скарб 1997 року), а також великі і малі колти, облямовані порожнистими кульками, змійовик, дзвоновидні підвіски із шумлячими ланцюжками та багато інших прикрас. Болохівські ювеліри своєю продукцією та методами обробки металів не поступалися навіть столичним ювелірам України-Руси.

8. Значне місце в матеріалах скарбів посідають вироби художнього ремесла. Вони засвідчують про високі художні смаки людей того часу. Майстри створили з дорогоцінних матеріалів зручні у користуванні і гарні на вигляд речі, прикрасивши їх особливими, детально продуманими узорами та образами, які мали не декоративний, а сакральний, магічний характер. Така риса властива багатьом речам, але особливо виразно її проявили наручні із скарбу Божська. Це – широкі, двостулкові браслети, якими скріплювали біля зап'ястя довгі рукави жіночої ритуальної одежі. В процесі танців чи ігрищ жінки, вивільнивши з-під браслетів довгі рукави сорочки, розмахували ними, імітуючи крила русалок.

9. Християнську символіку проілюстрували хрестики-обереги, кам'яна іконка, енколпіон та медальйони із зображенням Архистратига Михайла і патрональних святих. Серед всіх християнських Небесних Сил Михайло із них стоїть на першому місці. Гуртом із пам'ятками поганства вони є яскравими археологічними показниками духовного двовірства: поганства і християнства, які мали місце в суспільному житті Болохівської землі. Не виключено також і те, що частина населення даного району сповідувала одне тільки язичництво. Після прийняття християнства такі люди пішли в незаселені місця, в ліси і гори, створивши там нові поганські осередки, які діяли у XII-XIII ст поблизу Болохівської землі, в українських Медоборах та інших місцях України-Руси.

10. Перегляд художніх творів показав, що болохівське прикладне мистецтво формувалося під впливом творчих зв'язків з художниками Києва і Чернігово-Сіверської землі. Окремі пам'ятки проявили примітивні образи, написані в манері, що була властива для всієї художньої культури Київської Русі XIII ст.

Резюме

Предложенная вниманию археологов, исследователей, историков, этнографов и краеведов монография посвящена вещевым древнерусским кладам XII-XIII вв, происходящим из городищ исторической Болоховской земли. Значительная часть из них открыта в 60-е-80-е годы XX в. Славяно-русской археологической экспедицией Хмельницкого областного краеведческого музея под руководством автора. Другая часть кладов добыта археологической экспедицией Каменец-Подольского государственного университета, руководителями которой являются археологи И.С.Винокур, В.И.Якубовский, В.И.Журко (г.Хмельницкий) и В.П.Мегей.

В частности, речь идет об уникальном вещевом комплексе (206 единиц хранения), открытом и исследованном в 1970 году во время раскопок городища болоховского г.Божска (с.Городище, Деражнянский район, Хмельницкой области). В работе рассматриваются также 5 кладов, обнаруженных в 1997-2002 годах на территории болоховского города Губин (на р.Случ). Кроме того, в книгу включено 16 кладов из раскопок болоховского городища вблизи Шепетовки.

Обширную информацию о кладах из с.Городище в Шепетовском районе (Хмельницкая область) них опубликовала российская исследовательница А.А.Пескова. По обоюдному согласию указанная подборка кладов включена в монографию. Автор выражает А.А.Песковой искреннею благодарность за творческое содружество и надеется, что исследование, таким образом, предстанет перед читателями в полном объеме.

Изучение кладов в комплексе с другими источниками материальной и духовной культуры болоховского населения позволило сделать ряд существенных выводов.

1. Историческое прошлое региона, в котором находилась Болоховская земля, обусловлено географическими и историческими особенностями. Прежде всего, ее территорию пересекал ряд важных транспортных магистралей, соединявших столицу Древнеукраинского государства со странами Западной Европы. На пересечении этих дорог располагался город Болохов, остатки которого, по мнению автора, расположены у с.Городище около г.Шепетовки. Он был административно-политическим центром Болоховской земли, которая существовала на протяжении конца XII-середины XIII веков. Жизнь этого политического объединения протекала в верховьях рек Южного Буга и Случи. Ее местонахождение там исследователями общепризнано.

2. На данном этапе исследования в болоховском регионе зафиксировано 24 находки кладов, состоящих из древнерусских украшений. Это очень важный аргумент, поскольку русские черты, присущие украшениям из кладов, свидетельствуют о заселении указанного района древнерусским населением. Судя по находкам височных колец типа полтора витка, которые являются этноопределяющим эталоном, Болоховская земля была заселена потомками древлян.

3. Полученные выводы имеют принципиально важное историческое значение. Они опровергают взгляды некоторых

историков о населении этих мест половцами, а также показывают несостоятельность высказываний А.Петрушкевича, П.Линниченко и В.Спинея о заселении этой территории румынским населением.

4. Анализ украшений из болоховских кладов говорит о высоком профессиональном уровне их творцов. Причем, производство многих вещей имеет местное происхождение. К таковым, например, принадлежат колт, декорированный перегородчастой эмалью (Тележинцы, клад II, 1978 г.), колт из Губина (клады II, III, IV), наручи с Божска и другие. Эти украшения, как, впрочем, и все остальные вещи из кладов датируются второй половиной XII- первой половиной XIII веков.

5. Указанные клады – это изящные и дорогостоящие женские и мужские украшения, которые в древнерусское время использовались в качестве костюмных уборов: головного, наручного и шейно-грудного.

6. Значительное место в кладах занимают изделия художественного ремесла. Они свидетельствуют об утонченных художественных вкусах людей того времени. В частности, мастера создали удобные в использовании и внешне привлекательные вещи, украсив их детально продуманными узорами и образами, которые имели, собственно, не декоративное, а сакральное, магическое значение. Такое содержание проявили многие вещи, но особо яркими памятниками в этом контексте являются уникальные наручи из клада украшений, раскопанного в 1970 году на территории болоховского г.Божска. Это – широкие, двостульчастые браслеты, несущие образ языческих верований.

7. Памятниками христианской символики являются крестики-обереги, энколпион, медальоны с изображением Архистратига Михаила и патронально чтимых святых, а также каменная иконка. Среди всех христианских Небесных Сил Архистратиг Михаил стоит на первом месте. Совместно с памятниками язычества эти древности являются неопровержимыми археологическими источниками духовного двоеверия: язычества и христианства, которые в Болоховской земли имели место. Не исключено также, что часть населения данного региона исповедовало только язычество. Вполне возможно, что после принятия христианства многие общины ушли в незаселенные места, в леса и горы, создав новые языческие центры, которые действовали по соседству с Болоховской землей, например, в Медоборах, или в других местах, на протяжении XII-XIII веков.

8. Пересмотр художественных памятников показал, что болоховское прикладное искусство формировалось под влиянием связей с мастерами Киева и Чернигово-Сиверской земли. Отдельные сочинения проявили образцы примитивного искусства, исполненного в манере, которая была характерна для всей художественной культуры Киевской Руси XIII века.

Summary

The book proposed to the attention of professionals and history-lovers is devoted to the discoveries during the archaeological investigation of the Bolohiv land. This historical and political union (XII-XIII AD) existed during the times of Kyiv-Rus. The ruin of the town Bolohiv, the capital of the Bolohiv autonomy, are at the river Guska near the village of Gorodyshche Shepetivka district Khmelnytsky region (Ukraine). The archaeological investigation shows that the territory of the Bolohiv lands and its material and spiritual cultures are of Ancient Ukrainian origin.

It's a pity, but some Bolohiv princes'names were not found in written language. It is only known that the Bolohiv princes belonged to the family of the Gernigiv Olgovichi. The Bolohiv territory had become the property of that family by the end of the XII century or by the beginning of the XIII century when the Chernigiv Princes were at the head of Kyiv-Rus state, the main part of the population were Rus inhabitants, the descendants of the Derevlyany and Ulichi triles.

The subjects of tresures play an important role in the historical learning of the Bolohiv lands. The investigations showed that such treasures were concealed near the settlements during the war years of Mongolian-Tatar conquest (XIII AD). Some subjects are of the world level of art standards. For example, the unique complex of decorations which was found during the exavations of the Bolohiv town Bozhsk (near the village of Gorodyshche Derazhnya district, Khmelnynsky region, Ukraine). The treasure was discovered in 1970 by the archaeological expedition of the Khmelnynsky regional children's excursion-tourist station under the author's direction. The treasure consists of 206 silver, gold and gilded decorations of the XII-XIII centuries, it belonged to the owners of the Bolohiv town Bozhsk.

We know 24 such treasures. Sixteen of them were found in the sheet of ashes of the Bolohiv ruin. The rest of them had been hidden in the hiding-places near Gubin (the village of Gubin, Starokonstantyniv district, Khmelnynsky region, Ukraine) and near Gorodets (the village of Telizhentsi, Starosynyava district, Khmelnynsky region, Ukraine). The treasures and their safeguarding and inventory documents are kept in the archives of Khmelnynsky, Kyiv and Sanct-Peterburg.

It was ascertained that the owners of the treasures were the Bolohiv feudal lords. Their holiday and everyday suits and dresses were decorated with gold, silver, gilded, enamel and blackened decorations. Some of them are decorations for hair and head, another – decorations for hands and necks. They were formed under the influence of local Bolohiv traditions. A great number of ring-shaped pendants were made of silver wire, the ends of which were turned to the opposite side of the curve. At the same time, some of the sets imitated Kyiv and Chernigiv-Sivershchina fashion.

The majority of those things were made in the Bolohiv workshops. Such decorations as "ryasny" (small metal ribbons), found in the villages of Gorodets (in 1978) and Gubin (in 1997) asellas big and small "kolty" (metal ribbons with small hollow metal balls), serpentine pendants, tinkling pendants with making noise small chains represent the Bolohiv style. Bolohiv jewellers did not yield to Kyiv-Rus ones in their production and methods of working of metal.

Some goods of artistic trade take an important place in the treasures. They show the high artistic tastes of the people of that period. The masters made beautiful and handy things. They decorated them with special, well thought out figures and forms, which were not only of decorative but of magic character. Such figura-

tiveness characterizes many things, but especially it is shown in the wrist decorations. These are wide, two-folding bracelets. They fastened long sleeves of ritual women's dresses. While dancing or playing, a woman could release sleeves from under the bracelets and swing her arms imitating water-nymph's wings.

Bozsk treasure is in fact the only complex which has both women's and men's decorations. Among men's decorations there are rings-signets, medallions with the pictures of Saint George, Saint Nasariy, Archistrateg Mychailo. The decorations were the part of the everyday and holiday sets of men's head dresses.

Pectoral crosses, stone icons, medallions with the pictures of Archistateg Mychailo and patron saints also illustrate the Christian symbolics. The latters both with the monuments of paganism show the existence of two kinds of faith in the social life of the Bolochiv lands: Christian and Paganism. No excepting, that some part of the Bolochiv population confessed only one faith, paganism. After having taken Christian faith in Kyiv-Rus those people went away to the unsettling places, mountains, forests and created new centres of paganism which functionated in the XII-XIII centuries near the Bolohiv lands, in Ukrainian Medobory and some other places of Ukraine-Rus.

Some works of art show that Bolohiv applied arts were formed under the influence of creative connections with the artists from Kyiv and Chernigiv-Siversk lands. Some monuments show primitive pictures, which were painted in the manner inherent in all artistic culture of Kyiv-Rus in the XIII century.

Zusammenfassung

Das für die Altertumskenner vorgeschlagene Werk ist der Entdeckung und Untersuchung der Schätze gewidmet, die während der archeologischen Ausgrabungen der Ortschaften der Bolochiwer Erde aufgefunden worden waren. Diese historisch-politische Vereinigung des XII. und XIII. Jahrhunderts fungierte im Rahmen des altertümlichen ukrainischen Staates, der in der Geschichte unter dem Namen Ukraine-Russ bekannt ist. Die Ruinen der Hauptstadt der Bolochiwer Autonomie, Stadt Bolochiw, befinden sich am Fluß Huska, in der Nähe der Siedlung Horodyschtsche, Kreis Schepetiwka, Gebiet Chmelnyzkyj (Ukraine). Die archeologischen Untersuchungen zeigten, daß das Territorium der Bolochiwer Erde, ihre materielle und geistige Kultur der Herkunft nach altukrainisch ist.

Die Schrifttradition nennt leider die Namen der Bolochiwer Fürsten nicht. Mit Hilfe anderer Dokomente wurde es festgestellt, daß sie zur Gens Olgowitschis aus Tschernigiw gehörten. Diese Gens ist zum Besitzer des Bolochiwer Territoriums am Ende des zwölften und Anfang des dreizehnten Jahrhunderts geworden, wenn die Tschernigiwer Fürsten den Kiewer Tisch regierte. Es konnte aber auch früher der Fall sein unter der Herrschaft des Wsewolod Tscheremnyj. Die Bevölkerung war im wesentlichen russischer Herkunft – Nachkommen der Chronikvolksstämme Drewljans und Ulitschis.

Die materiellen Schätze bilden einen bedeutenden Teil des historischen Wissens über die Bolochiwer Erde. Die Untersuchungen zeigten, daß sie in den Ansiedlungen während der mongolisch-tatarischen Eroberungen des XII. Jahrhunderts begraben waren. Die einzelnen von Ihnen zählen zu den Weltkunstwerken. Als Beispiel solches Niveaus könnte ein einzigartiger Komplex der Schmucksachen aus den Ausgrabungen der Bolochiwer Stadt Boshsk gelten, deren Reste zum Dorf Gorodyschtsche, Kreis Derashnja, Gebiet Chmelnyzkyj (Ukraine) gehören. Der Schatz wurde durch die archeologische Expedition der Kinderstation für Exkursion und Tourismus des Gebietes Chmelnyzkyj unter der Leitung des Autors endeckt. Er besteht aus 206 silbernen und vergoldenen Schmucksachen des XII. und XIII. Jahrhunderts, die zu den Besitzern der Bolochiwer Stadt Boshsk gehörten.

Aus 24 heute bekannten Schätzen sind 16 Komplexe in der Schicht der Brandstätte der Stadt Bolochiw endeckt worden, und andere waren im Versteck der Städte Gubyn (Dorf Gubyn, Kreis Starokonstantyniw, Gebiet Chmelnyzkyj, Ukraine) und Gorodoz (Dorf Telishenzi, Kreis Starokonstantyniw, Gebiet Chmelnyzkyj, Ukraine) verborgen. Die Schätze und dazu angehörende Feld-, Schutz- und Inventardokumente werden in den Amtsarchiven und Staatssammlungen der Städte Chmelnyzkyj, Kiew und Sankt Petersburg aufbewahrt.

Es wurde im Ergebnis der Forschungen festgestellt, daß die Besitzer der Schätze die Feudalherren aus Bolochiw waren. Ihre Gala- und Umgangsanzüge enthielten silberne, vergoldene, emaillierte und geschwärzte Kostbarkeiten männlichen und weiblichen Gebrauchs. Einen Teil von Ihnen macht die Kopfbedeckung aus und einen anderen – Arm- und Halsschmuck. Die Schmuckgarnituren bildeten sich unter dem Einfluss der örtlichen, Bolochiwer Traditionen heraus, wovon eine große Menge der fingerringartigen Schläfenanhänger aus Silberdtaht zeugt, deren Ende auf die gegenüberligende Seite der Biegung gerichtet sind. Einzelne Garnituren kopierten gleichzeitig die Mode, die aus Kiew und Tschernigowo-Siwerez ging.

Die meisten Gegenstände der Schätze wurden in den Bolochiwer Werkstätten hergestellt. Ihre Produktion stellen z.B die Rjasny (Metalbänder) aus den Ausgrabungen der Städte Gorodoz (Schatz aus dem Jahr 1978) und Gubyn (Schatz aus dem Jahr 1977), auch große und kleine, mit den hohlen Kugeln umgesäumte Kolty, die Rohrschlange, glockenartige Anhänger mit den lärmenden Ketten und viele andere Schmucksachen dar. Die Bolochiwer Goldschmiede standen sogar den großstädtischen Juwelieren des Ukraine-Russ an ihren Erzeugnissen und Methoden der Metalbearbeitung nicht nach.

Die Erzeugnisse des Kunsthandwerkes nehmen einen bedeutenden Platz unter den Schätzen ein. Sie zeugen von dem hohen Kunstgeschmack der Menschen damaliger Zeit. Die Meister schufen viele für den Gebrauch geeignete und vom Aussehen schöne Gegenstände aus kostbaren Materialien, die mit den besonderen, ausgeklügelten Mustern und Formen verziert waren, die keinen dekorativen aber einen sakralen, magischen Charakter hatten. Solche Anschaulichkeit sind vielen Gegenständen eigen, aber sie manifestierte sich besonders ausdrucksvoll in den Handgegenständen aus Boshsk. Das sind breite, zweiseitige Armbänder, die die langen Ärmel der weiblichen Ritualbekleidung am Handgelenk befestigten. Während der Tänze und Spiele schwenkten die Frauen mit den von den Armbänder erlösten, langen Damenhemden, die Nixenflügel imitiert.

Unter den altertümlichen Schätzen ist der Schatz aus Boshsk für heute in der Tat ein einziger Komplex, der webliche und männliche Schmucksachen enthält. Die Merkmale der männlichen Wertgegenstände zeigten Siegelringe und auch Medaillons der Patronheiligen Georgij (Jurij), Nasarij und Archistratig Mychajlo. Diese und andere Gegenstände bildeten vor Zeiten Gala- und Umgangsgewänder, die zu den verflachten Tschernigiwer Fürsten gehörten.

Die christliche Symbolik exemplifizierten Kreuze, Steinheiligenbilder, Enkolpion und Medaillons mit der Darstellung des Archistratigs Mychajlo und der Patronheiligen. Unter allen himmlischen Heerscharen belegt Mychajlo den ersten Platz. Zusammen mit den Denkmälern des Heidentums sind sie ein markantes Merkmal des Doppelglaubens: Heidentum und Christentum, die im gesellschaftlichen Leben der Bolochiwer Erde vorkamen. Nicht ausgeschlossen, daß ein Teil der Bevölkerung der gegebenen Region bekannten nur das Heidentum. Nachdem das Christentum eingeführt worden war, gingen solche Menschen in die unbewohnten Ortschaften, in die Wälder und Berge. Sie schufen dort Heidentumszentren, die im XII. und XIII, Jahrhundert nicht weit von der Bolochiwer Erde, im ukrainischen Medobor und anderen Ortschaften des Ukraine-Russ wirkten.

Die Einsicht der Kunstwerke zeigte, daß das Bolochiwer Kunstgewerbe bildete sich unter dem Einfluss der Beziehungen mit den Malern aus Kiew und aus der Tschernigowo-Siwerezer Erde heraus. Die einzelnen Denkmäler zeigten die primitiven Gebilde, gemalt in der Art, die für die ganze Kunstkultur des Kiewer Russ im XIII. Jahrhundert charakteristisch war.

Список ілюстрацій

Рис. 1. Карта. Територія поширення головних пам'яток Болохівської землі: — · — – кордон Болохівської землі; цифрами позначено населені пункти – а) Хмельницька область: 1 – Тихомель, 2 – Михнів, 3 – Ізяслав, 4 – Городище, 5 – Полонне, 8 – Великий Чернятин, 9 – Старокостянтинів, 10 – Губин, 11 – Берегелі, 12 – Меджибіж, 13 – Кудинка, 15 – Городище, 16 – Теліженці; б) Житомирська область: 6 – Великі Деревичі, 7 – Колодяжне; в) Вінницька область: 14 – Дяківці.

Рис. 2. Зброя ближнього бою і спорядження вершника. Пояснення позначень: 1, 2, 3, 6 (інв. №№А 1498, 1462, 928 – м.Городець, інв. №№А 348 – м.Болохів) – шпори; 4 – верхня частина булави (інв. №А – 829, м.Божськ); 5 – шабля (м.Городець); 7, 8 (інв. №А 805 – м.Божськ, №А 1466 – м.Городець) – стремена: 6 – острога.

Рис. 3. Зброя далекого бою: 1, 2 – наконечники зрізнів (м.Городець); 3-6 – наконечники болтів (м.Болохів); 7 – поясний гачок для натягування арбалета (м.Болохів).

Рис. 4. Фрагмент планів і розрізів жител, розкопаних на території м.Городця: 1 – рештки печей; 2 – рештки вогнищ і черінів; 3 – звалені куполи печей; 4 – лінія денної поверхні; 5 – спалені бруси і дошки; 6 – заглиблення і стовбові ямки; 7 – лінія глиняної лежанки; 8 – черепи загиблих людей; ж.7-13 – нумерація решток розкопаних жител.

Рис. 5. Сільськогосподарські знаряддя праці: чересла (1, 2, 3 – м.Городець); коси (4, 5, 6 – м.Городець; 7 – м.Болохів); серпи (8 – м.Болохів; 9-13 – м.Городець) 7 – поясний гачок для натягування арбалета (м.Болохів).

Рис. 6. Глек з розкопок літописного Губина (діл.IV, 1997 р.).

Рис. 7. Глек одноручний з розкопок літописного Губина (ручка втрачена, діл.IV, 1997 р.).

Рис. 8. Горщик з розкопок літописного Губина (діл.IV, 1997 р.).

Рис. 9. Спалені зерна сільськогосподаоських культур з розкопок м.Божська: 1 – пшениця; 2 – просо; 3 – ячмінь.

Рис.10. Кістки загиблого із зерносушильного комплексу (м.Городець).

Рис.11. Рештки загиблих захисників м.Божська.

Рис.12. План городища літописного м.Колодяжин.

Рис.13. Схематичний план городища літописного м.Кудин.

Рис.14. План заміської резиденції князів м.Губин: 1 – розвідковий шурф 1977 року.

Рис.15. Вигляд Північного майдану літописного Губина з розкопом 1997 року.

Рис.16. Польові дослідження 1997 року на території літописного Губина. Вигляд з південного боку.

Рис.17. Плани і розрізи болохівських укріплених центрів: 1 – резиденція князів м.Кудин; 2 – городище м.Тихомель.

Рис.18. Місце руїн літописного м.Божська. Вигляд з півдня.

Рис.19. Схематичний план та розріз укріпленого центру м.Божськ: 1 – розкоп 1968 року; 2 – розкоп 1969-1970 років.

Рис.20. Рештки житла, дослідженого на території м.Божськ.

Рис.21. План кліті №7: 1 – орний шар; 2 – верхні завали кліті; 3 – нижня частина заповнення кліті; 4 – спалені деревини; 5 – материк; 6 – людський кістяк; 7 – вироби з скла; 8 – фрагментована кераміка; 9 – вироби з металу; 10 – скарб.

Рис.22. Речовий інвентар із кліті №7: 1 – енколпіон; 2 – бронзові намистини; 3 – сережка; 4 – трубчастий замок; 5 – кухонний ніж; 6, 7 – шпори; 8 – вудило.
Рис.23. Частина прикрас зі скарбу м.Божська.
Рис.24. Гривня зі скарбу прикрас м.Божська.
Рис.25. Зображення Архистратига Михайла на лицьовому боці змійовика.
Рис.26. Одностороннє Зображення Святого Назарія: 1, 2, 3.
Рис.27. Золотий медальйон з двостороннім зображенням Архистратига Михайла.
Рис.28. Прориси зображень на змійовику і медальйонах: 1 – змійовик; 2 – зображення Святого Назарія; 3 – зображення Архистратига Михайла.
Рис. 29. Прикраси зі скарбу літописного Божська: 1– кам'яний хрест з позолоченим оголов'ям; 2 – намисто; 3 – хрестик бурштиновий з комплекту намиста; 4 – кільце; 5 – медальйон та прорис зображення на ньому.
Рис.30. Медальйон зі стертим зображенням.
Рис.31. Браслет із змііноподібними наконечниками.
Рис.32. Наручень меньший та прориси його зображень.
Рис.33. Наручень більший та прориси його зображень.
Рис.34. Персні зі скарбу м.Божська.
Рис.35. Прориси зображень на перснях зі скарбу м.Божська.
Рис.36. Гербові знаки чернігівських князів: 1-3 – знаки на перснях-печатках; 4, 5 – знаки чернігівських князів.
Рис.37. Гарнітур колтів (3, 4) і рясен (1, 2) зі скарбу літописного Божська.
Рис.38. Комплекти сережок київського типу.
Рис.39. Прикраси головного убору: 1 – пара малих колтів; 2 – скобки порожнисті (складові частини очілля).
Рис.40. Дзвоновидні підвіски.
Рис.41. Комплект колтів зі скарбу м.Божська.
Рис.42. План укріпленого центру м.Городця.
Рис.43. Плани і розрізи будівельних решток приміщень виробничого призначення на території м.Городець: I – ювелірна майстерня, II – керамічний горн поза будівлями, III – зерносушильний комплекс, IV – мукомельний комплекс 1, V – мукомельний комплекс 2; 1 – черені печей, 2 – людський череп, 3 – каміння, 4 – заглиблення, 5 – стовбові ямки,6 – лінія денної поверхні, 7 – межі зернових ям, 8 – глинобитні печі.
Рис.44. Кам'яні форми із зерносушильного комплексу.
Рис.45. Верхня частина зерносушильного комплексу. Розчистка людських останків.
Рис.46. Речовий інвентар із зерносушильного комплексу: 1 – терпуг; 2 – наковальня; 3 – форми горщиків.
Рис.47. Коштовності зі скарбу I: 1, 2 – кільця київського типу; 3 – прорис корсуньчика; 4 – прорис персня; 5 – дужки колтів; 6 – скроневі кільця та їх прориси.
Рис.48. Прикраси зі скарбу I: 1 – одностороннє зображення Святого Георгія; 2, 5 – сережки київського типу; 3 – перстень; 4 – корсуньчик; 6 – браслет.
Рис.49. Укріплений центр м.Городця. Речі скарбу II.
Рис.50. Зображення на колті зі скарбу II м.Городця.
Рис.51. Колт з зображенням птахів із скарбу II м.Городця.
Рис.52. Рясни зі скарбу II м.Городця.
Рис.53. Намисто зі скарбу II м.Городця.
Рис.54. Прориси прикрас зі скарбу II м.Городця.
Рис.55. Підвіски шумлячого типу.
Рис.56. Прорис зображення на колті зі скарбу II м.Городця.

Рис.57. Укріплений центр літописного Болохова. Вид з південного сходу.
Рис.58. План укріпленого центру м.Губина з позначенням розкопаної частини території Північного майдану. Умовні позначення: 1 – вал; 2 – обрив берегової лінії; 3 – ділянки I-XI; 4 – сучасна сільська дорога; 5 – частина зруйнованого валу; 6 – недосліджена ділянка розкопу; 7 – траншея; 8 – рів.
Рис.59. Кружальний глек з розкопок північної частини укріпленого центру літописного Губина.
Рис.60. Руїни житлового зрубу №1. Білою стрілкою позначено місцезнаходження скарбу I.
Рис.61. Літописний Губин. Прикраси скарбу I: 1, 2 – уцілілі частини сережок київського типу; 3-7 – скроневі перснеподібні кільця зі стуленими кінцями; 8-18 – підвіски півторавиткового типу.
Рис.62. Рясни і колт зі скарбу II літописного Губина.
Рис.63. Передній бік колта зі скарбу II м.Губин.
Рис.64. Зворотній бік колта зі скарбу II м.Губин.
Рис.65. Губинське городищс. Речові знахідки із житла 6: 1 – мисочка із зображенням двозубця на дні; 2-3 – накладки поясного набору; 4 – ніж, одна щока якого інкрустована золотом.
Рис.66. Літописний Губин. Прикраси зі скарбу III: 1, 2 – персневидні кільця; 3 – сережка тринамистинного типу; 4 – колт; 5 – браслет; 6 – перстень; 7 – каблучка.
Рис.67. Літописний Губин. Прикраси зі скарбу IV: 1,2 – лицьова і зворотня сторни колта; 3 – хрестик; 4 – пара каблучок; 5 – пара сережок намистинного типу; 5 – перстень; 7 – браслет.
Рис.68. Речові знахідки із житла 6: 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18 – ножі; 1, 13 – обручі; 19 – дереволазний шип; 2, 3, 4 – вістря стріл; 20, 21, 22 – цвяхи; 23 – важок.
Рис.69. Літописний Губин. Давньоруський кружальний посуд: 1, 2, 4, 5 – із кліті 7; 3, 6, 7 – із житла 6.
Рис.70. План і розрізи руїн двоповерхової будівлі (розкопка Північного майдану у 1997 році). Умовні позначення: 1 – дернове покриття; 2 – темний грунт; 3 – мішаний грунт; 4 – траншея; 5 – чернь; 6 – глина; 7 – спалене дерево; 8 – заглиблення; 9 – материк.
Рис.71. Губинське городище. План і розрізи будівельних решток житла 6. Умовні позначення: 1 – трав'яне покриття; 2 – темний грунт; 3 – темний злежаний грунт; 4 – каміння; 5 – будівельні рештки долівки другого поверху; 6 – черій; 7 – зола; 8 – мішаний грунт; 9 – материк.
Рис.72. Губинське городище. План і розрізи будівельних решток кліті 7: Умовні позначення: 1 – трав'яне покриття; 2 – спаленні дерев'яні вінця кліті; 3 – контури тайника в долівці кліті 7; 4 – материк.
Рис.73. Прориси колтів із двостороннім зображенням на щитках (скарб III).
Рис.74. Літописний Губин. Прориси колтів із двосто-роннім зображенням на щитках (скарб IV).
Рис.75. Християнські поховання на цвинтарі стародавнього м.Губина: I – поховання 7; II – поховання 4. Умовні позначення: 1 – трав'яне покриття; 2 – заповнення могил; 3 – нижнє заповнення могили 7; 4 – кістки похованих; 5 – материк.
Рис.76. Територія північного майдану на городищі міста Губина із зазначенням місця знаходження речових скарбів.
Рис.77. Північний майдан городища м.Губина. Прориси персневидних кільць зі скарбу IV.
Рис.78. Північний майдан городища м.Губина. Частина прикрас зі скарбу V: 1, 5, 7, 9, 14, 16 – персневидні кільця; 2, 3, 4 – медальйони; 6 – лунниця; 8, 10, 15 – намистинни; 11, 12, – намистинни зі скла; 13 – намистинна керамічна.

Рис.79. Схематичний план укріпленого центру літописного м.Болохова з позначенням місцезнаходжень скарбів.
Рис.80. Скарб II з укріпленого центру м.Болохова: 1,2 – колти; 3, 4 – персні; 5, 6 – підвіски; 7 – перстень щиткового типу; 8, 9 – сережки київського типу; 10-20 – підвіски півторазворотнього типу.
Рис.81. Колти із скарбу II.
Рис.82. Речі скарбу V із розкопок літописного м.Болохова: 1 – колодочки - складові частини рясен; 2, 3 – сережки київського типу; 4 – колт.
Рис.83. Городище м.Болохова. Комплекс прикрас зі скарбу VI: 1-4, 9-17 – скроневі підвіски півторавиткового типу; 5, 6 – колти; 7, 8 – сережки київського типу.
Рис.84. Колти зі скарбу VII м.Болохова.
Рис.85. Скарб VIII з розкопок укріпленого центру м.Болохова: 1-4 – хрестики; 5 – колт; 6 – сережка київського типу; 7-10 – підвіски півторавиткового типу; 11 – щиток перстня; 12 – вставка кам'яна в оправі; 13 – перстень щитковидного типу; 14 – камінь-всавка підвіски; 15 – гудзик.
Рис.86. Частина речей скарбу IX: 1 – хрестики; 2-4 – печатки; 5, 6 – перстень (лицьова та зворотня сторони), 7 – намисто, 8-11 – підвіски дротинні; 12 – гривна.
Рис.87. Колти із скарбу IX.
Рис.88. Колти із скарбу IX.
Рис.89. Комплекс прекрас скарбу XII: 1-4 – підвіски; 5 – ключ; 6, 7 – колти; 8 – браслет; 9, 10 – сережки київського типу..
Рис.90. Речі зі скарбу XVI: 1 – кам'яна іконка; 2 – хрест-енколпіон.
Рис.91. Матриці із розкопок укріпленого центру м.Болохова.
Рис.92. Позакомплектні колти.
Рис.93. Нашийні прикраси та складові частини вінця (варіант 1). Реконструкція В.І.Якубовського, малюнок художника Б.М.Негоди.
Рис.94. Профіли підвісок київського типу з скарбів Болохівської землі.
Рис.95. Верхня частина дзвоновидних підвісок з шумлячими ланцюжками.
Рис.96. Вінець та використання рясен, колтів і нашийних прикрас (варіант 2). Реконструкція В.І.Якубовського, малюнок художника Б.М.Негоди.
Рис.97. Наголовні та нашийні гарнітури населення Болохівської землі. Реконструкція В.І.Якубовського, малюнок художника Б.М.Негоди.
Рис.98. Язичницька символіка на наручні із скарбу літописного Божська.
Таблиця 1. Дані про склад скарбів

Список сокращений

АС	-	Археологический съезд.
КСИА	-	Краткие сообщения Института археологии АН СССР.
КСИИМК	-	Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР.
МИА	-	Материалы и иследования по археологии СССР.
ОАК	-	Отчет Археологической комиссии.
ПСРЛ	-	Полное собрание русских летописей.
РАН	-	Российская Академия наук.
САИ	-	Свод археологических источников.
Тр.Саранион	-	Труды секции археологии Российской ассоциации научных институтов общественных наук.

Зміст

Вступ 5
Розділ I. Болохівська земля. Історичний нарис 11
Розділ II. Болохівські укріплені центри 31
Розділ III. Скарб літописного Божська 43
Розділ IV. Теліженецькі скарби 71
Розділ V. Прикраси літописного Губина 89
Розділ VI. Скарб із городища біля міста Шепетівки 111
Розділ VII. Болохівські скарби в історико-культурному розвитку 127
Головні підсумки дослідження 145
Резюме 147
Summary 149
Zusammenfassung 151
Список ілюстрацій 153
Список скорочень 157

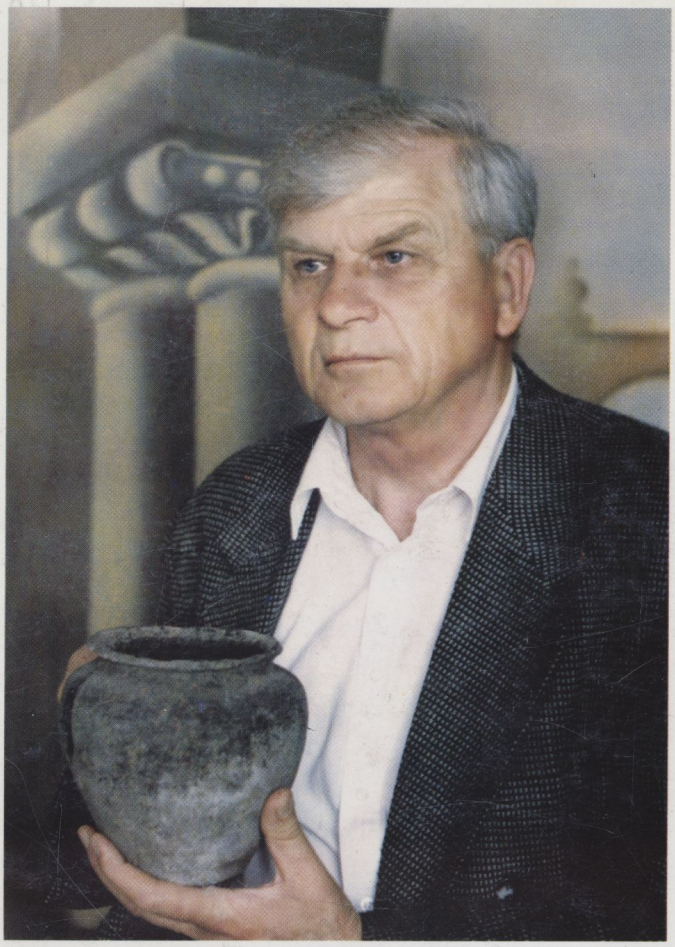
Інститут археології НАН України
Кам'янець-Подільський державний університет

Якубовський Василь Іванович

Скарби Болохівської землі

Наукове видання
Видання 2-ге, доповнене

Здано в набір 5.12.2003. Підписано до друку 1.02.2003.
Формат 210×297. Папір офсетний (70 г/м^2), крейдований (90 г/м^2).
Гарнітура Таймс. Умов. друк. арк. 17. Наклад 500 прим. Зам. №619
Друк "Медобори" (ПП Мошак М.І.),
вул. П'ятницька, 9-а
тел. (03849) 2-20-79, тел./факс: (03849) 2-72-01.

Якубовський
Василь Іванович
- кандидат історичних наук, доцент, археолог, дослідник історії, матеріальної і духовної культури давніх українців (XII-XIII ст.) Південно-західної України-Руси.

Народився в 1940 році у селищі Мельниця-Подільська Тернопільської області в родині селян. Закінчив історико-філологічний факультет Камянець-Подільського педагогічного інституту. Протягом 1967-1984 років був офіційним керівником археологічних експедицій Хмельницького обласного краєзнавчого музею та Хмельницької обласної дитячої екскурсійно-туристської станції. З 1984 року працює у вузі (тепер — Кам'янець-Подільський Державний університет), в якому колись навчався сам, викладаючи археологію України і музеєзнавство на історичному факультеті та історію України - на педагогічному і філологічному.

Опублікував низку наукових статей і повідомлень, автор книжки, написаної у співавторстві, "Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька, Закарпатська області" (1984).

